

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

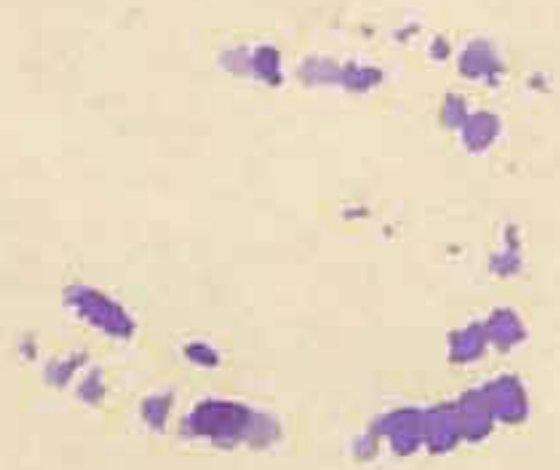
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

26
1133

1999

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԴԱՐԳԵԼԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Հրատարակողն ինքն իմ թիւիս ընկ. հայերէն գրքերէ հրատար.

Թ. 28.

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԴԱՐԴԵԼԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ո Ց

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Ս. ՊԵՏԵՐՔՈՒԲԳ.
ՏՊԱՐԱՆ Ի. Ն. ՍԿՕՐՕԽՕԴՈՎԻ
1891.

29. 1134

ф 1133-60

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Հայաստանեայց եկեղեցի,
Յորում կաթեաց շողն երկնային:
Ներսէս Շնորհալի.

Ե.

Արլիկիան Փոքր-Նսիայի ամենազին և ամենանշա-
նաւոր նահանգներից մէկն է: Անատոլեան թերակղզին, որի
մի մասն է կազմում և Արլիկիան, միացնում է նորան Աւ-
րոպայի հետ. իսկ Միջագետքի և Ասորիքի միջոցով մօ-
տենում է նա Նսիային և Վիրիկէին: Այդ երկրի պատ-
մութիւնը սկսւում է առասպելախառն աւանդութիւննե-
րով:

Ամենից առաջ այնտեղ բնակուելուս են եղել սեմա-
կան ցեղին պատկանող ժողովուրդները, նոցանից յետոյ
երևան են գալիս անլասգեան և այլ ազգերը: Տարսոն
քաղաքը դեռևս Փիւնիկեցիների ժամանակ արդէն նշա-
նաւոր վաճառատեղի էր համարւում: Արլիկիան հետզհետէ
անցնելով Ասորեստանի և Մարական պետութիւնների
սահմանները, վերջապէս ընկաւ Պարսկական իշխանու-
թեան տակ և կազմում էր նորա բազմաթիւ սատրապու-
թիւններից մէկը: Աղէքսանդր Մեծի միապետութեան կոր-
ծանումից յետոյ, որի արշաւանքը այդ աշխարհում յայտ-

նի է Իսսայի նշանաւոր յաղթանակով, Արլիկիան ընկաւ Սելեկեան իշխանների ձեռքը և մնաց նոցա իշխանութեան տակ մինչև շոմայեցիների արշաւելը դէպի Փոքր Եսիայ և մինչև Տիգրան Բ-ի և Միհրդատի պարտութիւնը շոմայեցիներից, իսկ երբոր Թէոդոս կայսեր օրով շոմէական հզօր պետութիւնը բաժանուեց երկու մասի, այն ժամանակ Արլիկիան անցաւ Բիւզանտական կայսրութեան: Աւթերորդ դարում տեղի ունեցաւ Երաբների տիրապետութիւնը: Երկու դար յետոյ Յոյները՝ Նիկիփոր Փոկայ և Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրների առաջնորդութեամբ կրկին յետ նուաճեցին այդ աշխարհը Երաբներից, բայց շուտով ստիպուած եղան թողնել նորան Սելջուկեան տաճիկներին, որոնք ԺՆ դարու երկրորդ կիսում նուաճեցին Արլիկիայի մի մասը և առան Տարսոն քաղաքը, որին այդ ժամանակ տիրում էին հայազգի Եպղարիական Երծրունիքը՝ կայսեր հրամանով: Գլխաւորապէս այդ ժամանակներին է սկսում հայերի գաղթականութիւնը դէպի Արլիկիա, որտեղ և հաստատում են նոքա իրենց իշխանութիւնը:

Մի քանի խօսքով ահա այս էր Արլիկիայի պատմական վիճակը մինչև խաչակիրների գալուստը:

Գալով Արլիկիայի բնակիչներին, նոցա ծագումը անմիջական հետեանք է այդ աշխարհի պատմական անցիւղին. այդտեղ ապրել են ասորիները, հրէաները, թուրքերը, յոյները, հայերը, Ֆրանկները և վուլանները, որոնք խառնուրդ են ասորիների և արաբների՝ եւրոպացիների հետ ¹⁾:

¹⁾ Wilbrand v. Oldenb. c. XXVII inhabitatur (Armenia) a Francis, Grecis, Surianis, Turcis et reliquis. Tamen ipsi Hormenii dominantur.

Տեղական բնակիչների մէջ առաջին տեղը բռնում էին Ասորիները: Յոյների տիրապետութեան տակ նոքա կորցրին իրենց ազգային եկեղեցական ծէսերը և սկսեցին յունարէն լեզուով կատարել կրօնական արարողութիւնները: Ասորի Մարոնիաները դործ էին անում ասորերէնը, բայց արաբացիների իշխանութեան ներքոյ նոքա էլ ընդունեցին արաբական լեզուն և մինչև անգամ իրենց ընտանեկան կեանքի մէջ ենթարկուեցին արաբացիների ազդեցութեան: Պրանկների իշխանութեան տակ դանուող նահանգներում նոքա Ֆրանկների հետ հաւասար իրաւունքներ էին վայելում: Թէև նոքա ցրուած էին ամեն տեղ և առաւելապէս ծովեզրեայ քաղաքներում, բայց նոցա դիտաւոր կեդրոնը կազմում էին Ախրանանի լեռնոտ շրջակաները: Ասորիները պարապում էին երկրազործութեամբ և գինեգործութեամբ, նոցա ձեռքին էր նմանապէս շաքարի գործը, բացի սորանից քաղաքներում զբաղւում էին նաև արհեստներով և մանրավաճառութեամբ: Նոքա չէին խորշում արուեստներից և դիտութիւններից, նոցա տաճարներից շատերը և այդ տաճարներում պահպանուած ասորական զեղարուեստի մնացորդները, ըստ վկայութեան Աէնանի, նշանաւոր չափով լրացրւում են բիւզանտական զեղարուեստի պատմութիւնը: Ասորիներից շատերը իրենց ժամանակին յայտնի են եղել իբրև նշանաւոր բժիշկներ, Աբդուլ-Պարաջին յիշում է Հալէպի եպիսկոպոս Միքայէլի մասին, որը Տրիպոլիսի նշանաւոր բժիշկն էր¹⁾: ԺՊ դարում Սսում յայտնի էին Իզա և Հասնուն անունով ասորի բժիշկները:

Անտիոք քաղաքում նստում էր Յակոբիանների պատ-

¹⁾ ... rem medicam optime naverat, in libris philosophorum versatus, conversatione amenus omnibus gratus erat.

ըխարքը, որից կախուամն ունէին այլևայլ քաղաքներում նստող շատ եպիսկոպոսներ: Իսկ Մարոնիաների պատ-
 ըխարքի կամ կաթողիկոսի աթոռը գտնուում էր Մաղ-
 դադում: Պրանկ պատմադիրները ասորիներին անուա-
 նում են խարդախ, խորամանկ, կաշառուող և թուլասիրտ:
 Պրանկների թշնամական յարաբերութիւնները ասորի-
 ների հետ շատ տխուր հետեանքներ ունեցան խաչակիր-
 ների համար—ասորիները աւելի համակրութիւն էին ցոյց
 տալիս դէպի մահմետականները և դադանի յարաբերու-
 թիւններ էին հաստատում նոցա հետ:

Չրէաները սակաւաթիւ էին Ասորիքում և Արլիկիայ-
 ում և այն էլ միմիայն քաղաքներում, նոքա վայելում
 էին հաւասար իրաւունքներ և նոցա վկայութիւնը ըն-
 դունելի էր դատարաններում: Չրէանները գլխաւորապէս
 պարապում էին վաճառականութեամբ և սեղանաւորու-
 թեամբ: Նոցա ձեռքին էին ապակու և ներկի գործա-
 րանները, նոցանից շատերը պարապում էին գիտութիւն-
 ներով և մասնաւորապէս բժշկականութեամբ:

Յոյները Արլիկիայի աղգարնակութեան նշանաւոր
 տարրերից մէկն էին, քանի որ Արլիկիան երկար ժամա-
 նակ գտնուում էր Միւզանտական իշխանութեան տակ:
 Նոքա մեծ քանակութեամբ ապրում էին հայկական
 թագաւորութեան, Նդեսիայի կոմսութեան և Անտիո-
 քի իշխանութեան սահմաններում: Նդեսիայի կոմսերը
 և Անտիոքի իշխանները մինչև անգամ իրենց գրամնե-
 րը կոխում էին յունարէն տառերով: Հայկական թագա-
 ւորութեան մէջ գտնուում էին շատ յոյն աւատական
 իշխաններ, նոքա բռնում էին նաև նշանաւոր պաշտոն-
 ներ հայ թագաւորների պալատներում: Նոցա և Փրանկ-
 ների մէջ մեծ տարբերութիւն կար թէ քաղաքական

և թէ կրօնական տեսակէտից: Յոյները առ հասարակ վատ անուն ունէին Ֆրանկների և միւս ազգերի մէջ. նոցա համարում էին նենգաւոր և խաբեբայ մարդիկ, որոնց ոչ խօսքին կարելի է հաւատալ և ոչ էլ երդման: «Աչ մի յոյնի չէ կարելի հաւատ ընծայել, թէև նա ձեռքերը երկինք բարձրացնելով երդում կերած լինի» ասում է Առուղօլֆը¹⁾: «Յոյները ուխտադրուժ մատնիչներ են. Յուդայից էլ աւելի վատթար» վկայում է մէկ ուրիշը²⁾: «Յոյները ուղիղ պատասխանից փախչելու համար միշտ դիմում են անորոշ բառերի և երկդիմի խօսքերի» գանդատում է կրրորդը³⁾: Ֆրանկների այդ վկայութիւնները հաստատում են նաև արաբացի գրողները: Աւելի ներքև, երբ կանցնենք հայերին, մէջ կբերենք նաև ժամանակակից հայ պատմիչների կարծիքը յոյների մասին: Այդ երկու ազգերի մէջ, ինչպէս շուտով ցոյց կտանք և ինչպէս իրաւացի նկատում է Յակոբոս Ա խորիակացին տիրում էր անհաշտելի ոսոխութիւն⁴⁾:

Արաբների մասին մեր տեղեկութիւնները աւելի սահմանափակ են. նոցա մեծ մասը նստական կեանք էր վարում: Պարսպում էին հողերի կապալով և մշակութեամբ. նոցա ձեռքին էին բրդեայ և մանաւանդ մետաքսեայ

¹⁾ «Nec est fides in aliquo graeco, etiamsi manu inraverit». Radulf Diceto II. 60.

²⁾ «Sec graeci perfidi Juda preditores nequiores». Gesta Ludovici VII. Duchesne IV. 395.

³⁾ «Verborum enigmata, qualia graeci quaelibet cavillantes perplexis ambagibus respondere solent». Wilh. Tyr. XVIII. 22. p. 827.

⁴⁾ «Inter Armenios et graecos odium implacabile». Jacob. a Vitriaco I. c. 79.

զործուածների արդիւնաբերութիւնը. նոցանից շատերը վարում էին դրագրի և թարգմանչի պաշտօններ¹⁾:

Տաճիկները համեմատաբար աւելի նոր տարր էին. նոքա կազմում էին զօրաբանակներ քաղաքներում և բերդերում և վարում էին հարկահանների և հարկերի վերակացուների պաշտօնները:

Պրանկները Փոքր Ասիայում, մանաւանդ ծովեզրիայ քաղաքներում և Պաղեստինում, սկսել են երևալ խաչակրաց արշաւանքից շատ դարեր առաջ: Ահռ ևս Ղ և Թ, դարերում յանցաւոր և անբարոյական վարդապետներին ուղարկում էին Պաղեստին ապաշխարելու և իրենց մեղքերը քաւելու համար. այնուհետև սկսեցին աքսորել մարդասպաններին, իսկ աւելի ևս ուշ սովորութիւն դարձաւ լեզուահատութեան դատապարտուածների պատիժը փոխարինել ուխտագնացութեամբ դէպի Արուսաղէմ: Այդ ահամայ ուխտագնացների հետ միասին դիմում էին Պաղեստին ապաշխարող կանայք, փախստական միանձնուհիները, ամուսիններից փախած կանայք և պոռնիկները, պատժից խոյս սոււող մեղապարտները, ձրիակեր մարդիկ, որոնք ապրում էին մահամետականութեան դէմ պատերազմելու համար ժողովուած դումարով, և վերջապէս հասարակ ժողովրդից շատերը, որոնք զունդագունդ գնում էին երկրագաղելու սուրբ վայրերին: Այդ ուխտագնացութեան համար նոքա կատարում էին երկար ճանապարհորդութիւն: Հարուստ և աղքատ, անբարոյական և բարոյական, տղամարդիկ և կանայք հա-

¹⁾ Արաբների, նոցա տիրապետութեան և հայերի հետ ունեցած յարաբերութեան մասին, մենք արդէն առիթ ենք ունեցել աւելի մանրամասն խօսելու մեր հրատարակած Ա լոնդերէցի պատմութեան յառաջաբանում:

ընդհանրով խոնարհում էին նաևերի նեղ տախտակամածների
 վերայ կամ վրանների տակ: Ազատուելով իրենց հայրե-
 նիքի հասարակական զսպող պայմաններից և կարծելով
 թէ խաչի նշանը կրելով արդէն պատկանում են այն ա-
 ռանձաշնորհուած դասակարգին, որին ամեն բան թոյլ է
 դրւում մինչև անգամ մեղանչելը, նոքա անձնատուր էին
 լինում ամենատեսակ մոլութիւնների, այնպէս որ մինչև
 անգամ այն անձինք, որոնք դուրս էին եկել Աւրուպայից
 մաքուր սրտով, մինչև Արուսաղէմ հասնելը ճանապար-
 հին արդէն կորցնում էին իրենց բարոյականութիւնը:
 Արեւմտեան ժամանակակից պատմագիրները պնդում են
 որ Ֆրանկները Պաղեստինում միանգամայն սուղուած
 էին ա՛ բարոյականութեան և մոլութեան մէջ, ամուսնու-
 թեան սրբութիւնը և արիւնակցութեան կապերը ոչ մի
 տեղ այնպէս արհամարհուած և պղծուած չէին ինչպէս
 Պաղեստինում, միևնոյնը վկայում են նաև արաբացի
 պատմիչները: Այդպէս ահա Ֆրանկների բարոյականու-
 թիւնը դարից դար և սերնդից սերունդ սկսում է աւելի և
 ւելի ապականուել, և այդ բարոյական անկումն էր պատ-
 ճառներից մէկը որ խաչակրաց արշաւանքը այնպիսի ան-
 յաջող վախճան ունեցաւ: Ֆրանկները առհասարակ թրշ-
 նամաբար էին վերաբերւում դէպի խաչակիրները, չնայե-
 լով նորան որ սոցա արշաւանքի նպատակն էր պաշտպա-
 նել նոցա մահմետականների դէմ: Այդ թշնամութեան
 պատճառը այն էր որ Ֆրանկները երկիւղ էին կրում թէ
 մի գուցէ խաչակիրների յաջողութիւնը արդեւք լինի այն
 շահերին, որ ունէին նոքա արեւելքում: Մահմետա-
 կանները այդ կողմից աւելի անվտանգ էին, որովհետև
 նոքա չզիտէին օգուտ քաղել երկրի հարստութիւնից:
 Այսին յարաբերութիւնները Ֆրանկների հետ սկսւում է

խաչակրաց արշաւանքից, իսկ հայկական թագաւորութեան սահմաններում նոքա սկսեցին տարածուել և հաստատուել գլխաւորապէս Արուսաղէմի անկումից յետոյ:

Փուլաններ. (füllö լատ. pullus): Այդպէս անուանում էին այն անձինք, որոնք սերուած էին Ֆրանկների և տեղացի բնիկների ամուսնութիւնից. երբեմն նաև այն Ֆրանկները, որոնք ծնուել էին ոչ թէ Աւրոպայում այլ Ասիայում: Փուլանները փափկասէր էին և թուլամորթ, նոքա բոլորովին անտարբեր էին դէպի կրօնը, դէպի անհաւատների դէմ մղած պատերազմը և առհասարակ դէպի ամենայն ինչ, որ կապ չունէր նոցա անմիջական շահերի հետ: Խաչակիրներին օգնելու փոխանակ նոքա աշխատում էին ամեն կերպ օգտուել նոցանից, նոքա էին պանդոկների և հիւրանոցների տէրերը, նոքա էին եւրոպացիների սեղանաւորները և գրամափոխները: Մեծ մասամբ սերուած լինելով մահմետական մայրերից, նոքա իրենց ընտանեկան և կրօնական շրջանում միանգամայն զանում էին մուսուլման կանանց ազդեցութեան տակ: Այդպիսով փուլանները խառնուրդ էին ոչ միայն արիւնով այլ և կրօնքով:

Բ.

Հայերի գաղթականութեան մասին դէպի Ասորիք առաջին անգամ տեղեկանում ենք Թոմա Արծրունուց— «Տէր Վրիստափոր կաթողիկոս (515—522) գրէ առ կողմանս Ասորեստանի զգուշացուցանելով մի՛ խառնիլ ընդ Նեստորականն»¹⁾:

Արաբացիների տիրապետութեան ժամանակ հայերի

¹⁾ Թոմ. Արծր. պատմ. էջ 81.

Թիւր Արլիկիայում արդէն այնքան շատանում է ¹⁾ որ Խաչիկ կաթողիկոսը (972 թ. Անիում) հարկաւոր է համարում «ձեռնադրել եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորւոց և ի Տարսոն Արլիկեցւոց և ի Սուլքնդայ և յամենայն դաւառսն յայնոսիկ» ²⁾: Բայց հայերի ամենամեծ դաղթականութիւնը Արլիկիայ կատարւում է յունաց տիրապետութեան միջոցին, ժՆ դարու սկզբներում: Սելջուկեան տաճիկների արշաւանքները և աւերածութիւնները աւելի ևս զարկ տուին հայերի այդ շարժման: Այդպէս օրինակ՝ դեռ ևս ժ դարու սկզբում «Ղաւիթ կուրապաղատ Տայոց, զի ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր որ ժառանգէր զաթոռ թագաւորութեան նորա, յանձն արարեալ է զազատագունդ և զաշխարհ իւր թագաւորին յունաց Վասիլի» ³⁾: «Յայնմ ժամանակի, ասում է մի այլ պատմագիր, վախճանեցաւ կուրապաղատն Ղաւիթ անժառանգ զորով և տայ անդարձագրով զմայրենիան իւր ի Վասիլ, զՈւխտիան, զՄամրուան, զՔաղաքն Ապահունեաց զՄանձկերտ և զամենայն ինչս» ⁴⁾:

Այնուհետև, ժՆ դարու սկզբում Վասպուրականի Անեքերիմ թագաւորը «տայ զմայրենի ժառանգութիւն իւր, զտունն Վասպուրականի յինքնակալն Վասիլ և առ-

¹⁾ «Վրիժագործ այլազգիքն յապահովս կացեալք յերկիւղէ քաջացն զօրաց և զմնացեալ ընտանիս հրակիզելոցն գերի առեալ ածէին ի Դուին քաղաք և անտի յողորմեալ պատելին ի Ղաճապատ»: Յովհ. կաթողիկոս. 125.

²⁾ Ասողիկ 258.

³⁾ Id. գլ. 109.

⁴⁾ Վարդան Բարձ. Բ. 125—126: Աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ Ղաւիթ կուրապաղատի մահուան մասին, որին խեղդամահ արեց վրաց մետրապօլիտը տես Մատթ. Ուռհ. 46.

նուլ փոխարէն զքաղաքն Սերաստիա և որ շուրջ զնովաւ
 դաւառք»¹⁾ կամ ըստ Ալարդանայ «առնուլ փոխան զՍե-
 ւաստ, և զՂառխս և յոլով պռաստինս...»²⁾ «Աէմ ետեալ
 զնացին յաշխարհն յունաց ԺՂՈՒ արամբք թող զկանայս
 և զմանկտին, աւելացնում է Թոմա Արծրունին, և ան-
 կան ընդ լծով ծառայութեան Հոռոմոց»³⁾:

Այդ ժամանակ, Ասատիվերացու վկայութեամբ, Յով-
 հաննէս արքան էլ «պատուէր տուեալ հայրապետին (Պետ-
 րոսի) եթէ զրէ զիր և տուր պատուէր թագաւորին զի
 յետ իմոյ վախճանին զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց
 ի ժառանգութիւն»⁴⁾. իսկ իբրև փոխարէն այդ ամենի
 նա պայման էր դնում «զի եթէ պահէ զնա զկուրապա-

¹⁾ Արիստ. Ասատ. 14.

²⁾ Ալարդ. Ռարձ. 125.

³⁾ Թոմա Արծր. 307—8.

Մատթ. Առհայեցին չէ յիշում այդ գաղթականու-
 թեան մասին. նորա ասելով Սենեքերիմը մեռել և թաղուել
 է Ալարդայ վանքում. «Հայսմ ամի (Աստիլ Ռ. կայսեր
 մահուան տարին) մեռաւ և Սենեքերիմ թագաւորն Հայոց
 և տարան զնա ի գերեզմանատունն հարց իւրոց, ուր և ա-
 ստիցին Ռաֆայէլի հայոց Ռադէալ կան ի Ալարդ, ի վանքն
 սրբոյ նշանին և անդ թաղեցին զՍենեքերիմ ընդ հարան իւր
 և հաստատեալ լինէր թագաւորական իշխանութիւն տանն
 Հայոց յաւագ որդին իւր ի Ղաւիթ». տես Ա. Աթ. 62.
 Dalaurier-ն իւր Մատթ. Առհայեցու թարգմանութեան ծա-
 նոթութիւնների մէջ հետևելով Չամչեանին հետևեալ կեր-
 պով է բացատրում հեղինակի այդ կտորը—il ordonna en mou-
 rant à ses fils en même temps, qu'ils iraient l'ensevelir à Varak
 (p. 393): Սակայն Չամչեանի յիշած հեղինակներից ոչ մե-
 կի մօտ (Աստիվերացի, Առհայեցի, Ալարդան) մեք չկարո-
 ղացանք գտնել այդպիսի ցուցմունք:

⁴⁾ Ասատ. եր. 12.

ղատն ինեղչաց»¹⁾: Արիստակէս Ասատիվերացին յունաց կայսրին դրած նամակը բացականչելով անուանում է «Հայոց կորստեան գիր և նամակ» որովհետև այդ նամակը առիթ տուեց Առստանդին Մոնոմաքոսին զըկել Պագիկ Բին իւր ժառանգական կալուածներից, որոնց փոխանակ Պագիկին տուին «զԱալոն—պեղատն և զՊիզու»²⁾ կամ ինչպէս Աարդանն է անուանում «զԱալան պաղատն և զՊիզու»³⁾ որոնք գտնւում էին Աապատովկիայում⁴⁾: Յովհաննէս արքայի օրինակին հետևում է և Ղրիզոր Մագիստրոսը, որը «տայ զբանային Բջնոյ»⁵⁾ ցթագաւորն և զամենայն զիւր մայրենի ժառանգութիւն և մեծարեալ ի նմանէ առնու զպատիւ մագիստրոսութեան և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս միջագետաց գեօղս և քաղաքս զրով և ոսկի մատանեաւ յազդէ յազդ մինչև յաւիտեան»⁶⁾: Արքոր Արիասլանը Անին վերցրեց «Պագիկ թագաւորն Աարուց նեղեալ յերկիւղէ թուրքացն տայ զմայրենիս իւր ի յոյնս և առնու զՕամնդաւ, զԱառիսա, զԱմասիա, զԱոմանայ և զպռաստինս հարիւր, որ է գեօ-

1) Աարդ. Բարձ. 126.

2) Մատթ. Ուռհ. 111.

3) Աարդ. Բարձ. 133.

4) Այդ քաղաքների ճիշտ տեղը մեզ անյայտ է: Աեդրէնը, որ այլ կերպ է պատմում յիշեալ դէպքի մասին, ասում է որ Պագիկը ստացաւ ընդարձակ կալուածներ Աապատովկիայում Charsianum castrum et Lycandrus-ի մօտ: Աիկիսիորոս Բատոնիատէս կայսեր օրով Պագիկի յաջորդները ամենքըն էլ սպանուեցին և նոցա կալուածները անցան կայսրութեան:

5) Աստ Աարդանայ «զԲջնին և զԱայան և զԱայծն է», 33.

6) Աստ. 41—42.

ղեան»¹⁾: «Աւ անդ եղեալ Պաղիկ աղատօք իւրովք և թողեալ զտունն հայրենեաց» աւելացնում է Մատթ. Ուռհայեցին²⁾:

Մէք յիշեցինք միմիայն զլիսաւոր կալուածատէր իշխաններին, որոնք գաղթեցին Արլիկիա իրենց «աղատներով» և հպատակ ժողովրդով:

Անտարակոյս նրանց օրինակին հետեւեցին և ուրիշ շատերը թէ՛ իշխաններից և թէ՛ հասարակ ժողովրդից: Բիւզանտական կառավարութիւնը քաղաքական խորհրդներից դրդուած խրախուսումէր գաղթականութիւնը և հրապուրում էր գաղթականներին թէ պաշտօններով և թէ պատուաւոր տիտղոսներով: Այսպիսով նա ցանկանում էր հեռացնել Հայաստանից կալուածատէր իշխաններին և առհասարակ թուլացնել այնտեղ հայկական տարրը: Բայց հայկական տարրի թուլանալը մնասակար էր նոյն իսկ յոյների համար: Թուլացնելով իրենց հարեան և օգնական ժողովրդին, նոքա միւսնոյն ժամանակ զրկում էին իրենց բնական դաշնակիցներից և ճանապարհ էին բաց անում օտար թշնամիների առաջ: Այս է պատճառը որ քիչ ժամանակից յետոյ Աելջուկեան տաճիկները առանց դժուարութեան տիրեցին Հայաստանին: «Անթիւ զօրութեամբ զան ի յաշխարհն Հայոց, ասում է Ուռհայեցին, վասն զի ի ձեռացն Հռոմոնց զխտացին անտէր և անպահապան զամենայն աշխարհն Հայոց, զի զարս քաջս և հզօրս քակեալ հանին յարեւելից Հռոմոմք և կուրդ զօրապետօք ջանացին պահել զաշխարհն Հայոց և զամենայն տունն Արեւելից»³⁾... «Օ՛ր նոցա (յունաց)

¹⁾ Սարգ. Բարձ. 136—7.

²⁾ Մատթ. Ուռհ. 181.

³⁾ Մատթ. Ուռհ. Գ. Ա. 120. 162—3.

Հնորհիւ ելին Հայք յերկրէն իւրեանց և այլազգիք զօրացան և եկեալ տիրեցին ամենայնի»¹⁾—աւելացնում է Վրիգոր երէցը: «Ասանդի յորժամ այր քաջ և զօրաւոր դտանէին (Յոյնք), շարունակումէ Մատթ. Աւուհայեցին, զաչան խաւարեցուցանէին և կամ ի ծով ձգեալ խեղզամահ սատակէին, և այն էր փոյթ յօժարութեանց նոցա որպէս զամենայն իշխանան Հայոց և զքաջ զօրականան հանին յարեւելից և բերին բնակեցուցին ի Յոյնք»²⁾:

Եյգպիսով ԺՆ դարու սկզբում Փոքր Ասիայի հիւսսային և արեւելեան մասերում գտնւում էին բազմաթիւ հայ զաղթականութիւններ, զխաւորապէս Մարաշում, Ափրատեան գաւառում, Առաջին Հայքում և Միջագետքում: Հայերը հաստատուած էին լեռներում և կիրճերում. նոցա ձեռքումն էին Ասորիքի, Փոքր Ասիայի և Ափրատի անցքերը: Առքա քաջ էին և պատերազմասէր. կոււում էին հարեան էմիրների հետ, խլում էին յոյներին պատկանող հողերը և կամաց կամաց ընդարձակում էին իրենց երկրի սահմանները: Արանցից մի քանիսը ընդունում էին Ռիւզանտիայի կայսեր գերիշխանութիւնը, իսկ միւսները ոչ: Հնորհիւ այս կամ այն իշխանի անձնական յատկութիւններին ծագում և ընդարձակւում էին նոր-նոր իշխանութիւններ, որոնք նոյն արագութեամբ ևս կործանւում էին: Բացառութիւն էր կազմում միմիայն Աուրէն իշխանի տոհմը:

Խաչակիրները Միլիկիա մտած ժամանակ այդտեղ գտնւում էին հետեւեալ հայ իշխանները:

Մարաշում իշխում էր Փիլաուտոսը, որ տիրել էր շատ

¹⁾ Վրիգոր երէց 536.

²⁾ Լ, Զ 163.

քաղաքների և բերդերի—Մարաշ, Վեսուն, Մելիտինէ, անցել էր Ափրասից այն կողմ և վերցրել էր Ադեսիա քաղաքը: Բիւզանտական կառավարութիւնը շտապեց ուղարկել նորան ընծաներ և սերասափ պատուաւոր ատաղոսը: Բայց շուտով նորա ձեռքից յետ խլեց կալուածներն ի մի մասը: Այն ժամանակ Փիլաուտոսը գիմեց Բաղդադի խալիֆային և քրիստոնէութիւնը ուրանալով կամեցաւ յետ ստանալ կորցրած կալուածները, իսկ երբ այդ էլ չյաջողուեց «զղջացաւ և դարձաւ ի հաւատս իւր և գնաց յապաշխարութիւն ի վանս»¹⁾: Մատթէոս Առնհայեցին նկարագրում է նորան իբրև խստասիրտ և չարաբարոյ, համարում է նորան թէև հայկական ծագումից բայց յունադաւան²⁾:

Ադեսիային տիրումէր շեթումի որդի Թորոս կամ Թէոփորոս կիւրապաղատը: Միքայէլ Ասորին ասում է որ նա հայ էր, Ադեսիա քաղաքը ստացաւ Փիլաուտոսից և տուեց խաչակիրներին³⁾: Մատթէոս Առնհայեցին չէ յիշում նորա հայկական ծագման մասին (որը այսու ամենայնիւ ապացուցւում է իւր և իւր հօր անուամբ) և ասում է որ Ադեսիան նա ստացել է Տուտուշ էմիրից⁴⁾:

Օշինը, որ եկել էր Վանձակից, ստանում է կայսրից Լաճիքոն բերդը և յետոյ նաև Տարսոնը, որը կառավարում էր Բաղուենին⁵⁾: Բայց Տարսոնը, ինչպէս երևում է, երկար չմնաց նորա ձեռքում, որովհետև խաչակիրների

¹⁾ Միք. ասորի 399—403.

²⁾ Մատթ. Առնհ. Գ. Բ. ԳԼ. ՂՕ. ՂԺԵ. ՂԴԲ. ՂԴԳ. ՂԴԴ.

³⁾ Միք. ասորի. 403—4.

⁴⁾ Մատթ. Առնհ. Գ. Բ. ԳԼ. ՂԽԵ. ՂԽԶ. ՂԽԷ.

⁵⁾ Մատթ. Առնհ. Գ. Բ. ԳԼ. ՂԾԵ. 314.

դալու ժամանակ նա արդէն դանւում էր տաճիկների իշխանութեան տակ:

Փիլաոսոսից յետոյ Վեսունը անցաւ «մեծ իշխան Հայոց» դող Ա. ասլին, որ յայտնի էր իւր քաջութեամբ, ազնւութեամբ և առատաձեռնութեամբ: «Առ նա էին ժողովեալ մնացեալ զօրքն Հայոց և ամենայն զօրքն Ռադրատունեաց և Պահլաւունեաց. և որդիք թագաւորացն Հայոց հանդերձ աղատագունդ զօրօքն առ նա կային հանդուցեալ մեծաւ փառաւորութեամբ. և աթոռ Հայրապետութեան Հայոց աշխարհին աստ եղաւ, վասն զի տիրեալ էր բազում դաւառաց իւրով զօրութեամբն. և ամենայն երամք կրօնաւոր եպիսկոպոսաց, հարց և վարդապետաց առ սա ժողովեցան և առ հասարակ կային մեծաւ ուրախութեամբ»: ... Գող Ա. ասլի մահուանից յետոյ իշխանութիւնը անցաւ «տղայ Ա. ասլին ... որ էր գեղեցկատեսիլ և առիւծադէմ, յաջողական և սրազլուս, այլ քաջ և պատերազմող, ամաց քսան և հնդից, զսա նստուցին յաթոռ մեծ իշխանին Ա. ասլին և նմա հնազանդեցան ամենայն զօրքն վասնզի յոյժ առատաձեռն և մեծատուն եղև, սիրեցեալ յաչս ամենեցուն և զօրացն... և եղև ուրախութիւն ի վերայ տանն Հայոց»¹⁾: Աւուհայի կոմս Ռալդինը, որը շատ անգամ յարձակուել էր իշխանի կալուածների վերայ և միշտ յաղթուել էր նորանից, մասնութեամբ ձերբակալեց նորան և զբաւեց նորա բոլոր երկիրները: Ա. ասլիը ստիպուած եղաւ ունայնաձեռն փախչել Ա. Պօլիս:

Ռաբձրէրդոմ հաստատուած էր Առւբէն իշխանը²⁾,

1) Մատթ. Աւուհ. Գ. Գ. ԳԼ. ՄԺ. Եր. 404—405.

2) Աիրակոս, 57.

որ «ուներ զՏօրոս և բազում զաւառաց տիրեալ էր¹⁾»։
 Հայ պատմիչներից մի քանիսը համարում են Աուբէ-
 նին միայն «ի զօրացն Ղազկայ»²⁾ իսկ միւսները «արեւա-
 նառու Ղազկայ»³⁾։ Աիրակոսը⁴⁾ և Միք. Ասորին ա-
 ռաջացնում են նորան Ասսպուրականի Արծրունի իշ-
 խաններից։ Բայց այդ մի ընդհանուր երևոյթ է պատ-
 մութեան մէջ որ ամեն մի նոր թագաւորական տան ծա-
 ղումը աշխատում են կապել նախկին թագաւորական տան
 հետ։ Խաչակիրները մտան Ալիլիկիա Աուբէնի յաջորդ
 Աոստանդնի օրով, որը ընդարձակեց հօրից ստացած ժա-
 ռանգութիւնը, հաստատեց իւր դահը Աւահայ ամրո-
 ցում և դարձաւ անկախ Բիւղանտիոյ կայսրից։ «Աստ
 արար Աստուած զըկիլոցս—բացականչում է Մխիթար
 Այրիվանեցին — զի հոռոմն եբարձ զմեր թագաւորու-
 թիւնս, իսկ Աստուած զերկիր նոցա ետ հայոց, որ և
 այժմ թագաւորեն ի նմա»⁵⁾։ Աոստանդինը միւս հայ

1) Մատթ. Ուռհ. Գ. Բ. գԼ ՂՕԵ. 312.

2) Ibid.

3) Աւահրամ, 192. Սամուէլ Լնեցի և Հեթում պատ-
 միչ։

Աւահրամը հետեւեալ խօսքերով է որոշում այն տեղը,
 ուր Աուբէնը առաջին անգամ հաստատեց իւր իշխանութիւնը.

«Աուբէն անուն վերաձայնեալ,
 Օկոսիտառայ ամրոց կալեալ,
 Յորժամ զՂազկայ մահն լուեալ,
 Իւրով զարմիւքըն յարուցեալ
 Եւ ի Տօրոս լեառըն ելեալ,
 Ի Փռիւզիոյ կողմանսն իջեալ
 Գիմեալ ի գեղ մի կոչեցեալ
 Առամօզօլօ և անդ բնակեալ»։

4) Աիրակոս. 61.

5) Մխիթ. Այրիվ. 74.

իշխանների հետ միասին օգնական հանդիսացաւ խաչակիրներին, որոնք սարսափելի կարօտութիւն էին քաշում Անտիոքի պարիսպների տակ: Սորա փոխարէն նա ստացաւ Ֆրանկներից կոմսի և մարկիզի տիտղոսները¹⁾: Աստանդինը իւր աղջիկը տուեց Ադեսիոյ Ժոսէն կոմսին, իսկ եղբօրաղջիկը Վոփրիտոսի եղբօր՝ Ռալդինին, որը իւր եղբօր մահուանից յետոյ ժառանգեց նորա դահը Արուսազէմում: Այսպիսի համակրութեամբ Հայերը ընդունեցին խաչակիրներին մտածելով թէ դոքա պէտք է նոցա դաշնակից լինէին թէ յոյների և թէ մանաւանդ մահմետականների դէմ. «արք փառաւորք և թաղաւորադուն, հաւատով և ամենայն աստուածպաշտութեամբ զարդարեալք և էին սնեալք ի դործս բարութեան»²⁾—ասումէ Մատթ. Աւուհ.։ Բայց շատ շուտ համոզուեցան Հայերը, թէ նոցա այդ յոյսը բոլորովին ի զուր է, թէ Ֆրանկները նոցա համար չեն տարբերում մահմետականներից: Նոյն Մատթ. Աւուհ. վկայումէ թէ Ֆրանկները «թողին զուղղորդ ճանապարհն Աստուծոյ և սկսան զնալ ընդ ճանապարհն մեղաց, զորս ոչ հրամայեաց նոցա Աստուած... ազգն Ֆրանկաց խոտորեցան ի ճանապարհն ձախակողմեանս... զՀայ և զՌոմ, զԱսորի և զԱլքաացի մերժեցին յամենայն ուխտիցն»³⁾: Ֆրանկների պար-

1) «Ի Ֆրանկաց ազգէն պատուեալ...
 Արոց եղև նիզակակցեալ,
 Ընդգէմ թուրքին պատերազմեալ,
 Աւմ կոմսութեան պատիւ շնորհեալ,
 ՎուՆտ և մարքիզ վերաձայնեալ»:

Մատթ. 193.

2) Մատթ. Աւուհ. էջ 308.

3) Էջ 335.

տուժիւնը և նոցա արած չարիքը պատմելուց յետոյ շարունակումէ ժամանակակից և ականատես Աւռհայեցին. «Այս այսպէս գործեցաւ ի մոլի ազգէն Ֆրանկաց վասն զի փառաւոր իշխանքն և գլխաւորքն նոցա հատան և իշխանութիւն նոցա յանարժան ձեռս անկաւ. և վասն այսորիկ յարուցին հալածանս և չարչարանս ի վերայ հաւատացելոց Վրիստոսի ի ձեռն սաստիկ արծաթասիրութեան իւրեանց»¹⁾. «Վազում անիրաւութիւնս նոցա կամէի զրել, բայց ոչ համարձակեցայ. զի ընդ իշխանութեամբ նոցա էաք»²⁾: Փոխադարձ յարաբերութիւները այդպէս որոշուելուց յետոյ, շայերը ևս շատ անգամ միաբանումէին նոցա դէմ մահմետականների հետ:

Նուրէզդիներ հիւսսային Ասորիքում ունեցած յաջողութիւնների համար պարտական է այն անբաւականութեան, որ հայերը տածում էին դէպի Ֆրանկները: Ատափնական և հայկական թաղաւորական տների մէջ տեղի ունեցող յաճախակի ամուսնութիւններն անգամ չէին կարող բարւոքել այդ յարաբերութիւնները, որովհետեւ այդ պատկերները մեծ մասամբ կատարւում էին քաղաքական և դրամական դիտումներով և շատ անգամ պատճառ էին լինում սաստիկ երկպառակութիւնների:

Արեւմտեան պատմագիրների վկայութեամբ շայերը վայելումէին թէ քրիստոնեաների և թէ մահմետականների յարգանքը. նոցա քաջութեան համար թէ առաջինները և թէ վերջինները շատ անգամ աշխատումէին վայելել նոցա դաշնակցութիւնը: **Է**

Շայերը անասելի եռանդով կարողացան պահպանել

¹⁾ ԼՂ 338.

²⁾ ԼՂ 317—424.

յոյների և արաբների ազդեցութիւնից ոչ միայն իրենց կրօնը այլ և իրենց լեզուն և ազգային բարք ու սովորութիւնները: Շատ բան ընդունելով արաբական հարուստ կուլտուրայից, միեւնոյն ժամանակ նոքա չափազանց հակամէտ էին եւրոպական քաղաքակրթութեան, որը սկսել էր մուտք դործել խաչակիրների հետ միասին. նոքա հեշտութեամբ և կարճ միջոցում իւրացրին մինչև անդամ Ֆրանսիական լեզուն: Բարսեղ վարդապետը, որի խօսած դամբանական ճառը Մարաշի իշխան Բալդուինի վերայ (1140 թուին) հասել է մեր ձեռքը, հաւասար հեշտութեամբ կարողանում էր քարոզել երկու լեզուով ևս: Այդ ազդեցութիւնը աւելի ևս նկատելի է այն ձևերի մէջ, որ հայերը վերցրին Ֆրանկներից իրենց պետական կազմակերպութեան, քաղաքական, զինւորական և դատաստանական հիմնարկութիւնների համար: Բացի սորանից հայերը հաստատեցին վաճառականական ընդարձակ յարաբերութիւններ Աւրոպայի հետ: Աճառականութեան զլխաւոր նիւթերն էին—երկաթ, փայտ, զինի, ցորեն և չորացրած պտուղներ: Հայկական ձիերը և ջորիները նոյնպէս յարգի էին Աւրոպայում: Մէք կանգ չենք առնիլ ոչ Ալիկիայի հայկական թագաւորութեան կազմակերպութեան և ոչ էլ նոցա վաճառականական յարաբերութիւնների վերայ Ասիայի և Աւրոպայի հետ. այդ ամենը իւր ժամանակին արդէն գիտնական հետազօտութիւնների նիւթ է եղել եւրոպացի գիտնականների կողմից, որպիսիք են Անդլուա, Վիւլօրիէ, Հէյդ և ուրիշները, որոնց հետախուզութիւնները մեծ խնամքով և մանրամասնօրէն ժողովուած են Հ. Ա. Այիշանի Սիսուանում:

Այդպիսով հայերը միաժամանակ օգուտ են քաղում թէ արևելեան և թէ արևմտեան քաղաքակրթութիւնից:

Ահռների մէջ ամրացած նոքա պահպանում են իրենց նախնեաց դաւանութիւնը և սովորութիւնները, իւրացրնում են այն ամեն քաղաքական, զինւորական և դատաստանական ձևերը, ինչոր կարողացել էր մինչև այդ օրը մշակել եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, ստեղծում են սեփական հարուստ գրականութիւն և վերջապէս տալիս են նշանաւոր ներկայացուցիչներ գիտութեան այլ և այլ ճիւղերում: Յիշենք միմիայն յայտնի ճարտարագէտ Աւետիքի անունը, որը նշանաւոր հանդիսացաւ իւր հնարած պատերազմական գործիքներով Տիրոսի պաշարման ժամանակ 1124-ին: Հայերը պահպանեցին իրենց անկախութիւնը պաշտպանելով միւսոյն ժամանակ ամբողջ քրիստոնէութեան շահերը արեւելքում նաև այն ժամանակ, երբոր Ֆրանկների հիմնած իշխանութիւնների հետքըն անդամ չէր մնացել այդ երկրում:

Գ.

Արլեկիայի բոլոր այդ խառնիխուռն ցեղերը գտնուում էին անվերջ և անհաշտ կռուի մէջ մէկը միւսի դէմ:

Նախ և առաջ նոքա բաժանւում էին երկու զլխաւոր ճիւղի—քրիստոնեաներ և մահմետականներ: Ոոցանից ամէն մէկը իւր կրօնքի հիմնական սկզբունքների համեմատ աշխատում էր տարածել իւր դաւանութիւնը, քրիստոնեաները աշխատում էին քարոզել Նստուծոյ խօսքը, իսկ մահմետականները պարտական էին նուաձել անհաւատներին: Այս պատճառով ահա այդ երկու զլխաւոր ճիւղերը մշտապէս և անընդհատ կռւումէին միմեանց հետ:

Բայց նոյն իսկ քրիստոնեաները անհաշտ էին իրար մէջ
 և շատ անգամ կամ ուղղակի անցնում էին մահաւանդա-
 կանների կողմը և կամ զրոգում էին նոցա միւս քրիս-
 տոնեաների դէմ: Ամենից առաջ անհաշտ էին երկու զլխա-
 ւոր քրիստոնեայ ազգերը—հայերը և յոյները: Այդ թըշ-
 նամութիւնը ծագում էր երկու պատճառից—քաղաքական
 և կրօնական, թէև այդ երկու պատճառներն էլ սերտ
 կերպով կապուած էին իրար հետ և փոխադարձ ազդում
 էին միմեանց վերայ:

Մեզ յայտնի է թէ ինչպէս յոյները նենգութեամբ
 տիրեցին հայոց թագաւորութեան և Անի մայրաքա-
 ղաքին, թէ ինչպէս նոքա աշխատում էին անմարդաբնակ
 դարձնել Հայաստանը՝ հեռացնելով այնտեղից իշխանական
 ցեղերը և թէ ինչպիսի թշուառ հետեանքներ ունեցաւ
 այդ քաղաքականութիւնը թէ Բիւզանտիայի և թէ մա-
 նաւանդ Հայաստանի համար: Սակայն Ալլիկիա դադ-
 թած հայերին յաջողուեց հիմնել այնտեղ նոր իշխանու-
 թիւներ, որոնցից աւելի հզօրները, օգտուելով իրենց
 բռնած աշխարհադրական յաջող դրքից և Ա. Պօլսում
 տեղի ունեցող խռովութիւններից, սկսեցին ձգտել կա-
 տարեալ անկախութեան:

Մաստանդնի յաջորդները—Թորոսը և Աւետնը ընդար-
 ձակեցին իրենց իշխանութեան սահմանները: Յովհաննէս
 Առմենեսոս կայսրը չկարողանալով տանել հայերի այդ յա-
 ջողութիւնը, արշաւեց Ալլիկիա, վերցրեց Անարղարան և
 ուրիշ դաշտային քաղաքները և վերջապէս եկաւ պաշա-
 րից Ասհկայ բերդը, որտեղ գտնւում էր Աւետնի ըն-
 տանիքը: Ահրցնելով այդ բերդը՝ Աւետնին իւր երկու
 որդիների հետ շղթայակապ գերի տարաւ Ա. Պօլիս, որ-
 տեղ և սպանել տուաւ նորան և նորա անդրանիկ որդի

Ուրբէնին: Օգտուելով Յովհաննէս Առմենուսի մահուանից յետոյ տեղի ունեցող խռովութիւններէց, Աւոնի երկրորդ որդին Թորոսը փախաւ Ա. Պօլսից, կրկին յետ առաւ Աւահայ բերդը և իւր եղբայրների (Ստեփանէ և Մլեհ) օգնութեամբ, որոնք դանուամ էին Ադեսիայում, սկսեց վերականգնել իւր հօր իշխանութեան սահմանները: Մանուէլ կայսրը ևս չկարողանալով տանել հայկական անկախ թագաւորութեան վերականգնումը, աշխատեց առատ ընծաներով համոզել Ղոնիայի սուլթանին պատերազմի ելնել Թորոսի դէմ. բայց Թորոսը կարողացաւ բարեկամութիւն հաստատել սուլթանի հետ: Եւթ անյաջողութիւնից զրգուած՝ կայսրը իւր ազգական Անդրոնիկոսի հրամանատարութեամբ զօրքիւր ուղարկեց Ալիկիա. բայց Թորոսը յաղթեց այդ բանակը և կայսրը խաղաղութեան դաշն կապելու համար ստիպուած եղաւ դիմել Անտիոքի իշխանի միջնորդութեան: Անդրոնիկոսը երկրորդ անգամ ուղարկուեց Ալիկիա, բայց Թորոսը դարձեալ յաղթեց նորան: Աւելի անյաջող անցաւ Անդրոնիկոսի յաջորդ Աոստանդին Աոլումանի արշաւանքը, որին Թորոսը մինչև անգամ դերի բռնեց: Եւթպիսով նա տիրեց համարեա ամբողջ Ալիկիային. Տարսոնը, Անարզաբան, Մամեսարան և Սիսը անցան նորա իշխանութեան տակ: Սորանից յետոյ կայսրը երկու անգամ ընծաներով և խոստումներով աշխատեց զրգուել Ղոնիայի սուլթանին Թորոսի դէմ, բայց երկու անգամն էլ յաղթութիւնը մնաց Թորոսի կողմը: Աոյնպէս անյաջող անցան Միքայէլ Բրանասի և Անդրոնիկ Լօֆօրբէնի արշաւանքները. այդ վերջինը Թորոսի ձեռքից ազատուելու համար մինչև անգամ ստիպուած եղաւ դիմել Արուսաղէմի թագաւորի միջնորդութեան: Յոյն պատ-

մաղիրները ասում են որ Թորոսը վերջ ի վերջոյ ընդու-
նեց կայսեր իշխանութիւնը և վերադարձրեց նորան Ա-
նարդարան և Մամեստրան և ի փոխարէն ստացաւ նո-
րանից պատիւներ և պան-սեբաստոսի տիտղոսը:

Բոլոր այդ դէպքերը, որոնք տեղի ունեցան Աւոն
Ա-ի և Թորոս Ա-ի թագաւորութեան ժամանակ, սկսած
1130 թուից մինչև 1169-ը, լի են բազմաթիւ չարա-
գործութիւններով և հայերի ու յոյների փոխադարձ ա-
տելութեամբ: Թորոսի եղբայր Աուբէնի նենգաւոր սպա-
նումից յետոյ, նորա միւս եղբայրը—Մլիհ (Միքայէլ),
վրէժխնդրութեան զգացումից դրդուած, միացաւ Նու-
բէդղինի հետ և նորա հետ միասին յարձակուեց յունա-
կան սահմանների վերայ:

Աայսրը Բիւզանտիայի աւանդական քաղաքականու-
թեան համաձայն կամենում էր ոչ միայն դէնքի զօրու-
թեամբ կործանել հայկական անկախութիւնը, այլ և ցան-
կանում էր ոչնչացնել նոցա կրօնական անկախութիւնը եկե-
եղեցիների միութեան պատրուակով, այդպիսով նա ձգը-
տում էր ջնջել հայերի ազգայնութիւնը: Բայց այդ խնդիրը
աւելի լաւ պարզելու համար հարկաւոր է նախապէս ծա-
նօթացնել հայերի այն ժամանակուայ քաղաքական և
կրօնական դրութեան և նոցա փոխադարձ յարաբերու-
թիւնների հետ:

Յոյների հետ մղած այդ բոլոր պատերազմներում
հայկական իշխաններից մի քանիսը, մանաւանդ Աւամբը-
րոնի իշխանները, Օշինի յաջորդները, միշտ յոյների կողմն
էին լինում և նոցանից ոչ պակաս ատելութեամբ էին
վերաբերում դէպի Աուբէնի տոհմը, որը ձգտում էր
քաղաքական լիակատար անկախութեան: «Վանդի ի վա-
ղուց հետէ Աուբինեանք և ինթումեանք մախային ընդ

միմեանս» ասում է Մմբատ պատմիչը: Օշին Ռ-ը գերի էր ընկել Թորոսի ձեռքը և ահագին դումար վճարեց այդ գերութիւնից ազատուելու համար, իսկ նորա եղբայրը սպանուեց Մամեսարայի պաշարման ժամանակ: Չնայելով որ Օշինը և Թորոսը մինչև անդամ խնամութիւն հաստատեցին, բայց Օշինը չէր դադարում անդադար թշնամութիւն ցոյց տալ և զրգուել Թորոսի դէմ թուրքերին, որոնց հետ միացած յարձակուեց Ադանայի վերայ և «բազում կոտորածս արար և 500 կոյս աղջիկ տարան» (Մմբ. 113): Արքոր Թորոսը վճռեց պատժել Օշինին, այն ժամանակ՝ Ներսէս Շնորհալին՝ Պրիգոր Պ-ի պատուէրով՝ «ի սէր հարազատ ընտանեացն» մէջ մտաւ և հաշտեցրեց միմեանց հետ: Թորոսի յաջորդները — Մլիհ և Աուբէն շարունակուում էին անդադար կռուել Օշինի յաջորդ շեթումի հետ, որը Ներսէս Ամբրոնացու կղբայրն էր, «վասն հին մախանացն, զոր նախկին ունէին ընդ միմիանս»: Աւոն Ռ-ը, ըստ վկայութեան Արաղոսի «խորհէր իմաստութեամբ փետտել զթևս նոցա և ցածուցանել զբարձրայօն հպարտութիւն նոցա».¹⁾ այդ պատճառով տիրելով Ամբրոն բերդին նա վճռեց «ոչ ևս այլ տալ զնա իշխանին ումեք, բայց միայն արքունի լիցի. զի հանապաղ տեարք նորա ապստամբ լեալ են վասն ամբութեանն»: Ապագայն միանդամայն հաստատեց Աւոնի այդ իմաստուն հեռատեսութիւնը: Չայկական այդ երկու նշանաւոր տոհմերի ատելութիւնը նկատելի է Արլիկիայի հայ թագաւորութեան ամբողջ ընթացքում և չէ դադարում նոյն իսկ այն ժամանակ երբ երկու տոհմերը արդէն ձուլուել էին և դահը անցել էր Օշինի ցե-

¹⁾ Ար. 101—2.

ղից Հեթում Ա-ի ձեռքը (1227 թ.): Այդ թշնամու-
թիւնը մեծ ազդեցութիւն ունէր ոչ միայն քաղաքական
այլ և կրօնական անցքերի վերայ:

Այդ ժամանակ կաթողիկոսական դահլի վերայ բարձ-
րանում են մի շարք հայրապետներ Պաշլաւունեան ցի-
ղից, որոնք օժտուած էին անձնական բարձր յատկութիւն-
ներով¹⁾: Պաշլաւունիները ազգական էին Ամբրոնի իշ-
խաններին: Թորոսի ժամանակակից Օշին իշխանի աղ-
ջիկներից մէկը ամուսնացած էր Գրիգոր Գ-ի և Ներ-
սէս Շնորհալու եղբայր Աստիլի հետ, որոնք Գրիգոր
Մագիսարոս Բջնեցու թոռներն էին: Իսկ Աստիլի և
Շնորհալու եղբոր դուստրը ամուսնացած էր Օշին Բ-ի
հետ: Օշինի որդիներից մէկն էր Ամբատը, որը յետոյ յայտ-
նի եղաւ Ներսէս Ամբրոնացի անունով և որը հետեւա-
բար Ներսէս Շնորհալու եղբոր թոռն է դալիս:

Հայրապետական աթոռը դանւում էր Աում-Աալէ
կամ Հոռմկայ ամրոցում՝ Նփրատ գետի վերայ²⁾: Այդ
բերդը մի ժամանակ պատկանում էր Գող Աստիլին,
յետոյ 1147-ին անցաւ Քրանկների ձեռքը և վերջապէս
Ժոսլէնի այրին ընծայեց նորան Գրիգոր Գ-ին, որը Օով-
քից իւր աթոռը փոխադրեց այդտեղ: Պաշլաւունի կա-

¹⁾ Գրիգոր Գ. 1113—66, Ներսէս Շնորհալի 1166—
73, Գրիգոր Գ. Տղայ 1173—93, Այդ վերջինի ժամանա-
կակից և ազգական էր Ներսէս Ամբրոնացին՝ Տարսնի ե-
պիսկոպոսը 1153—1198.

²⁾ Այդ բերդի ամրութիւնը հետեւեալ խօսքերով է նկա-
րագրում Շնորհալին.

«Յալեաց ծովու ոչ երկընչի,
Ի մարդկանէ ոչ դարհուրի,
Օլի է հնարից անյաղթելի»:

Պէպի բոլոր այդ անձինք մեծ յարգանքով էին վերաբերում Ներսէս Ենորհալին և Պրիգոր Տղան:

Այդպիսով հայրապետական գահի Ալիկիայում զրանուելը համարում էր հանդամանքներից յառաջացած թշուառութիւն, մի ժամանակաւոր դէպք: Բայց միևնոյն ժամանակ, ինչպէս յիշեցինք, Մեծ Հայքում շարունակում էին բարդաւաճել նորանոր վանքեր, որտեղ ժամանակակից անձինք ապաստան էին դառնում աշխարհային արկածներից և անձնատուր էին լինում հողեր և մտաւոր զբաղմունքներին: Այդ վանքերը վայելում էին բարոյական հեղինակութիւն նոյն իսկ այնպիսի անձանց համար, որպիսին էր Ներսէս Ենորհալին:

Գ.

Արօնական թշնամութեան սկիզբը հայերի և յոյների մէջ շատ հին է. դեռ ևս Ն դարում Ս. Սահակ հայրապետը դանդատում էր Թէոդոս կայսեր որ «ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի կողմանէ վերակացուացս սոցա. այնչափ ատեցեալ զմեզ մինչև զնշանադիրս անդամ ոչ ընկալան¹⁾»: Այդ թշնամութիւնը զնալով աւելի աճում էր: Այն հանդամանքը որ հայերը չէին ընդունում Քաղկեդոնի ժողովը, որ մերժեցին նոյն իսկ յոյները Ալասիլիս, Օւնոն և Անաստաս (474—518) կայսրների ժամանակ, և յոյների հրաժարուելը Մարկիանոս կայսեր օրով օգնել հայերին Պարսից Յազկերտ արքայի դէմ, այդ հանդամանքները ահա տեղի տուին հայերի և յոյների փոխադարձ թշնամութեան: Իսկ երբ յոյ-

¹⁾ Խոր. Գ. 57.

ները սկսեցին ուժով ստիպել հայերին միանալ յունական եկեղեցու հետ Մաւրիկիոս, Հերակլէս և Աոստանդին Ռ. կայսրների օրով (602—669)¹), այն ժամանակ այդ թշնամութիւնը աւելի ևս սաստկացաւ²) և մեծապէս նպաստեց Արաբների իշխանութեան տարածման և հաստատման Հայաստանում: Այդպիսի պայմաններում Ա. Պօլսի պատրիարքներից մի քանիսի փորձերը՝ բանակցել եկեղեցիների միութեան համար, ոչ միայն ոչինչ հետեանք չունեցան այլ և ստիպեցին հայոց կաթողիկոսներին հեռու պահել իրենց որևէ յարաբերութիւն ունենալու կայսերական կառավարութեան հետ, որպէս զի չլինի թէ կասկածանքի ենթարկուին որպէս թէ ցանկանում են ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Յովհաննէս կաթողիկոսը բացատրելով թէ նա ինչու չկարողացաւ ընդունել կայսեր հրաւերը Ա. Պօլիս գնալու՝ ասում է. «Թէպէտ և ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամօք երթալ ի պալատն առ կայսր, սակայն ես ոչ կամեցայ, զմտաւածեալ թէ զուցէ զտցի ոք և ընդ ահամբ հայեսցի զանդ

¹) Սերէոս 52, 101, 141. Ասողիկ 87—98.

²) Հայ պատմիչների վկայութեամբ Ազրը խաբուել էր նորանով որ կայսեր ուղարկած հանդանակի մէջ յիշուած չէր Քաղկեդոնի ժողովի մասին. բացի սորանից նա «մեծարեալ յարքայէն և ընկալեալ զերիր մասն գիւղաքաղաքին Աողբայ և զաղս նորա բովանդակարար, դառնայ մեծաւ շքով ի տեղի իւր»: (Յովհ. կաթ. 100)...» Սակայն ժողովուրդը ոչ միայն դիմադրեց այլ և յանդիմանեց Ազրին: Իսկ Աերսէս կաթողիկոսը, Աոստանդին Ռ-ի ժամանակակիցը, կայսեր հեռանալուց յետոյ ինքն էլ ստիպուած եղաւ հեռանալ՝ անկարող լինելով առանց կայսեր պաշտպանութեան շարունակել հովուութիւնը. «Յետ գնալոյ կայսեր, ասում է Ասողիկը, երկուցեալ Աերսէս իցասմանէ իշխանացն, փախչի ի Տայս»:

երթալն իմ՝ ի քաղկեառնիտան յարակցել ինձ համարեալ,
 և ապա այսպէս ոչ կամեցայ գնալ ի դայթակղութիւն
 մտաց տկարաց»¹⁾: Իսկ բռնի միջոցներով էլ ոչինչ չէին կա-
 րող անել յոյները քանի որ Հայաստանը գտնուում էր Արաբ-
 ների իշխանութեան տակ: Առքա վախենում էին որ կրօ-
 նական հալածանքը աւելի ևս կմտնեցնէ հայերին արաբ-
 ների հետ: Բայց խալիֆայութեան անկումից յետ, յոյները
 նորից սկսեցին իրենց հալածանքները հայերի դէմ: Այդ-
 պէս օրինակ Ռոմանոս կայսրը սպառնում էր բոլոր հայե-
 րին յունացնել և երբոր եկաւ Ղարս՝ հրամայեց այրել այն-
 տեղի փայտեայ եկեղեցին²⁾: Ալեքսիոս կայսրը, Մատթէոս
 Ունհայեցու վկայութեամբ, «ի վերայ ազգիս յոյժ առե-
 ցող երեւեալ, սա գործեաց գործս, որ ոչ էր ըստ կամացն
 Աստուծոյ, հրամայեաց երկրորդ մկրտութիւն առնել և
 անարգեաց զՆիկիական մկրտութիւնն և զՎաղկեդոնի
 կարգն հաստատեաց և անամաչ զամենայն ազգն Հայոց մկր-
 տէր»³⁾: Իսահակ Անդեղոս կայսրը նոյնպէս «յարոյց հա-
 լածանս և չարչարանս ի վերայ հայադաւան ազգաց զի
 դարձցին յաղանդ նոցա»⁴⁾: Ժամանակակից հայ պատմիչ-
 ների հաղորդած աւանդութիւնը յոյն մետրապօլիտի մա-
 սին, որը իւր շանը Արմէն անունն էր տուել, Վաղիկի
 տուած չարաչար պատիժը այդ մետրապօլիտին և նոյն
 ինքն Վաղիկի մահը—այդ ամենը բացայայտ կերպով ցոյց
 է տալիս յոյների և հայերի յարաբերութեան վիճակը
 խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ: Այս է պատճառը
 որ ոչ մի ժամանակակից պատմիչ յոյն բառը չէ արտա-

¹⁾ Յովհ. կաթ. եր. 357.

²⁾ Ղարդան 123.

³⁾ Մատթ. Ունհ. 432.

⁴⁾ Ղարդան 175.

ասնում առանց հետևեալ ածականներից մէկի կամ մէկ քանիսի — նենգ, չար, վատ, պիղծ, կանացի, թուլամորթ, անողորմ, անիրաւ, դառնացեալ, Աստուածասպան և այլն¹)։ Աչքի առաջ ունենալով երկու Վրիստոնեայ ազգերի այդ դարաւոր թշնամութիւնը և վատ յարաբերութիւնները, Ներսէս Շնորհալին իւր առաջին պատասխանում Մանուէլ կայսեր, որը առաջարկում էր միացնել եկեղեցիները, հետևեալ խօսքերն է գրում. «Վանդի վեց հարիւր ամ աւելի եղելոյ ժամանակաց բաժանման ի միմեանց անդամոցս Վրիստոսի և ի մէջ յօգուածոցն յորովագունից մտանելով ախտից ատելութեան և զոր ատելութիւնն ճնանիցի՝ թշնամանաց և հայհոյութեանց, և այսոքիկ կարծրացեալք և պնդեալք, մինչ զի երկրորդ բնութիւն հնացեալ սովորութեամբն լինել, կարօտ է բազում հողևոր բժշկական իւղոյ օժմանց, այսինքն՝ սիրոյ, զթութեանց և ողորմութեանց... այլ և ձերոցդ եկեղեցական դասուց և ռամիկ ժողովրդոց հրամայեցէք ի բաց յայնպիսի պատերազմասէր բարուց լինել և սիրով և խաղաղութեամբ բերիլ առ նժդեհքս և պանդուխտքս, որք ի հակառակացն Վրիստոսի հալածեալք վասն արդարութեան առ

¹) Արդանը (էջ 117) գովելով Սևոն կայսեր ասում է «այր առատ ի տուրս և ոչ նման Հոռոմի»։ Իսկ Ներսէս Վամբրոնացին իւր ատենաբանութեան մէջ վկայում է թէ «հայն միշտ աղաղակէ, Աստուած իմ գոհանամ զքէն զի չարարեր զիս հոռոմ և հոռոմն զնոյն բան երկրորդէ՝ թէ որ ոչ արարեր զիս հայ»։ Ար. 196 — 200։ Մաղաքիա Մբեղան ասում է «պիղծ և ուրացող ազգն հոռոմոց, սուտ քրիստոնեայքն և ստոյգ քաղկեդոնիկքն եղեալ էին ի մտի քակել զվանորայս և զհաւատացեալսն ի յաղանդս նոցա պահել և զոչ հաւանեալսն բառնալ ի միջոյ»։ Եր. 52.

ձեզ որպէս յամուր ապաստանի դիմեալք են խաղաղանալ։
 Օ՛րի համբաւ այսպիսի բարեաց տարածելով յարեւելեայս՝
 անաշխատ իւրաքանչիւր ողի յօժարեացին ի սէր միաբա-
 նութեան գալ ինքնակամ հաճութեամբ. և մի՛ այլ լինի
 որպէս մինչև ցայժմ պատճառ փախչելոյ մերոյ ի ձէնջ
 աւերածն եկեղեցեաց և սեղանոյ Աստուծոյ կործանածն և նշա-
 նաց Քրիստոսի խորհուրդն և Բաղնիսի Սբ. Կառապետաց և
 պատմաւորաց Սբ. Գրիգորաց և ող ի Տէր Ռշնաճեաց Քրիստոսի,
 յորս Տէր Յ է՛՛՛։ Օ՛րի այսպիսի գործ ոչ միայն և զբաժանեալն
 միաւորէ այլ և զմիաւորեալն պառակտէ ի միմեանց»¹⁾։
 Ըստ ժամանակակից հայ և յոյն պատմիչների, Ներսէս
 Շնորհալին պատահամբ հանդիպելով Մանուէլ Առմենոս
 կայսեր փեսայ պրոտոստրատոր Ալեքսէի հետ 1165 թուին
 խօսակցում են հայ և յոյն եկեղեցիների մէջ եղած տա-
 րածայնութիւնների վերայ և այդ իբր թէ պատահա-
 կան խօսակցութիւնը պատճառ է լինում կրօնական միու-
 թեան խնդրի նորից զարթուցանելուն. սակայն հազիւ
 թէ այդ դէպքը պատահական լինէր։ Ալեքսէի ցանկու-
 թեան համաձայն Ներսէս Շնորհալին զբաւոր կերպով
 տալիս է նորան իւր բերանացի արած բացադրութիւն-
 ները, որոնք բովանդակում են հայկական եկեղեցու դա-
 ւանութիւնը։ Մանուէլ կայսրը այդ դանաւազիրը ստա-
 նալով յատուկ մարդ է ուղարկում Վրիգոր Վ. կաթողի-
 կոսին և խնդրում է որ նա ուղարկէ իւր եղբայր Ներ-
 սէսին բանակցելու եկեղեցիների միութեան համար։ Բայց
 դեպքանք կենդանի չէ դանում Վրիգոր Վ-ին, իսկ Ներ-
 սէսն էլ այդ ժամանակ արդէն կաթողիկոս էր դարձած,
 այնպէս որ կայսեր խնդիրքը մնում է անգործադրելի։

¹⁾ Անդհ. եր. 107—9.

Այսու ամենայնիւ Ներսէսը ուղարկում է Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութեան աւելի ընդարձակ դաւանադիրը հանդերձ առանձին նամակով, որը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով. «Այլ և զայս ևս հայցեմք ինկրող քաղցրութիւնէ ձերմէ, զի թէ տնօրինեսցէ Աստուած մեզ խօսել առ միմեանս, մի՛ եղիցի որպէս տեառն առ ծառայս և ծառայից առ տեարս. զի դուք զմերն պահասութիւն դնէք մեր առաջի և մէք ոչ համարձակիմք ի ձերոց ինչ, յորոց դայթակղիմք, ծանուցանել ձեզ. և այս մարմնաւորաց է օրէն և ոչ հոգևորաց. զի թէպէտե նիւթականացս զբարձրագոյնն ունիք ամենայնիւ և յիմաստութիւն առաւելեալ քան զբնաւս, այլ աննիւթական շնորհաւն մի են հաւատացեալք ի Վրիստոս մեծամեծք և փոքունք՝ ըստ Պողոսի»¹⁾: Այսորը ուղարկում է Շնորհալու մօտ Թէօրիանին և Փիլիպպոպօլսի հայ քահանայ Յովհաննէսին՝ մականուանեալ Աւթման: Շնորհալին պատասխանում է թէ առանց նախապէս համաձայնելու Հայաստանեայց եպիսկոպոսների հետ «անմարթ է կատարելապէս գրել պատասխանի... զի հիմն հաստատութեան մերոյ նոքա են»²⁾, և այդ թղթի հետ միասին ուղարկում է նաև այն բոլոր հարցերի պատասխանները, որոնք առաջարկուած էին երկու եկեղեցիների մէջ եղած տարբերութիւնների առիթով: «Իսկ զկատարեալն բան, աւելացնում է Շնորհալին, յաղագս ամենայն խրնդրոց որքան է իմիջի մերում անհաւասարութիւն ինչ, ի հաւաքումն ժողովոյն ըստ վերագրելոցդ՝ զբեալ տացուք առաջի սուրբ թագաւորութեան Չերոյ»³⁾: Այնու-

1) Ընդհ. 111.

2) Ներս. էջ. 147.

3) Ընդհ. 145.

հետև Ներսէսը «ժողովոյ հրաման հանէր յամենայն Հայաստանեայց սակայն անքննին դատաստանն Աստուծոյ, ի նոյն ամի (1173) վերափոխէր զերանելի Հայրապետն»¹⁾։ Նորան յաջորդում է Գրիգոր Գ. Տղան, որը Մանուէլ կայսեր գրած առաջին նամակում ցոյց է տալիս իրեն «նորին (Ներսէսի) է բանիցն աշակերտ և փափագող առ ի զշինուածսն աւարտեր»։ յետոյ պատճառ բերելով հին ժամանակուայ «հնացեալ մախանացն չարութիւն», խնդրում է որ կայսրը իւր նախկին պահանջների թիւը պակասցնէ, «ևն բազումք, ընդ որս ոչ կարեմք խօսել»²⁾։ Այսպէս այդ նամակը ստանալով նախկին իննը կէտերը կրճատեց և թողեց միայն չորսը, և հրամայեց շուտով ժողով գումարել Հռոմկլայում։ Այդ ժողովը իսկապէս կայացաւ և նորա որոշումները ուղարկուեցին կայսեր։ Սակայն ճանապարհների վատութեան և անապահովութեան պատճառով (ինչպէս գտնէ ասումէին) պատգամաւորները տեղ չհասած վերադարձան յետ. իսկ երբ յաջորդ տարին կրկին նոր պատգամաւորներ զնացին, նոքա արդէն մեռած դտան Մանուէլ կայսրին, սորանով էլ վերջացաւ եկեղեցիների միութեան խնդիրը։ Ահա այդ խնդրի համառօտ պատմութիւնը։

¹⁾ Մեք զգուանքով մերժում ենք ստախօս յոյն (Թէորիանոսի Ներսէս Շ նորհալուն վերագրած նամակագրութիւնը կայսեր հետ, որի մէջ Շ նորհալին իբր թէ խարդաւանում է թէ եկեղեցու և թէ հայ եպիսկոպոսների դէմ։ Առաւել ևս զարմանում ենք որ Հ. Ալիշանը հաւատ է ընծայում ստախօս յոյնի բարբանջանքներին և կարելի է համարում մի այդպիսի գործ հաշտեցնել այն գերազանց հոգեկան յատկուկութիւնների հետ, որը ինքը Հ. Ալիշանը վերագրում է Շ նորհալուն։ Տես Ալիշան Ներս. Շ նորհ. 424—8.

²⁾ ԼԶ. 154.

Վլխաւոր պահանջը կայանում էր նորանում որ հայե-
 րը ընդունեն Վաղկեդոնի ժողովը հանդերձ Աւոն Ա.
 պապի տօմարով և խոստովանեն Վրխատոսի մէջ երկու
 բնութիւն, երկու կամք և երկու ներգործութիւն: Մա-
 նուէլ կայսեր և Ներսէս Շ նորհալու օրով այդ պահանջ-
 ների թիւը հասնում էր իննի, որոնցով ի միջի այլոց
 կամենում էին ջնջել հայկական եկեղեցու առանձին և սև-
 փական աւանդութիւնները, վերջին կէտը պահանջում
 էր որ կաթողիկոսը նշանակուի կայսեր հաստատու-
 թեամբ: Հռոմկայի ժողովը ընդունելով որ երկու եկե-
 ղեցիները միանգամայն համաձայն են, միևնոյն ժամանակ
 շատ անորոշ կերպով ասում է որ դաւանում են «ՉՎրխատոս
 յերկ»-ց բնութեանց միաւորեալ» (այլ ոչ «յերկուս բնու-
 թիւնս»), ինչպէս որ յոյներն են դաւանում), չեն յիշում
 Վաղկեդոնի ժողովը ընդունելու մասին, պնդում են հա-
 ղորդութեան խորհուրդը անխմոր հացով և անապակ
 դինւով կատարելու վերայ և պահանջում են որ Հայոց
 կաթողիկոսի իշխանութեան տակ լինեն Անտիոքի պատ-
 րիարքութիւնը և նորա իրաւասութեան տակ դանուող
 բոլոր արևելեան և արևմտեան եկեղեցիները: Այդպիսով
 Հռոմկայի ժողովը վճռեց ոչ թէ եկեղեցիների միութեան
 խնդիրը այլ միայն մշակեց այն պայմանները, որոնց հի-
 ման վերայ, ըստ կարծեաց այդ ժողովում մասնակցող-
 ների, կարող էր կայանալ միութիւնը: Եսկ այդ պայման-
 ներով հազիւ թէ կարելի լինէր միութիւն կայացնել
 եթէ մինչև անգամ կայսրը կենդանի լինէր: Յունաց եկե-
 ղեցին ոչ Անտիոքի նման հին և մեծ վիճակը կարող էր
 թողնել հայերին և ոչ էլ կհամաձայնէր ընդունել հայոց
 առաջարկութիւնը հաղորդութեան խորհրդի վերաբե-
 րութեամբ: Այդպիսով, ինչպէս Աւարդան Վարձրբերդցին

է ասում, «մնաց զործն անկատար, որպէս ցուցանեն ընդարձակ մատենագիրք»¹⁾։

Ահներև է որ այդ բոլոր խնդրի իսկական շարժառիթէ կրօնական չէ եղել. թէ Միւղանտական կառավարութիւնը և թէ հայերը, երկուսն էլ ունէին իրենց բուն ազգային և քաղաքական շարժառիթները։ Այդ է պատճառը որ անկեղծութիւն ասած բանը միանգամայն հեռու էր այդ յարաբերութիւններից։ Մինչդեռ Շնորհալին և իւր համախոհները մի կողմից հաւատացնում էին կայսեր թէ հայոց եկեղեցին միանգամայն համաձայն է յունականի հետ և թէ իրենք անկեղծ կերպով ցանկանում են որ առաջ իրազործուած անհնել միութեան զործը, միւս կողմից նոքա անդադար համոզում և հանդարտեցնում են այդ բանակցութիւնների պատճառով յուզուած հայ ժողովրդին, հաւատացնելով որ նոքա հաստատուն կերպով կանգնած են իրենց մայր եկեղեցու վերայ և ոչինչ փոփոխութիւն չպիտի մտցնեն հայ եկեղեցու հայրերից հաստատուած կարգերի և վարդապետութեան մէջ։ Նոքա յայտնում են որ ստիպուած են այդ յարաբերութիւնները պահպանել որպէս զի տեղիք չտան հալածանքներ յարուցանելու այն բազմաթիւ հայերի դէմ, որոնք ապրում էին Միւղանտական սահմաններում²⁾։ Ահա թէ ինչ է դրում Վրիգոր Տղայ կաթողիկոսը Տուտէորդու մեղադրանքների դէմ ուղղած պատասխանի մէջ. «Աւնիս քեզ վարդապետս զբանս սրբոցն, զորս յիշատակեցեր ի

¹⁾ Արդ. Բարձ. եր. 168.

²⁾ «Վոն և յոլովք ընդ իշխանութեամբ նոցա ի մերայինս ազգէ քրիստոնեայք, և էին ի մեծի տարակուսանս յայս հարցափորձութիւն և աղմուկ»։ Վրիգոր կաթ. պատ. վարդ. հիւս. 89.

վկայութիւն Տոմարի քանակացն. ընդունելիք են և աստուածահաճոյք և առ ի յինէն երկրպագեալք և խոստովանեալք... զՎաղկիզոն ոչ գիտեմ և ոչ զԱլեոն ճանաչեմ. իսկ եթէ բարեք են՝ անձանց և ժողովրդեանն և եթէ չարք՝ անձանց և ժողովրդեանն... Հաւատաւորսք ոչ լինիմք, ըստ քոյդ տարակարծ մտաց»¹⁾: ‘Նոյն Վրիգոր կաթողիկոսը արեւելեան վարդապետներին գրած թղթի մէջ հետեւեալ խօսքերով է արդարացնում իրեն. «Նւ այսմ ամենայնի հակառակ և դիմամարտ ես էի յառաջն. և իմս գրով և բանիւ հաղիւ ուրեմն ածի յայդ, զի անուանեցի զմեզ եղբարս զըպարտեալս ի միմեանց»²⁾: Իսկ մի ուրիշ տեղ էլ բացականչում է — «վասն զի հայ եմ ճշմարիտ և աներկբայ սրտիւ»²⁾:

Մեկեղծութեան բացակայութիւնը պարզ ապացուցանւում է և նորանով որ յոյների յետ համարեա թէ միաժամանակ սկսուել էին բանակցութիւններ նաև լատինների հետ: Այդպէս օրինակ Վրիգոր Վր մասնակցում էր Մետիոքում և Արուսաղէմում կայացած լատինական ժողովներին:

Ե.

Հռոմկլայի ժողովում առանձնապէս աչքի է ընկնում Տարսոնի եպիսկոպոս Ներսէս Ամբրոնացին: Նա, ինչպէս արդէն վերելք յիշուած է, ազգական էր պահլաւունի կաթողիկոսներին և շառաւիղ Ամբրոնի իշխաններին. հետեւաբար իւր տոհմական աւանդութիւններով կուսա-

1) Վր. Տղ. Պատ. Տուտ. Ալեւետ. 1865.

2) Ար. 58.

3) Ար. 68, 77.

կից էր յոյների և հակառակորդ Ռուբինեան տան: Այդ բանը պարզ երևում է Աւետն թագաւորին գրած նամակի շատ տեղերում, որը ներկայացուցիչ էր բուն հայկական ազգային ինքնուրոյնութեան: Այդ պատճառով մինչդեռ կաթողիկոսները միութեան խնդրին վերաբերւում էին միայն ձեւականօրէն և այն էլ Ռիւզանտական կառավարութիւնը չգրգռելու համար, Ներսէս Աւամբրոնացին հոգւով և սրտով միանգամայն հասակիր էր այդ գաղափարին: Թէև նա իւր ձգտումների շարժառիթը ցոյց է տալիս քրիստոնէական սէրը, բայց նորա այդ սէրը աւելի հետեանք է կրօնական մի տեսակ անտարբերութեան: «Միտելի է իմաստուն քննողաց—զրում է նա Աւետն թագաւորին—որ քրիստոնէից ազգք բացաղբին ի միմեանց իւիք իւիք. իսկ շնորհն Աստուծոյ զօրացոյց զիս զայս անոպի աւանդութիւնս նոցա զիտութեամբ արհամարհել և զսէրն նախապատուել. և է ինձ հայն որպէս զլատինացին և լատինացին որպէս զհելլենացին և հելլենացին որպէս զեգիպտացին և եգիպտացին որպէս զասորին... քնդ իւրաքանչիւրսն, որ միմեանց թշնամիք են, խառնիմ... որով բարեհոչակիմ և ի լատինացւոց եկեղեցիան և ի հելլենացւոց և յասորւոց և ի շայաստան. և ի սոսա անշարժ և ի նոցա աւանդութիւնն անփոփոխ... Փարիմք սիրով և զշայաստանեօքս և զլատինացւովքն, զհելլենացւովքն և զամենեսեան մի զիտեմք ի Վրիստոս Աբրահամու հաւատոցն զաւակ՝ ըստ Առաքելոյ. և կարող եմ շնորհիւ զիտութեանն, զոր ունիմք ի սուրբ զիրս ամիրբերան առնել զհելլենացին, թէ զհայն խորթեալ կարծիցէ յուղղափառութենէ. և զհայն՝ թէ զայլ ազգ»¹⁾: Միք դժուարանում ենք բացատրել թէ ի՞նչպէս

¹⁾ Ներս. Աւամբր. թուղթ առ Աւետն 220—35.

կարելի է հաւատացող քրիստոնեայ լինելով արհամարհել վերոյիշեալ եկեղեցիների մէջ եղած ծիսական և դաւանական տարբերութիւնները և ամեն մէկին առանձին առանձին ապացուցանել իւրաքանչիւր եկեղեցու ուղղափառութիւնը: Առաւել ևս դժուար է հասկանալ Ներսէսի այն տեսակէտը, որով նա իւր թեմի մէջ մտցրած եկեղեցական նորափոխութիւնները համեմատում է այն փոփոխութիւնների հետ, որ թագաւորը մտցնում է իւր պալատի մէջ: Նա ասում է որ ինքը պատրաստ է յետ վերցնել իւր մտցրած փոփոխութիւնները եթէ թագաւորն էլ համաձայնի դառնալ նախկին պալատական կարգերին: «Արդ փոխեցէք Վուք զայս լատինացի ձևս և զանուանս ըստ Ձեր հարց և բարեղարգեցէք զՁեր արքունիսդ առաջնոցն սովորութեամբ և մէք հաւանիմք Ձորոգեաացեացն և փոխեմք զմերս»¹⁾:

Մեք գիտենք թէ ինչ յարդ և ազդեցութիւն էին վայելում բուն նայաստանում գտնուող եկեղեցականներից շատերը, մանաւանդ նազբատի և Սանահնի միաբանները²⁾: նուսկլայի ժողովը և Նամբրոնացու իւր թեմում թոյլ տուած նորափոխութիւնները տեղի տուին սաստիկ յուզման և բողոքի բոլոր հայերի և մանաւանդ նազբատի միաբանների կողմից, որոնք սպառնում էին մինչև անգամ նոր կաթողիկոս ընտրել իրենց համար: Իսկ Ձորագետի միաբանները բողոքով դիմեցին նոյն իսկ Վեոն թագաւորին: Ներսէս Շնորհալին արժանավայել կերպով ուշադրութեան էր առնում նոցա յուզումները և խելացի բացադրութիւններով աշխատում

1) Idem 238—41.

2) Ներս. Շնորհալի և պարագայ իւր, Ղևոնդ Աւերջան, Սենեակ 1873, ԳԼ Ժ. ԺԲ, 262, 264, 270.

էր տեղիք չտալ որ և է տարածայնութեան: Վրիգոր Տղայն
 թէև աւելի պակաս չափով բայց նոյնպէս հաւատացնում
 և համոզում էր որ ինքը պաշտպան է հայ եկեղեցու վար-
 դապետութեան և մերժելով մերժում է թէ՛ Վաղկեզոնի
 ժողովը և թէ՛ Ալեոնի տօմարը: Նա անդադար կրկնում
 էր թէ՛ «հայ եւ ճշմարիտ և աներկբայ սրախ»: Տեսնենք
 այժմ թէ՛ ինչպէս էր վերաբերում Ներսէս Ամբրոնա-
 ցին այդ բողոքներին և տարածայնութիւններին, այն
 Ամբրոնացին, որը իւր իսկ ասելով ողբորուած և ա-
 ուջնորդուած էր միմիայն քրիստոնէական սիրով:

Թէև մեր դիտնական բարեկամ Աար. Աոստանեանի
 հաղորդած տեղեկութիւններից մեզ յայտնի է որ Աջմիած-
 նի մատենադարանում գտնւում են Մեծ Հայաստանի
 եկեղեցականների Վրիգոր Տղային ուղղուած անտիպ նա-
 մակները, բայց մեր ձեռքում այս բոպէին գտնւում է մի-
 միայն մի նամակ, որը տպուած է Ա. Պօլսում 1825 թուին
 և արտատպուած է Արուսաղէմում 1876-ին: Ահա թէ
 ինչպէս է սկսւում այդ գրութիւնը. «Սուրբ և Աստուածըն-
 կալ զլուի մեր և պսակ պարծանաց Հայաստանեայց Վրի-
 գոր կաթողիկոս, ամենանուաստ աղօթող աշակերտքս
 Առասաւորչական Աթոռոյդ»... Այդ խօսքերից յետոյ մեծ
 պատկառանքով թոյլ են տալիս իրենց նկատել թէ՛ «մեք
 զարմացաք վասն ձերոյդ կատարեալ իմաստութեան թէ՛
 զիմորդ ոչ նախ ծանուցէք մեզ զձերն վասն հաւատոյ
 նամակ առ նոսա, զի թէև զլսոյ է կենդանական զօրու-
 թիւն անդամոց մարմնոյ, այլ ոչ ներգործէ ինչ զլուի
 առանց նոցին իսկ կարեորացն անդամոց յիւրոց ինչ ան-
 դաւոր գործոց: Վիտեմք զի բաւական ես լցեալ հանձարով
 ուղղել զթիւրութիւն եթէ լինիցի, սակայն ի մերս դա-
 ւանութիւն չտեսանեմք ստերիւր և զարտուղի ի նախնի

հարցն վարդապետութենէ վասն սորին այսմիկ աշխատողաց հոգւովն»: Այնուհետեւ գալիս է հերքումը յոյների առաջարկութեան՝ երկու բնութեանց և այլ խնդիրների մասին: Նամակը վերջանում է հետևեալ խօսքերով. «Այլ զայս զրելով առ ձեզ ոչ ծանուցանելոյ վասն ձեզ զանդիտացեալն ի սոցունց, քանզի յաւէտ քան զբնաւս դուքաջ տեղեակ ևս յայնոսիկ, այլ զի ծանիցի պահանջողացն զայս ոչ երկձայնս զայսաստանեայցս դուր, այլ նոյնախորհ և միաբանեալ ընդ պատուիրանիդ զխոյ: Իսկ Ղու, ով Աստուածարեալդ, որպէս ունիս զիմաստս և զիտակ ևս ամենայնի, նաև աւանդապահ ճշմարիտ հայրենի աւանդութեան, այսպիսեօքս վայելչապէս պատասխանեսցես, որպէսզի չեմք ցանկացեալք մարմնականին պատուոյ և փառաց այլ որ առ ի միոյն Աստուծոյ»:

Մեք այդ կտորը մէջ բերինք ցոյց տալու համար մի կողմից հայկական եկեղեցու վարդապետութեան և անկախութեան պաշտպանների բարձր զգացումները և պատշաճաւոր ու վայելուչ լեզուն, միւս կողմից նոցա հակառակորդների գործ դրած խօսքերը և ձևերը: Մեք մի կողմ ենք թողնում Ղրիգոր Տղային, որը իւր պատասխանների մէջ չէ կարողանում միշտ հանդարտ և պաղարիւն մնալ ու շատ անգամ ընկնում է յուզման և բարկութեան մէջ, ինչպէս որ բնական է այն դէպքերում երբ մարդ ինքն իրեն միանգամայն անպարտ չէ զգում: Անցնենք Ներսէս Ամբրոնացուն, որը Ալեոն թագաւորին ուղղած բացաղբութեան մէջ հետևեալ կերպով է խօսում իւր հակառակորդների մասին—«Տիմարք և անկարգք և յիմար բանից շողակրատողք, որ և բուն տգէտքն կարող են յայս երկրաքարշութիւնս զնոսին ճանաչել... լեզուագարք և անդուռն բերանք... արք, որոց բերանքն

սիրահար էր գէպի օտարինը և ամեն տեղ ընկած էր ժողովրդականութեան ետեւից. այս է պատճառը որ նա հաւասարապէս հաշտուում էր բոլոր եկեղեցիների վարդապետութիւնների հետ նոյն իսկ ամենատեսական հարցերում: Նա սնափառ էր և փառասէր, միևնոյն ժամանակ հակառակ իւր կոչման՝ հեռու չէր աշխարհային շահերից: Սակայն բոլորովին այլ կերպ են ներկայացնում նորան լատինացիները և առհասարակ նոքա, որոնք չեն համակրում Հայաստանեայց եկեղեցու անկախութեան դադարին: Վաղանուտը նորան համարում է արժանի յաւիտենական փառաբանութեան¹⁾, իսկ Սիսիթարեանները դովում և փառաբանում են նորան: Հ. Ալեոնդ Ալիշանը իւր Սիսուան աշխատութեան մէջ նուիրել է նորան մինչև անդամ մի առանձին «Արուադ է սուրբն և ի սիրելի Ներսէս Ամբրոնացի»²⁾, որի մէջ անչափ դովաբանելով թւում է նորա այն գործերը, որոնք իսկապէս դատապարտութիւն պէտք է լինեն Ամբրոնացու համար, ինչպէս են օրինակ նորա հայհոյութիւնները իւր հակառակորդների դէմ: Անդհակառակը Հ. Ալիշանը դատապարտում է Ամբրոնացու հակառակորդներին այնպիսի ընթացքի համար, որ կարող է միայն պատիւ բերել նոցա. այդպէս է օրինակի համար Վրիգոր Տուտէորդու հաստատակամութիւնը հղօր Օւքարիայ սպասալարի պահանջների վերաբերութեամբ: Օւքարմանալի է որ Նեյմանը իւր Ամբրոնացու ատենաբանութեան թարգմանութեան յա-

¹⁾ Cujus egregia virtus digne plane est ut aeterna laude illustratur, nomenque ad ultimus terrarum partes immortalis fama pervehatur. Galani Concil. ecclesiae Armenae cum eccles. Romae I. 325.

²⁾ Սիսուան եր. 86—95.

ուաջարանում, չնայելով որ նա օգուտ է քաղել միմիայն Մխիթարեանների հրատարակութիւններից և կաթոլիկ աղբիւրներից, և այն էլ այն ժամանակ (1834) երբ հայ պատմիչներից շատերը դեռ լոյս ընծայուած չէին, այսուամենայնիւ հասկացել է որ 'Սերսէս Ամբրոնացուն շոյլուած գովասանքները ներշնչուած են կուսակցական ոգւով¹⁾: Մինչդեռ Ամինը կուրօրէն հետեւելով կաթոլիկներին, մինչև անգամ կրկնում է որ իբր թէ Հայաստանայց եկեղեցին սրբերի շարքումն է դասում 'Սերսէս Ամբրոնացուն. թէև յայանի է որ ամեն անգամ երբ բարձրանում էր հայոց եկեղեցին լատինականի հետ միացրնելու խնդիրը, այդ բանն էլ լատինացւոց պահաջներից և պայմաններից մէկն էր դառնում և միշտ էլ՝ միւս պահանջների պէս՝ մնում էր առանց հետևանքի²⁾:

¹⁾ Synodalride des Nerses von Lambron. Aus dem Armenischen übersetzt von D. C. F. Neumann. Leipzig 1834 Einleitung 10.

²⁾ *Տես* Синодальное слово Нерсеса Ламбронскаго, Арх. Тарсонецкаго. Перев. съ арм. Н. Эминъ. Москва, 1865. Այդ թարգմանութեան յառաջաբանում Ամինը ցոյց է տալիս կատարեալ անձանօթութիւն Արիկիայի հայ թագաւորութեան և այն ժամանակուայ շրջանի հետ: 'Սերսէս Շնորհալու, Վրիգոր Տղայի և 'Սերսէս Ամբրոնացու գործունէութիւնը նա համեմատում է այն անձանց գործունէութեան հետ, որոնք մի ժամանակ պատերազմ մղեցին Պարսից Հաղկերտ թագաւորի դէմ և որոնք նորա ասելով «պաշտպանելով իրենց եկեղեցու անկախութիւնը, սորանով պաշտպանած էին լինում և իրենց քաղաքական անկախութիւնը»: 'Սա կարծում է որ 'Սերսէսները և Վրիգորը «մտածում էին պաշտպանել իրենց հայրենիքի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը»: Իսկ մեր տեսանք որ նորա ընդհակառակը նպաստեցին իրենց հայրենիքի անկախութեան թշնամիների ազդեցութեան զօրանալուն: Այնուհետև Ամինը ասում է թէ «նորա երկուսը ('Սերսէս

Բոլոր այդ բանազնացութիւնները տեղի էին ունեւորում 1166—1179 թուականներին՝ Թորոս Բ-ի, Մլեհի և Ռուբէնի թագաւորութեան ժամանակ, որոնք միշտ հակառակ լինելով յոյներին՝ ի հարկէ չէին կարող համակրել յունասիրական ձգտումներին. թէև միևնոյն ժամանակ անդոր էին բացայայտ կերպով դէմ գնել այդ ուղղութեան: Բայց երբ իշխանութիւնը անցաւ Ռուբէնի եղբայր Աւոն Բ-ին, որ խմաստուն թագաւոր, քաջ զորական և նուրբ քաղաքագէտ էր, այն ժամանակ Աւոնը վճռեց մէկ անգամից վերջ գնել յոյների խորամանկ ցանկութիւններին և յունասէրների ձգտումներին: Նա հասկացաւ որ փոխանակ իւր դարաւոր թշնամի բիւզանտական իշխանութիւնից կախումն ունենալու աւելի ձեռնտու է աւատական կախումն ունենալ հեռաւոր Վերմանական կայսրից, որը հէնց ինքը կարօտ էր Աւոնի աջակցութեան: Այդ մտքից դրդուած նա մի խիստ նամակ ուղղեց Ներսէս Ամբրոնացուն հրամայելով «գառնալ իմոլորմանէ, ապա թէ ոչ զըկելոց է ի պատուոյն»: Նմանապէս միջոցներ ձեռք առաւ աւելի ևս հաստատելու կաթողիկոսի կախումը թագաւորական դահից: Միևնոյն ժամանակ նա սկսեց բանակցել շուրջապահան կայսրի և պապի հետ, որոնք դեռ ևս առաջնորդ

Շնորհալին և Վրիգոր (Վ-ը) երկու եկեղեցիների միութիւնը համարում էին միակ միջոց իրենց հայրենիքը եգիպտացիների աւերիչ ասպատակութիւններից ազատելու համար»: Վժուար է հասկանալ թէ եկեղեցիների միութիւնը ինչպէս կարող էր փրկել հայրենիքը քանի որ յոյները երբէք չէին գալ հայերի օգնութեան: Բացի սորանից եգիպտացիների ասպատակութիւնների մասին չէր կարող խօսք լինել քանի որ այդ ասպատակութիւնները տեղի են ունեցել շատ յետոյ:

և վարիչ էին համարուում այն շարժման, որի նպատակն էր պաշտպանել քրիստոնէութեան շահերը Արևելքում:

Չ.

Քրիստոնեաներին մուսուլմանների դէմ պատերազմի կանչելու գաղափարը, որը առիթ եղաւ խաչակրաց արշաւանքին, ծագումն առաւ Օթոն Ր. կայսեր օրով: Այդ գաղափարից կամեցաւ օգուտ քաղել Պրիգոր Լ. պապը, որը չբաւականանալով հոգևոր իշխանութեամբ ձգտում էր նաև համաշխարհային քաղաքական իշխանութեան: Նա կամենում էր այդ ձեռնարկութեան քաղաքական ղեկավարութիւնը ձգել իւր ձեռքը որպէս զի ծառայեցնէ նորան պապութեան օգտին: Եւր հայրապետական թղթերի մէջ նա հրաւիրում էր նուաձեւ Փոքր Ասիայի սելջուկներին և պաշտպանել Ա. Պօլիսը սուբբ վայրերի աղատութիւնը յետոյ միայն դարձաւ ձեռնարկած արշաւանքի նպատակ: Ա. Պօլսի պաշտպանութեան փոխարէն յունական եկեղեցին պէտք է նենթարկուէր պապի գերիշխանութեան, իսկ այդ հանդամանքը՝ Պրիգոր Լ-ի կարծիքով՝ պէտք է նպաստէր միացնել Հռոմայ գահի հետ նաև հայերին և արևելքի այլ քրիստոնեաներին: Այդ մտքերից զրգուած Պրիգոր Լ-ը դրադրութիւն սկսեց Պրիգոր վկայասէր կաթողիկոսի հետ¹⁾:

¹⁾ Մեք աւելորդ ենք համարում կանգ առնել Մխիթարեաններից մի քանիսի յայտնած կարծիքի վերայ, որոնք աշխատում են այդ բանակցութեան հիման վերայ ապացուցանել հայկական եկեղեցու հպատակութիւնը Հռոմայ աթոռին: Այդ ենթադրութիւնը աւելորդ է մինչև անգամ հերքել, քանի որ միանգամայն անհիմն է և հնարած է տգէտներ:

Այնուհետև մինչև ԺԲ. դարու կեսը ոչինչ անդեկու-
թիւն չենք գտնում հայերի և հռոմէական աթոռի յա-
րաբերութիւնների մասին: Առաջինը Պ. պապը 1184-ին
ուղարկում է մի թղթակցութիւն Վրիզոր Տղայ կաթո-
ղիկոսին, իսկ 1189-ին Աղեմէս Վ-ը դիմում է Ալեոն թա-
գաւորին և նոյն Վրիզոր Տղային. բայց այդ բանակցու-
թիւնները, մանաւանդ վերջինը, վերաբերում են զխա-
ւորապէս քաղաքական խնդիրներին: Աղեմէս Վ-ը խընդ-
րում է օգնել և օժանդակութիւն ցոյց տալ այն խաչա-
կիրներին, որոնց Փրեղերիկոս Բարբարոսսան առաջնոր-
դում էր Սալադինի դէմ՝ Փրկչի գերեզմանը ազատելու
նպատակով: Փրեղերիկոսը գեռ ևս ճանապարհից երեք
անգամ դիմելով Ալեոնին և կաթողիկոսին խնդրում էր
նոցա աջակցութիւնը: Ալեոնը և կաթողիկոսը ընդունելով
Փրեղերիկոսի խնդիրքը մեծ քանակութեամբ պաշար ու-
ղարկեցին նորա բանակի համար, որը այդ ժամանակ ու-
տեսաւ պակասութեան պատճառով սովաասանջ էր լի-
նում: Փրեղերիկոսը խոստացաւ Ալեոնի աշխարհը հաս-
նելուն պէս վարձատրել նորան թագաւորական կոչումով:
Արբ նա հասաւ Սելեկիա՝ նորա առաջը դուրս եկան
Ալեոնը և կաթողիկոսը, որի մարդկանց թւում գտնւում
էր և Ներսէս Ամբրոնացին:

Ասելով Փրեղերիկոսի հետ պատահած դժբաղդու-
թիւնը և մահը, Ալեոնը իւր մարդկանցով վերադարձաւ
Տարսոն և շարունակեց օժանդակել խաչակիրներին: Այդ-
պիսով Ալեոնի թագադրութիւնը յետաձգուեց ¹⁾: 1194

րին խաբելու համար: Տես Պատմութիւն կաթողիկէ վար-
դապետութեան ի Հայս և միութեան նորա ընդ եկեղեցւոյն
Հռոմայ. Աղ. Պալճեան, Ալեոնա 1878, գլ. 9.

¹⁾ Արդան. եր. 178.

Թուին Ալեոնը պատգամաւորներ ուղարկեց կայսեր և պապին՝ յիշեցնելու համար Փրեզերիկոսի խոստումը, որ խոստացել էր վարձատրել նորան թագաւորական թագով: Առաջ ենք բերում այստեղ մեր ճշմարտախօս պատմաբան Աիրակոսի խօսքերը, որը անցնելով Ալեոնի թագադրութեան պատմութեան՝ ասում է. «Ար ինչ մինչև ցայս վայր էր պատմութիւնս երկօք աշխատութեան հաւաքեալ ի նախագրելոց. իսկ որ առաջիկայս մեզ ասարէզ պատմութեանս՝ է՝ որ ականջալուր և է՝ որ ականատես»: Այնուհետև յիշելով Ալեոնի ուղարկած պատգամաւորութեան մասին, շարունակում է. «Աւ առաքին նմա կայսրն և պապն հռովմայեցւոց թագ ազնիւ՝ զառաջին թագաւորացն և արծուէս մի պատուաւոր այսինքն արքեպիսկոպոս դնել զթագն ի գլուխ նորա. երիս իրս պահանջել ի նմանէ,—տօնել զտօն Տեառն և ամենայն սրբոց յորում աւուր և հանդիպի. և միշտ յեկեղեցւոջն կատարել զաղօթան տունջեան և զիշերի, զոր ի վաղուց հետէ ոչ առնէին հայք ի հինահարութեանցն Նամայէլի, բայց միայն ի ժամ Ս. Պատարազին. և ոչ լուծանել զճրագալոյցսն բայց միայն ձկամբք և ձիթով. և յորժամ առնիցէք զայդ ոչինչ փոյթ մի առնիցէք զարոց և զընծայից կայսերն և պապին վասն թագիդ. ապա թէ ոչ առնիցէք հրաման ունիմ, ասէ, անչափ զանձս առնուլ ի ձէնջ ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց: Իսկ Ալեոնի կոչեալ զկաթողիկոսն և զեպիսկոպոսունս հարցանէր՝ թէ զինչ պատասխանի տացէ պատգամին Հռովմայեցւոց. և նոքա ոչ հաւանեցան առնուլ զիննդիրն. և ասէ ցնոսա Ալեոն՝ դուք մի ինչ հողայք վասն այդորիկ. ևս հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ: Աւ պատասխանի արարեալ Ալեոնի ասէ ցի-

պիսկոպոսն Հռոմայեցւոյ. զոր ինչ հրամայէ ինքնակալ
կայսրն և մեծ պապն անյապաղ առնեմք զամենայն: Աւ-
նորա երդումն պահանջեալ ի նոցանէ, երկոտասան կալիս-
կոպոսաց. և հաւանեցոյց Ալեոն զկալիսկոպոսունս յանձն
առնուլ զերդումն: Աւ արարին կալիսկոպոսունք զբան երդ-
մանն, յորոց մի էր 'Սերսէս կալիսկոպոս Տարսոնի Ամբր-
սոնացի'...¹⁾:

Արեւմտեան պատմիչների խօսքով Աեղեստին Ղ. պա-
պը ուղարկեց օժեալ ոսկի թագ. իսկ Հենրիկոս Ղ. կայ-
սրը փարձատրեց պատգամաւորներին առաա ընծաներով
և հողերով և խոստացաւ խաչակիրների գլուխը անցած
անձամբ գալ և ներկայ լինել թագադրութեան հանդէ-
սին: Ալեոնի օրինակին հետեւելով՝ Միպրոսի Ամալրիկոս
Առսինեան իշխանն ևս պատգամաւորների միջոցով խընդ-
րեց Հենրիկոս Ղ-ին բարձրացնել իրեն թագաւորական
աստիճանին: Հենրիկոսը չկարողացաւ իրագործել իւր
խոստումը և իւր փոխանակ խաչակիրների առաջնորդու-
թիւնը ու Ալեոնի և Ամալրիկոսի թագադրութիւնը յանձ-
նեց կայսրութեան կանցլեր Հելգշեյմի արքեպիսկոպոս
Սոնրադին, որը 1197 թ. սեպտեմբեր ամսին ճանապարհ
ընկնելով Մեսսինայից կանգ առաւ Միպրոսում և Ամալ-
րիկոսին թագադրելուց յետոյ անցաւ Ակրայ: Ալեոնը
պատգամաւոր ուղարկեց նորա մօտ Րեյրութ քաղաքը
և խնդրեց շտապեցնել իւր թագադրութիւնը նա էլ ան-
ձամբ անկարող լինելով կատարել Ալեոնի խնդիրքը իշ-
խանութիւն տուեց Մայնցի արքեպիսկոպոս Սոնրադ
Ահատելսբախին յանուն կայսեր պսակել Ալեոնին թա-
գաւոր: Այդպիսով 1198 թ. Յունուարի 6-ին Ալեոնը

¹⁾ Աիրակ. եր. 91—92.

Պրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի ձեռքով Տարսոնի Ա. Սոփիայ եկեղեցում օծուելից թագաւոր:

Բիւզանտիայի կայսրից ևս ընդունելով արքայական թագ, Աւոնը պատգամաւորութիւն ուղարկելից Ա. Պօլիս իւր շնորհակալութիւնները յայտնելու և բանակցելու եկեղեցական խնդրի մասին, որը յոյները միշտ աշխատում էին վճռել իրենց օգտին: Այդ պատգամաւորութեանը մասնակցում էին «պարոն Հայկամ քեռի Աւոնի, եղբայր տեառն Պապեոն բերդին, պարոն Պօղոս ոմն» և Ներսէս Ամբրոնացին, որին թագաւորը հաւանականաբար պատուիրել էր զգոյշ լինել իրեն յատուկ օտարասիրութիւնից: Սակայն այդ բանակցութիւնը ոչինչ հետեանք չունեցաւ. Ամբրոնացին վերադարձաւ վերին աստիճանի անբաւական մնալով յոյներից: Ներսէս Ամբրոնացու մասնակցութիւնը այդ պատգամաւորութեան մէջ պարզ ցոյց է տալիս որ Աւոնը իսկապէս ոչինչ հետեանք չէր սպասում սկսած բանակցութիւնից: Հայ եկեղեցին և հայ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ չէին ընդունիլ Ներսէս Ամբրոնացու կայացրած համաձայնութիւնը, քանի որ ոչ մի հաւատ չունէին դէպի նա: Աւոնը ուղարկելով Ա. Պօլիս բիւզանտական կառավարութեանը հաճելի եղած մի անձնաւորութիւն՝ կամենում էր սորանով հեռացնել յոյների ուշադրութիւնը պապի և կայսեր հետ սկսած բանակցութիւններից, որոնք աւելի համապատասխան էին նորա քաղաքական շահերին: Աւոնի բարեպաշտութիւնը¹⁾, նորա հաւատարմութիւնը հայկա-

¹⁾ «... և էր բնութեամբ բարի, ողորմած, աղքատասէր... սիրող եկեղեցեաց և պաշտօնէից Աստուծոյ, կարգէր վանորայս ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան իւրոյ և բազմացուցանէր զպիտոյս նոցա... յորոց մի է ի վանորէիցն Ակ-

կան եկեղեցուն, որին յայտնի ապացոյց են նորա կառուցած վանքերը և 'Աերսէս Ամբրոնացուն ուղղած խօսքերը նոյնպէս և նորա յարաբերութիւնը դէպի պապի նուիրակի պահանջները և դէպի նոյն իսկ Նննովկենախոս Պ. պապը, որի սպանալիքը և անէծքը Տաճարականների և Անտիոքի իշխանի հետ ունեցած կռուի առիթով՝ նա միանգամայն արհամարհեց—այդ ամենը պարզ ապացոյց է որ նա իւր սկսած բանակցութիւններով Հռոմայ աթոռի հետ աչքի առաջ ունէր միմիայն իւր երկրի քաղաքական շահերը և ոչ թէ, ինչպէս Հ. Ա. Ալիշանն է պնդում, ցանկանում էր «որդեղրել ընդ անձինն և զնորապսակ թագաւորութիւն ազգին ընդհանրական քահանայապետին Հռոմայ»¹⁾ և կամ իւր շահերը կամենում էր զոհել «ի հաճոյս քահանայապետին»²⁾... ի պատիւ վեհագունի անձին Վահանայապետին Հռոմայ, զոր ոչ միայն իւր հարանց հայր ճանաչէր այլ և յԱստուածուսա թագամատոյց»³⁾:

ներն կոչեցեալ վանք, զոր կարգեաց նա հռչականուն, որ և մինչև ցարդ ևս վարի նովին կարգադրութեամբ»: Աիրակոս եր. 93.

'Աոյնը վկայում է և Միքայէլ Ասորին. «... այր բարի և ազատամիտ և արիական և հեղ և մեծահաւատ, որ և բազմացոյց զարդիւնս աստուածապաշտութեան, ելից վանորայիւք և անապատաւորօք զաշխարհն իւր և շինուածօք եկեղեցեաց, զմասն ազնիւ և զպարարտութիւն երկրի իւրոյ տալով նոցա և նուիրելով Աստուծոյ արձանագրութեամբ և կտակօք անլուծիւք»: Միք. Ասորի եր. 504.

¹⁾ Սխուան. եր. 466, 468.

²⁾ 'Աոյն. եր. 501.

³⁾ 'Աոյն. եր. 503.

Իւր հրովարտակաների մէջ Աւոնը կոչւում է Dei et Romani

Ազեսիայի իշխանութեան և Արուսաղէմի թագաւորութեան անկումից յետոյ, երկու քրիստոնեայ նոր թագաւորութիւններ ծագումը նպաստաւոր էր Փոքր Ասիայի քրիստոնէութեան համար: Պապը ինքը կարօտ էր Ալեոնի օգնութեան և աջակցութեան, քանի որ Փոքր Ասիայի քրիստոնեայ իշխանների մէջ նա ամենահզօրն էր. այս է պատճառը որ նա բաւականացաւ միայն 12 եպիսկոպոսների խոստմամբ և ուրիշ ոչ մի պահանջ չունէր և չէր էլ կարող ունենալ: Ե զուր է հայր Ալիշանը տարակուսում ճշմարտապատում Արիակոս պատմագրի խօսքերի վերայ կենթադրելով որ «էին պահանջք դահուն շնորհայ և խոստմունք կաթողիկոսին—և թէ—յաւուր միում յերեան դայցին յիշատակարանք իրացս...»¹⁾: Բայց եթէ Ալեոնի կենդանութեան ժամանակ պապը չէր համարձակում պահանջել շայոց եկեղեցու հպատակութիւնը շնորհայ դահին և բաւականանում էր լոկ Ալեոնի անորոշ խոստումներով, որ խոստանում էր աշխատել նպաստել այդ հպատակութիւնը դուրս բերելու²⁾, սակայն Ալեոնի

imperii gratia rex Armeniae և կամ լոկ Dei gratia rex. իսկ «քահանայապետի որդեգրութեան» մասին ոչինչ չէ յիշում:

¹⁾ Առյն. եր. 468—9.

²⁾ Միւնոյնը յայտնում է և Գրիգոր Ա. կաթողիկոսը Իննովկենտիոս Գ. պապին գրած նամակում. «Օսահմանագրութիւնս ս. եկեղեցւոյ շնորհայ ճաստմբ է-ի-ք ընկալաք և դայն ամենայն քանդի հե-ի էն է Ռնջ եպիսկոպոսոս-ն-ի Տեր և օգնականք և սիսեալք ընդ աշխարհ և անհնային իսկ է յարդիւնս ածել դայն առանց խորհրդականայ, վասն այնորիկ ի ժողովել համօրէն առաջնորդաց եկեղեցեաց կամ բազմագոյն մասին ի սահմանեալ ժամանակի, նոցա հաւանութեամբ, յորժամ միաբան-ի գրամնիցին, խոստացաք ընդունել զի մի դայթակղութիւն ինչ ծնանիցի յեկեղեցւոջ»: Տես Պատմ. կաթ. վարդ. ի շայս Աղ. Պալճեանի. եր. 59—60.

Թոյլ յաջորդների օրով այդ խստաուժը արդէն առիթ էր տալիս պապին՝ ամեն անգամ երբ Ալիկիայի Թաղաւորները դիմում էին նորա օգնութեան՝ պահանջել որ հայերը հրապարակապէս ընդունեն պապի գերիշխանութիւնը, փոխեն իրենց եկեղեցու գաւանդութիւնը և սովորութիւնները:

Մի կողմից այդ բանակցութիւնները, միւս կողմից այդ պահանջներին բաւականութիւն տալու համար տեղական ժողովներ (conciliabula) կազմելու փորձերը, զրգրուում էին հայ Թաղաւորների դէմ թէ մուսուլման իշխաններին և թէ նոյն իսկ հպատակ հայերին: Այդպէս էին Ասի (1307), Ադանայի (1306) և այլ տեղերի ժողովները, որոնք մէկ մէկի ետեւից դումարւում էին միեւնոյն խնդիրները կրօններու և տեղնուտեղը մոռանալու համար: Շէնց այդ հանդամանքը որ անհրաժեշտ էր լինում անդադար միեւնոյն բանը կրկնել և նորից ու նորից վաւերացնել, պարզ ցոյց է տալիս որ միութիւնը շուտայ եկեղեցու հետ տեղի ունեցած չէր, ուստի և անհիմն է ՚. Ալիշանի խօսքը թէ «յաւուր Ալեոնի յեյն ժԲ. դարուն եղև հասարակ և յայտնի դաշն միարանութեան շայոց ընդ մեծի եկեղեցւոյն շուտայ»¹⁾:

Այդ ժողովներում ներկայ էին լինում միայն Ալիկիայում գտնուող հայ եկեղեցականները, որոնք գտնուում էին քաղաքական ծանր պայմանների և աշխարհական իշխանութեան ճնշման տակ, բայց և մասնակցող և միութիւնը ընդունող եպիսկոպոսները չէին համարձակում իրենց թեմերի եկեղեցիներում մտցնել ժողովի վճիռները, նոցանից մի քանիսը մինչև անգամ զոհ կղան այդ

¹⁾ Միսուան եր. 215.

պիսի ոսնձգութեան: Ժողովուրդը յուզուում էր այդ ժողովներով և պապի հետ վարած բանակցութիւններով: Կազմուում էին դաւադրութիւններ և ապստամբութիւններ, որոնք երբեմն վերջանում էին նոյն իսկ թագաւորի դահրնկեցութեամբ: Անբաւականութիւնը և ատելութիւնը այնքան սաստիկ էր որ հայերը դիմում էին իրենց հարեան մուսուլման իշխաններին և հրաւիրում էին նոցա նուաճիկ իրենց երկիրը: Այդպէս եղաւ օրինակ Ֆիլիպի¹⁾, Ալեոն Գ-ի և Սոստանդնի (Պուլիզոն) ժամանակ: Վարդելը պատմում է որ Ալեոն վերջին թագաւորի դէմ եղած դաւադրութեան մասնակցում էր նոյն իսկ կաթողիկոսը:

Այդպիսով Սսի իշխանների բանակցութիւնները պապի հետ և նոցա ցանկութիւնը եկեղեցիների միութեան միջոցով նպաստ և օգնութիւն ստանալ պապից և կամ պապի միջոցով արեւմտեան թագաւորներից, միշտ առիթ էին լինում նորանոր թշուառութիւնների և նպաստում էին հայկական թագաւորութեան անկման: Մանաւանդ որ պապերը այդ ժամանակ արդէն անզօր էին իսկապէս օգնութիւն հասցնելու: Խաչակրաց ժամանակի եռանդը արդէն սառել էր և ոչ ոք այլ ևս ականջ չէր դնում պապի հրաւերին: Աւրոպայում տրանջում էին այն միջոցների դէմ, որոնցով Հռոմայ եկեղեցին ահագին դուրմարներ էր հաւաքում արշաւանքների համար. շատե-

¹⁾ «... զի ատելի էր նմա ազգն Հայոց և զիւրն մանաւանդ պատուէր զՔրանկսն, երգմնազանց եղեալ ուխտին հայադաւան և հայասէր լինել»: Արդան եր. 185.

«Ի թուին 671 բերին Պէյմուճն (ի տպ. Ոսկանի — ի պայման) որ հայենակ կենայր ու զեկեղեցին և զսեղանն հայենակ տանէր...»: Սմբատ եր. 121.

ըր այդ արշաւանքները համարում էին մոլորութիւն և մեղադրում էին շոտլանդական եկեղեցուն: Արդէն լսելի էին լինում ձայներ պապի դերիշխանութեան դէմ ինչպէս կաթողիկ թաղաւորների այնպէս և յառաջագէմ եկեղեցականների և աշխարհականների կողմից: Ապա իրենց անդօրութիւնը դիմակաւորելու համար փոխանակ հայոց թաղաւորների խնդիրներին բաւականութիւն տալու սկսում էին զանազան տեղեկութիւններ պահանջել իրենց ականջին հասած լուրերի մասին, որոնք վերաբերում էին հայերի միութեան խախտւած և տարտամ վիճակին: Ժողովուրդը այն աստիճանի զրգոււած էր այդ բանակցութիւնների դէմ որ երբ Առստանդին Ա. կաթողիկոսը հրաւեր ստացաւ Աւդէնիոս պապից մասնակցել Պլորէնտիայի ժողովին՝ նա չհամարձակուեց մասնակցել ոչ անձամբ և ոչ էլ անմիջական պատգամաւորների միջոցով: Նա միայն թոյլ տուեց Թէոդոսիայում դանուող Սարգիս վարդապետին մի քանի մարդով մասնակցել այդ ժողովին, բայց երբ նոքա միութիւնը ընդունած վերագարձան՝ Առստանդինը արդէն մեռած էր: Այդ դէպքը վերջին կաթիլը դարձաւ հայերի բազմամեայ համբերատարութեան:

Մեք տեսանք որ կաթողիկոսական աթոռի Ալլիկիայում դանուելը համարւում էր իբրև հանդամանքներից յառաջացած ազգային թշուառութիւն, իբրև մի ժամանակաւոր և բացառիկ երևոյթ և բացադրւում էր ազգային քաղաքական իշխանութեան ժամանակակից դրութեամբ և պայմաններով: Սակայն կամաց կամաց աշխարհական իշխանութիւնը սկսեց ձգտել եկեղեցին քաղաքական գործիք անել իւր ձեռքում և օգտուել նորանից նորա ոգուն միանգամայն օտար նպատակների համար: Այդ բանը

աւելի ևս ակներև եղաւ այն ժամանակ, երբ իշխանութիւնը անցաւ բոլորովին այլացեղ և այլադաւան իշխանների ձեռքը, որոնց համար ոչինչ նշանակութիւն չունէին ոչ հայոց ազգայնութիւնը և ոչ նոցա եկեղեցին:

Եյդ էր պատճառը որ Մեծ Հայաստանից անդադար լսելի էին լինում բողոքներ և սպառնալիքներ՝ բաժանուել Սսի կաթողիկոսութիւնից: Եսկ երբ թագաւորութիւնը վերջացաւ և հողերը իշխանութիւնը դարձաւ խաղալիք մի քանի փառասէրների և տղէաների ձեռքում, այն ժամանակ Մեծ Հայաստանի եկեղեցականները վճռեցին տեղափոխել Հայրապետական աթոռը իւր նախկին տեղը— Ս. Լճմիածին: Ազգարչապատի ժողովում, որը կայացաւ 1441-ին և որին մասնակցում էին 700-ի չափ եկեղեցականներ, առաջարկուեց Սսի նորրնախը կաթողիկոս Գրիգոր Թ. Մուսարէկեանին փոխադրել իւր աթոռը Ս. Լճմիածին. իսկ երբ Մուսարէկեանը հրաժարուեց այդ առաջարկութիւնից այն ժամանակ ընտրեցին Աիրակոս Ա իրապետն: Եյդ ժամանակուանից ի վեր Հայաստանեայց հայրապետութեան մայր աթոռը և ամենայն հայոց միութեան կեդրոնը վերստին դառնում է Ս. Գրիգոր Առաքելի ձեռքով հիմնած Ս. Լճմիածինը. իսկ նորա ազգրնախը դահակալ հայրապետը միակ օրինաւոր ծայրագոյն պատրիարք և ամենայն հայոց կաթողիկոս ու յաջորդ Ս. Առաքելի:

Եյդպիսով ինքն իրեն դադարեց և վերջ սաացաւ միութեան խնդիրը, որը դարերի և տարիների ընթացքում պատճառ էր դարձել այնքան երկպառակութիւնների, խռովութիւնների և թշուառութիւնների: Աւ Հայաստանեայց Ս. եկեղեցին՝ ազգի «մեծագոյն», սրբագոյն իւրը, ողին և ողևորիչը՝ ինչպէս կոչում է հայր Ե-

լիշանր, կանգուն մնացած է պահելով իւր ազգային ինքնութիւնը և անեղծ ու անխախտ պահպանելով Վրխատոսի առաքեալներից և եկեղեցու ա. հայերից իրեն աւանդուած վարդապետութիւնը: Աւ այդ ոչ թէ օտարների և կամ նուրայ պապերի բարեհաճ յօժարութեամբ, ինչպէս խոստովանուած նոյն հայր Ալիշանր, այլ նախ երկնային Նախախնամութեան շնորհիւ, որի Աջք միշտ հովանի և պահպան է եղել նայոց ազգի և նորա եկեղեցու վերայ, և ապա շնորհիւ անդրդուելի հաւատարմութեան հայ ժողովրդի:

Մուսաբէկեանի ըմբոստութեան շնորհիւ մինչև այսօր էլ, ինչպէս յայտնի է, շարունակուած է հակաթուկաթուղիկոսութիւնը իբրև արձան և յիշատակ անցած թշուառութիւնների և ներկայ անօգնական վիճակի. և և այս՝ յուրախութիւն նայաստանեաց եկեղեցու թրշնամիներին:

Ե.

Աւոն Ա. ի մահուամբ ընդհատուած է Մուբինեան տան արական ճիւղը, որը նշանաւոր հանդիսացաւ իւր քաջութեամբ և հաւատարմութեամբ դէպի ազգային եկեղեցու և ազգային ինքնութեան շահերը: Նորա բարձր էին դնահատում բուն հայրենիքի հետ ունեցած կապը և այդ պատճառով սերտ յարաբերութիւն էին պահպանում Մեծ նայաստանի հողեր և մարմնաւոր ներկայացուցիչների հետ: Չնայելով մուսուլմանների անհնարին ճնշման և Նդեսիայի ու Նրուսաղէմի քրիստոնեայ իշխանութիւնների անկման, նորա քաջութեամբ պաշտպան էին հանդիսանում քրիստոնէութեան շահերին և

կարողացան թողնել իրենց ժառանգներին մի ընդարձակ
 թագաւորութիւն, որից վախենում էին մուսուլմանները
 և որին յարգում ունորա գաշնակցութիւնն էին փնտռում
 եւրոպացիները: Հետեւ թագաւորից սկսած, որը Ալեոնի
 դուստր Չապէլի հետ միասին ստացաւ և նորա գահը,
 հայոց թագաւորութիւնը անցնում է Օշինեան տան:

Հետեւ մի օրով պատմութեան ասպարիզի վերայ հան-
 դէս է դալիս մի բոլորովին նոր ժողովուրդ, որը ահագին
 ազդեցութիւն է գործում թէ ընդհանրապէս պատմական
 բոլոր անցքերի և թէ մասնաւորապէս հայկական թա-
 գաւորութեան վերայ: Այդ նոր ժողովուրդն էին մոնղոլ-
 ները: ԺՎ. գարում մոնղոլները դեռ ևս նստական ժո-
 ղովուրդ էին Մոնղոլիայի լեռնաշղթայում, նոքա աս-
 բում էին մորթիներով ծածկած հիւղերում և բոլոր նո-
 ցա հարստութիւնը կազմում էին հօտերը: 1155 թուին
 նոցա իշխաններից մէկին մի որդի եղաւ—Թեմուր անու-
 նով, երբ նա ծնուեց նորա ամի մէջ գտան մի կտոր չո-
 րացած արիւն, այդ հանգամանքը նորան իրաւունք էր
 տալիս դերիշխան լինելու, մինչդեռ ուրիշները կամենում
 էին խլել նորանից այդ իրաւունքը: Նուաճելով իւր իշ-
 խանութեան տակ բոլոր մոնղոլական ցեղերը նա ընդու-
 նեց Չինկիզ-խան ախաղօսը և անսալով ներքին ձայնին,
 որ ասում էր՝ «աշխարհը քեզ է պատկանում—վերցուր
 նորան», նա արշաւեց ամենից առաջ դէպի Չինաստան
 և չորս տարուայ ընթացքում (1211—1215) նուաճեց
 Չինաստանի բոլոր հիւսսային մասը: Այնուհետև նա
 տարածեց իւր իշխանութեան սահմանները մինչև Խովա-
 բէզմիայ, որտեղ նա դէմ առ դէմ հանդիպեց մահմետակա-
 նութեան: Սորանից յետոյ մէկ մէկու ետեւից դրաւեց Սա-
 մարղանդը և Նիշաբուրը: 1221-ին նա ախրապետից ամ-

բողջ Պարսկաստանին և այստեղից արդէն նորա առաջ
բացուեցին ճանապարհներ դէպի ամեն կողմ: 1227-ին
նոր արշաւանքների պատրաստութեան ժամանակ նա մե-
ռաւ, թագաւորութիւնը դրաւոր կտակի համաձայն բա-
ժանուեց նորա որդիների և յաջորդների մէջ: Եւ յգ կտա-
կով երրորդ որդին՝ Օզթայ կամ Օղոթայ ստացաւ բարձրա-
գոյն իշխանութիւն մնացեալների վերայ և մեծ խանի տիտ-
ղոսը: Չորրորդ որդին շուլաղուն ստանալով արևելեան
և արևմտեան Պարսկաստանը, արշաւեց դէպի շայաս-
տան և դէպի Արաստան: Օզթայը մեռաւ 1241-ին: Նո-
րա կիներ, որ քրիստոնեայ էր, մեծ խանի ասաիճանը տուեց
իւր դեռաւոր որդի Վաուզին, իսկ երբ 1247-ին նա վախ-
ճանուեց, այն ժամանակ մեծ խան ընտրուեց Մանգուն:
Եւելի խելացի համարելով հեռի պահել իրենից իւր եղ-
բայրներին՝ Մանգուն պատուիրեց շուլաղուն նուաճել ա-
ռաջաւոր Եսիան: շուլաղուն նախ և առաջ հնազանդու-
թիւն պահանջեց Պարսկաստանի, Եսորիքի և Միջա-
դեաքի բոլոր իշխաններից: Եւ մենքը կատարեցին մոնղոլ
ղորապետի պահանջը բացի Խալիֆայից, որը երկիւղ
չէր կրում այդ հեռաւոր թշնամուց:

Յաջորդ տարուայ դարնանը շուլաղուն խաղայ Ասպ-
վին քաղաքի վերայ և բնաջինջ արաւ բոլոր Եսասիներե-
րին, այդտեղից նա թուղթ ուղարկեց Խալիֆային, որի
մէջ պահանջում էր քանդել Վաղդաղի մարտիոցները և
ուղարկել պատգամաւորներ իւր կամքը և հրամանները
լսելու: Խալիֆան մերժեց այդ պահանջները և թէև
աշխատեց ամօքել նորան հարուստ ընծաներով, բայց այ-
սու ամենայնիւ շուլաղուն յետ չկանգնեց պատերազմից
և իւր բոլոր զօրքով դիմեց Վաղդաղի վերայ: Արձա-
տե պաշարումից յետոյ քաղաքը առնուեց և աւարի

մասնուեց, իսկ ԽաչիՖան և նորա բոլոր ազգականները սպանուեցին (1258): Այդպէս ահա վերջացաւ Աբբասեանների հարստութիւնը Բաղդադում: Բաղդադի տիրապետութիւնից յետոյ շուլաղուն դեռ՝ ևս Մանգուի կենդանութեան ժամանակ՝ ինքն իրեն ինքնիշխան հրատարակեց և սկսեց առաջ խաղալ դէպի Ասորիք: Սոսուրը առանց կռուի անձնատուր եղաւ. իսկ շալէպը ընկճուեց և կործանուեց: շալէպի օրինակից սարսափած Ղամասկոսը, շաման և շէմսը յօժարակամ անձնատուր եղան, իսկ նոցանից յետոյ միւս քաղաքները արդէն առանց դժուարութեան նուաճուեցին: Վիթրուղային նշանակելով Ասորիքի տեղապահ, շուլաղուն վերադարձաւ արևելեան Պարսկաստան (1260) և հրատարակեց իրեն Պարսկաստանի տիրապետ Բլէկ-խան տիտղոսով: իսկ երբ մեծ խանը իւր մայրաքաղաքը փոխադրեց Չինաստան, շուլաղուի ինքնիշխանութիւնը աւելի ևս հաստատուեց և անցաւ նորա ժառանգներին, որոնք պահպանեցին նորա տէրութիւնը մինչև ԺՎ. դարու վերջը — մինչև Թամերլանի երևան գալը:

Աբբու Օղթայի զօրապետ Բաղուն յաղթելով Ղոնիայի սուլթանին սկսեց մօտենալ Արլիկիայի սահմաններին, շեթումը բարեոք համարեց շտապել ձեռք բերելու նորա բարեկամութիւնը: 1244-ին նա ընդունեց մեծ խանի իշխանութիւնը¹⁾ և երբ խանութիւնը անցաւ

¹⁾ «... առաքեաց առ նոսա դեսպանս և պատարագս արժանաւորս դնել նոցա ընդ նմա ուխտ խաղաղութեան և նմա կալ նոցա ի հնազանդութեան»: Աիրակոս եր. 167.

Այդ դէպքում շեթումը ստիպուած էր ընդունել մի շատ ծանր պայման, այն է՝ խանի ձեռքը տալ Ղոնիայի սուլթանի մօրը և կնոջ, որոնք ապաստանել էին նորա մօտ.

Վատուղին՝ նա իւր եղբայր Սմբատ սպարապետին ուղարկեց նորան շնորհաւորելու: Իսկ երբ Մանգուն դարձաւ մեծ խան, շեթումը ինքը անցնելով Մեծ շայաստանից՝ Վերբենդի վրայով անձամբ գնաց օղջունելու նախ Բաթումին և նորա Սարդախ որդուն և ապա Մանգունին: «Եւ մատուցեալ զընծայս մեծարեցաւ ի նմանէ ըստ արժանւոյն, և կացեալ ընդ նմա աւուրս յիսուն և տուեալ նմա հրովարտակ նշանաւոր զի մի՛ ոք իշխեսցէ նեղել զնա և զաշխարհ նորա, ետ և զիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս, և յոյժ մեծարեալ ի նմանէ դարձաւ երևելի փառօք և հաւատարիմ հրովարտակօք տուեալ նմա դաւառս բազումս և բերդս յոլովս, որ յառաջ լեալ էր Աւոնի արքայի և զինի մահուան էտ ի նոցունց Ալադին սուլթանն շոռմաց»¹⁾: Վժուար է մինչև անդամ երևակայել այն բոլոր ծանրութիւնները և վտանգները, որոնք կապուած էին այդ հեռաւոր ուղևորութեան հետ: Արդանի վկայութեամբ այդ ուղևորութիւնը աւելց մի տարի²⁾, մեզ աւելի հաւանական է թւում Առսիկոսի իշխան շեթում պատմիչի վկայութիւնը թէ շեթում թագաւորը վերադարձաւ $3\frac{1}{2}$ տարուց յետոյ: Ահա հրամբ նոյնպէս վկայում է թէ «զամս չորս անդէն կացեալ»³⁾: շեթում պատմիչի խօսքով «թագաւորն շայոց յետ աւուրց ինչ ազաչեաց զինքնակալն վասն գաշին խաղաղութեան և այլոց իրաց, որոց ցանկայր, և ի հաճել ինքնակալին, առաջի ետ արքայն շայ-

«լաւ էր իսկ եթէ զորդի իմ զԱւոն խնդրեալ էին յինէն քան թէ գնոսա» — ասում էր շեթումը: Արսիկոս 168:

¹⁾ Արսիկոս եր. 188.

²⁾ Արդան եր. 195.

³⁾ Ահա հրամ եր. 220.

ոց զինդիրս իւր: Ասիս ազաչեաց զինքնակալն, զի հանդերձ ազգաւն իւրով դարձցի ի հաւատս Վրիստոսի և ընկալցի զմկրտութիւն: Արկրորդ զի խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մշանջենաւոր հաստատեսցի ի մէջ նոցա: Արրորդ զի յամենայն երկիրս թաթարաց կարիցին շինել եկեղեցիս քրիստոնէից, և հայք ազատ լինիցին յամենայն կապալաց և յայլոց ծանրութեանց: Չորրորդ զի զսուրբ երկիրն և զսուրբ գերեզմանն ասցէ ի ձեռաց թուրքաց և տացէ քրիստոնէից: Հինգերորդ զի բարձցէ ի Ռադդագայ զՎալիֆայն, որ էր զլուս գէնի: Վեցերորդ զի ամենայն թաթարք յօգնականութիւն հասցեն ի խնդրել իւրում: Նօթներորդ, զի ամենայն դաւառք աշխարհին հայոց, յորս տիրեալ էին թուրքք, յինքն դարձուսցին: Եւանը խոստացաւ հեթումին կատարել նորա բոլոր խնդիրները¹⁾: հեթում պատմիչը աւելցնումէ նոյնպէս որ Մանգուն և նորա բոլոր պալատք քրիստոնէութիւն ընդունեցին և մկրտուեցին հայ եպիսկոպոսի ձեռքով²⁾: հուլաղուն, որ պսակուած էր քրիստոնեայ աղջկայ վիրայ, նոյնպէս շատ բարի և զթաժ էր քրիստոնեաների համար: Վարդանի ասելով մոնղոլները «խորան կտաւեայ

¹⁾ հեթում պատմիչ եր. 43—44.

²⁾ D'Ohsson-ը կասկածում է այդ տեղեկութեան ճշտութեան մասին. «Il est possible, *ասում է նա*, que Mangou ait été baptisé; car il suivait indifferemment les pratiques des divers cultes protégés à sa cour; mais il ne professait aucune religion positive; et les Mongols regardaient sans doute le baptême comme une simple purification. Quant à l'exemption des charges publiques en faveur du clergé et des biens de l'église... ou à vu que d'après les règlements de Tchinguizkhan confirmé par Ogotai les ministres de tous les cultes jouissaient de ce privilège». Տե՛ս Hist. des Mongols t. II, liv. II, chap. VI.

ի ձև եկեղեցւոյ շրջեցուցանէին ընդ նոսա, ի ձայն ժամահարի և աղօթից կարգաւորութեան և պատարագաց պաշտէին հանապազօրի քահանայք և սարկաւազունք, և դոյր դպրոցս և սւամունս մանկանց համարձակութեամբ: Անդ հանդէին եկեղեցականք, որ յամենայն կողմանց և ի լեզուաց քրիստոնէից գնացին խնդրել զխաղաղութիւն և դատնէին ևս և դառնային խնդութեամբ և պարզեօք»¹⁾: Չափազանց հետաքրքրական է Աւարդանի այցելութեան նկարագրութիւնը, թէ ինչպէս նա շուլաղուի հրամանով գնաց նորա բանակը, ինչպէս շուլաղուն ընդունեց և պատուեց նորան և թէ ինչպէս խոստացաւ կատարել նորա խրատները և խնդիրքը: Մանրամասն նկարագրելով այդ ամենը Աւարդանը աւելացնում է. «Թերևս աւելորդ թուիմք զրելով զայս, այլ վասն բարեւէր և քաղցրաբարոյ մերոյ մեծի շուլաղուն յիշատակի զրեցաք յօգուտ կամ յօրինակ այլոց, որ դալոց են յեա մեր. ո՞ն դիտէ»²⁾: շուլաղուի արշաւանքի ժամանակ Ասորիքում «եկն պատրիարք կաթողիկոսն շայոց՝ օրհնեաց զնա և սիրեցաւ ի նմանէ: Անդ նմա էր ի յառնուլն զամենայն աշխարհն Շամայ և մեր պսակաւորն շեթում, ազատելով ի մահուանէ զքրիստոնէացան, զեկեղեցականս և զաշխարհականս յամենայն տեղիս լինելով»³⁾: շեթում պատմիչի վկայութեամբ Ասորիքի նուաճումից յետոյ «շուլաղուն ետ զմեծ մասն աւարին և զբազում ամրոցս մօտաւորս թաղաւորութեան իւրում ի ձեռս թաղաւորին շայոց, որ ետ ամրացուցանել զնոսին ըստ կամս իւր»⁴⁾:

¹⁾ Աւարդան եր. 196.

²⁾ Idem. 205—209.

³⁾ Idem. 198.

⁴⁾ շեթում պատմիչ. եր. 48.

Այդպիսով մոնղոլների հզօր իշխանութեան ծագումը
և ընդարձակումը նշանաւոր կերպով նպաստեց Ալի-
կիայի հայ թագաւորութեան վիճակի բարւոքման: Հայ-
ոց թագաւորը ընդունելով մեծ խանի իշխանութիւնը՝
վայելում էր և նորա պաշտպանութիւնը: Մոնղոլների
այդ համակրութիւնը բացաղբւում է նորանով որ մի
կողմից իրենք մոնղոլները ատում էին մուսուլման ազգե-
րին, միւս կողմից էլ նոքա առ հասարակ անտարբեր լի-
նելով դէպի կրօնական խնդիրները, շատ անգամ իրենց
քրիստոնեայ կանանց ազգեցութեան շնորհիւ անտար-
բերութիւնը փոխում էին համակրութեան և պաշտպան
էին հանդիսանում քրիստոնէական եկեղեցուն և եկեղե-
ցականներին՝ առանց կրօնի խտրութեան:

Դայի սորանից նոքա ունէին և քաղաքական նպա-
տակ. նոցա ձեռնառւ էր մահմետական թշնամի իշխանու-
թիւններին կից ունենալ հայոց թագաւորի նման հզօր
դաշնակից: Սակայն մոնղոլների բարեկամութիւնը և դաշ-
նակցութիւնը կարճ միջոցից յետոյ առիթ դարձաւ նո-
րանոր թշուառութիւնների հայկական թագաւորութեան
համար, երբոր Ասորիքում հաստատեցին իրենց իշխա-
նութիւնը Ադիպատական մամլուքները, որոնք և վերջին
հարուածը տուին Ալիկիայի հայ թագաւորութեան:

Ը.

Սալադինը, որ մեռաւ Վամասիտում 1193 թուին, մի
ընդարձակ մահմետական պետութիւն հիմնեց, որի մէջ
մտնում էին Ադիպատոսը, Ասորիքը և Արժանիկ Արաբիան:
Սալադինի որդիները, եղբայրները և եղբորորդիները բա-
ժանեցին իրենց մէջ նորա հիմնած ընդարձակ պետու-

Թիւնը և այդ բաժանումը պատճառ եղաւ անընդհատ
 և արիւնահեղ ներքին կռիւների, որոնք սկսեցին քայքայել
 Սալադինի պետութիւնը: Աւերջապէս 1240 թուին
 Սալահ Ալիքը՝ զօրքերի մասնութեան շնորհիւ՝ տիրեց
 Ադիպատսին և պատճառ եղաւ մամլուքների զօրանա-
 լուն, որոնք քիչ ժամանակից յետոյ կործանեցին նոյն
 իսկ Ալիքեանների իշխանութիւնը: Մամլուք անուանում
 էին գերիներից կազմուած թիկնապահները, որոնք ստա-
 նում էին պատերազմական կրթութիւն—աղեղնաձու-
 թիւն ու նիզակասողութիւն և ուսանում էին մահմե-
 տական կրօնի օրէնքները: Խովարէզմեան թագաւորու-
 թեան անկումից յետոյ Ալիքը աւելի ևս զօրացրեց մամ-
 լուքների գունդը այդտեղից փախած թուրք փարձկան
 զինուորներով:

Ալիքի մահուանից քիչ յետոյ մամլուքները սպանե-
 ցին նորա որդի Թուրան-Շահին և արիւնահեղ երկպա-
 ուակութիւններից զինի սուլթան Հրատարակեցին իրենց
 զօրապետ Երէկին, որը նոյնպէս շուտով սպանուեց և
 նորա տեղը անցաւ մամլուք Աուտաուցը: Աուտաուցի ժա-
 մանակն էր որ շուրաղուի գեապանները եկան և պա-
 հանջեցին որ կամ ընդունէ խանի Հպատակութիւնը և
 կամ պատրաստուի պատերազմի: Աուտաուցը մերժեց
 Հպատակութիւնը և Հրատարակեց սրբազան պատերազմ
 իսլամի պաշտպանութեան անունով: Ճակատամարտը
 տեղի ունեցաւ 1260 թուին Այնա-Ջալուի հովտում:
 Վիթբուղայի զօրքերը ջարդուեցին, նորա ամբողջ բա-
 նակը ընկաւ յաղթողների ձեռքը և յառաջապահ զօրքերի
 հրամանատար Բենբարսը հալածական արեց մոնղոլնե-
 րին¹⁾: Աուտաուցը մտաւ Վամասկոս և տիրեց ամբողջ

¹⁾ «Աւ զի սակաւք էին Բուղեանքն՝ կատարեցան և գե-

Նսորիքին, բայց Նդիպատս վերադառնալուս սպանուեց
Ռենբարսից, որին մերժել էր շալէպի կուսակալութիւնը,
սուլթան հրատարակուեց Ռենբարսը:

Շուլաղուն՝ երբոր պատրաստուում էր նորից արշա-
ւել մամլուքների վերայ, վախճանուեց 1265 թուին:
Նորան յաջորդեց Ապաղան, որը պսակուած էր Ռիւզան-
ախայի Միքայէլ պալէօլոգ կայսեր սպօրինի աղջկայ
հետ: Ապաղայի մասին ևս, ինչպէս վկայում է Ալարդանը,
«ել համբաւ եթէ մկրտեցաւ»¹⁾).

Մոնղոլներին յաղթելուց յետոյ Ռենբարսը իւր ղէնքը
դարձրեց քրիստոնեայ իշխանների ղէմ և իմիջի այլոց
պահանջեց շեթումից վերադարձնել մոնղոլներից ստա-
ցած քաղաքները, վճարել տարեկան հարկ և իրաւունք
աալ ցորենի արտահանութեան: Շեթումը չընդունեց
այդ պայմանները և այն ժամանակ Ռենբարսը Ալ-Ման-
սուրի առաջնորդութեամբ ղօրքեր ուղարկեց Ալիլիկիա
(1266 թ.), որոնք յաղթեցին հայոց բանակը, զերի բըռ-
նեցին բանակի հրամանատար արքայորդի Աւոնին, աս-
պատակեցին ամբողջ երկիրը, կրակի և աւարի մատնեցին
Միս մայրաքաղաքը և կործանեցին Այեաս և Աղանա
քաղաքները: Ռսան օրուայ ընթացքում ամեն ինչ հուրի
և սուրի ճարակ անելով, մամլուքները բաղմաթիւ զերինե-
րով և հարուստ աւարով վերադարձան Նդիպատս: Շեթում-
մը ղիմեց Ապաղայի օղնութեան, բայց նա զբաղուած լի-

րեցան և էին որք ցրուեցան թաքեան և ապրեալ եկին առ
թագաւորն շայոց: Աւ ի նմանէ յոլովք գտեալ մարդասիրու-
թիւն, հանգերձս և երիվարս և ոռճիկս՝ եկին գոհութեամբ
առ տէրն իւրեանց, թաթարք և քրիստոնեայք»: Ալարդ.
Բարձ. 200. — Շեթում. 50.

¹⁾ Ալարդ. Բարձ. 213.

նելով ներքին երկպառակութիւններով չկարողացաւ ժամանակին օգնութեան հասնել: Այդպիսով շեթումը ստիպուած եղաւ ընդունել յաղթականի ծանր պայմանները և ազատել իւր որդի Ալեոնին, որին սուլթանը համաձայնեց փոխանակել իւր մի սիրած բարեկամի հետ, որ դերի էր դանւում մոնղոլների մօտ: Բայց որովհետև, ինչպէս շեթում պատմիչն է ասում, «սուլթանն Ազիպատսի... մեքենայէր զկործանումն թագաւորութեան հայոց»¹⁾, այդ պատճառով էլ շուտ շուտ արշաւում էր Ալեկիայի վերայ և թէև ոչ միշտ միևնոյն յաջողութեամբ այսու ամենայնիւ այդ արշաւանքները աւերում և թուլացնում էին հայկական թագաւորութեան ոյժերը: 1274 թուի արշաւանքում Ալեոնը Բ. յաղթեց Ազիպատացիներին. Ալեոնի հօրեղբայր Սմբատը 1276-ին նոյնպէս ջարդեց նոցա, թէև ինքն էլ ընկաւ այդ կոււում:

Այն բոլոր պատերազմներում, որ մամլուքները մղում էին մոնղոլների հետ, հայոց զօրքերը միշտ այդ վերջինների կողմն էին, և ամեն անգամ երբ մոնղոլները յաղթւում էին, մամլուքները մանւում և ասպատակում էին հայոց թագաւորութեան սահմանները: Այդպիսի դէպքերում հայերը սովորաբար բռնում էին լեոների անցքերը և երբ Ազիպատացիները գերիներով և աւարով ծանրաբեռնուած յետ էին դառնում, հայերը յանկարծակի ընկնում էին նոցա վերայ և մեծ մնասներ էին հասցնում: Ալեոն Բ-ի որդի շեթում Բ-ի և նորա եղբայրների թագաւորութիւնը (1298—1305) աւելի ևս դժբաղդ եղաւ. նոցա ժամանակ բացի արտաքին յարձակումներից տեղի էին ունենում և ներքին սաստիկ երկպառակութիւններ

¹⁾ շեթում 54.

եղբայրների մէջ, որոնք մէկ մէկուց ուղում էին խել
 գահը: Մացի սորանից երկպառակուած էր նաև ժողո-
 վուրդը այն անընդհատ բանակցութիւնների պատճա-
 ռով, որ թագաւորը վարում էր Հռոմայ աթոռի հետ՝
 պապից օգնութիւն ստանալու ակնկալութեամբ: Մոն-
 զոյների օգնութիւնն էլ հետզհետէ աւելի նուազում էր,
 որովհետև վերջին ժամանակ նոքա էլ զբաղուած էին
 իրենց ներքին գործերով: Աւերջապէս այդ օգնութիւնը
 բոլորովին կտրուեց երբ ԺՊ. դարու վերջում մոն-
 զոյները ընդունեցին մահմետականութիւնը: Վժբազգա-
 բար քրիստոնեաները չկարողացան դրաւել նոցա քրիս-
 տոնէական եկեղեցու գիրկը. թուի թէ անյաջողութեան
 պատճառներից մէկն էլ այն էր՝ որ զանազան գաւանու-
 թիւնների քարոզիչները փոխանակ ընդհանուր ուժով
 գործելու, ընդհակառակը աշխատում էին միշտ մէկը մի-
 սին փնասել: Այդպիսով ահա կտրուեց հայոց օգնակա-
 նութեան վերջին յոյսը: «Աարդեալ դովելի օրէնս և յա-
 ջորդ զեղբայրն իւր, ասում է Հեթում պատմիչը, մեռաւ
 (Ղազան խան): Աարբաղանդ (Kharbendé) որդի էր Արուխ
 աիկնոջ, ջերմեռանդն քրիստոնէի, որ հանապազօր ի մատ-
 րան իւրում առաջիկայ լինէր պատարագի. և ի մատրան
 անդ մկրտեցաւ որդին և բարւոք յոյժ կրթեցաւ ի հա-
 ւատս. այլ յետ վախճանի բարեպաշտուհի մօրն յարեցաւ
 ի սարակիսնոսս և այնպէս ժանտացաւ, զի բազում տա-
 ռապանս հասոյց արքային հայոց և զամ մի ողջոյն ա-
 ռաւելապէս յազարա վարեաց զգաշտավայրն աշխարհին
 հայոց»¹⁾: Այդ փոփոխութեան փնասը ամենից առաջ
 կրեց Աւոն Պ-ը, որը սպանուեց մոնզոյների Վիլարդու

¹⁾ Հեթում 67.

զօրապեախց: Եսկ Օշինի և նորա որդի Աւոն Ա-ի թա-
գաւորութեան ժամանակ եղիպտացիները անընդհատ յար-
ձակւում, այրում և կործանում էին քաղաքները և հա-
զարաւոր գերիներով ու հարուստ աւարով վերագառ-
նում էին յետ: Հայերը ստիպուած էին միաժամանակ
հարկ տալ և Նդիպտոսի մամլուքներին և մոնղոլ խա-
ներին:

Աւոն Ա-ի մահուամբ վերջանում է Հեթումեան
տոհմը. այդ տոհմի վերջին ներկայացուցիչները այլևս
չէին վայելում ժողովրդի համակրութիւնը նախ իրենց
լատինասիրութեան և ապա հռոմի հետ ունեցած յար-
աբերութիւնների համար: Սակայն հարկաւոր է նկատել
որ մոնղոլների օգնութիւնից զրկուելուց յետոյ, հայ թա-
գաւորներին ուրիշ ելք չէր մնում բայց եթէ պապի մի-
ջոցով գիմել արեւմտեան իշխանների աջակցութեան: Եւ այց
այդ յոյսերի և սպասած օգնութեան փոխանակ նորա
ստանում էին միմիայն մսիթարական և քաջալերիչ խօս-
քեր, երբեմն էլ մի աննշան դումար, մի քանի հատ դէ-
սից դէնից հաւաքած մարդիկ և նորանոր խոստումներ
ապագայի մասին և այն էլ միշտ պապի գերիշխանու-
թիւնը ընդունելու պայմանով: Եսկ այդ յարաբերութիւն-
ները, որոնք շատ անգամ կատարւում էին սուլթանին
տուած խոստման հակառակ, տեղիք էին տալիս նորանոր
յարձակումների և աւերածութեան: Հայկական թագա-
ւորութիւնը եղիպտացիների աչքում վտանգների մըշ-
տական աղբիւր էր երևում. նոցա համար հայոց թագա-
ւորները այնպիսի թշնամիներ էին, որոնք զրգում էին
նոցա դէմ արեւմտեան Ներոպայի իշխաններին:

Հայ պատմիչները, որոնցից վերջինն է Սամուէլ Անեցու շարունակողը, իրենց տարեգրութիւնը հասցնում են մինչև 1340 թիւը, Նեոն Վ-ի թագաւորութեան քսաներորդ տարին, որից մի տարի և մի քանի ամիս յետոյ նա վախճանուեց: Աորանից յետոյ թագաւորութիւնը շարունակուել է այլևս 35 տարի և այդ ժամանակամիջոցում թագաւորել են մի քանի անձինք, մեծ մասամբ Նուսինեան տոհմից: Այդ շրջանի պատմութեան աղբիւրները մինչև այժմ կազմում էին բիւզանտական պատմիչների—Սանտակուզէնի և Նիկիթոր Վրէդորասի հաղորդած հատուկոր աեղեկութիւնները, արաբացի պատմագիրները, պապերի նամակները և կոնդակները, Պրանսիայի, Սպանիայի և Անգլիայի դիւանատաներում գտնուած մի քանի թղթերը և վերջապէս ձեռագիրների յիշատակարանները, որոնց մէջ արտագրիչները՝ ձեռագրի արտագրութեան տարին որոշելու համար՝ յիշատակում են ժամանակակից անցքերի մասին: Այդ պատճառով Վարդելի ժամանակադրութիւնը մի նշանաւոր դիւտ է մեր պատմութեան համար, որը լրացնում է մինչև այսօր եղած պակասորդը և ժամանակակից ու ականատես մարդի բերանով ծանօթացնում է մեզ Միլեիիայի հայկական թագաւորութեան վերջին տարիների հետ:

Հեղինակը իւր պատմութիւնը սկսում է Արդար թագաւորի քրիստոնէութիւնը ընդունելուց և Վարթողիմէոս առաքեալի քարոզութիւնից: Այնուհետև անցնում է Տրեգասի քրիստոնէայ գտնալու պատմութեան և կրկնում է շինծու առասպելը Տրդատ թագաւորի և Վրիգոր

Լուսաւորչի շնորհ զնալու և Վաշանց թուղթը կապե-
լու մասին ¹⁾: Սորանից յետոյ անց է կենում Վազիկ Վ-ին
և պատմում է թէ ինչպէս հայ եկեղեցականները պաշտ-
պանում էին յոյների դէմ ոչ թէ իրենց եկեղեցու ինքնու-
րոյնութիւնը, ինչպէս որ էր իսկապէս, այլ իբր թէ պապի
գերիշխանութիւնը շայոց եկեղեցու վերայ: «Աւ ի բանէ
աստի եղև սկիզբն ատելութեան շայոց ընդդէմ յու-
նաց» (Չ. Վ.)—եղբակացնում է Վարդելը: Վազիկից յե-
տոյ, Վարդելի խօսքով, Մեծ շայքում թաղաւորում է
Ռուբէնը. բայց նորա յաջորդ Աստանդինը զգալով որ
անլոր է դէմ դնել Արի-Ասլանին, ասար զինուորով փախ-
չում է Փոքր Ասիա և խորամանկութեամբ տիրելով մի
քանի քաղաքների հաստատում է իւր իշխանութիւնը:
Այդպիսով շարունակում է նա Ալիկիայի թաղաւորու-
թեան պատմութիւնը մինչև Աւոն Վ. շատ տեղ թող-
նելով, շատ տեղ էլ աղաւաղելով. այդպէս օրինակ, ինչ-
պէս յիշեցինք, նորա խօսքով Ռուբէնը և Աստանդինը
թաղաւորել են Մեծ շայքում, Աւոն Վ-ի որդիներին
վերադրում է շեթումին, շիոթում և խառնում է նոյն-
պէս և տարիները:

Աւոն Վ-ից սկսւում է Վարդելի ստոյգ պատմութիւ-
նը, որի մէջ նա հաղորդում է իւր ականջալուր և ակա-

¹⁾ Այդ առասպելը այժմ արդէն անհիմն է համարւում
թէ եւրոպացի և թէ հայ գիտնականների կողմից: Վրիս-
տոնէական աշխարհում այն ժամանակ դեռ ևս չէր ծագել
պապի գերիշխանութեան խնդիրը, որը ապագայ դարերում
միայն ծնունդ ստացաւ: Վաշանց թղթի կեղծ և յետակայ
ժամանակի գործ լինելը ի միջի այլոց ապացուցանւում է նո-
րանով՝ որ այդ թղթի մէջ գտնւում են ֆրանսիական բառեր:
Brosset-ն այդ թուղթը համարում է յՎ. գարու գործ:

նաանս եղած դէպքերը: Վնահատելի են մանաւանդ նորա հաղորդած տեղեկութիւնները Արլիկիայի Առաքինեան թագաւորների մասին, որոնց վերաբերութեամբ շատ բան դեռ ևս մութ և պակաս էր մեզ համար:

Աւստի Վ-ը անորդի լինելով կանչում է Ա. Պօլսից իւր հօրաբեռորդի Թեհան իշխանին և կարդում է նորան «գունդաստապլ շայոց», այն նպատակով որ իւր մահուանից յետոյ նա լինի թագաւոր: Թեհանը հրաժարւում է դահից և համոզւում է իւր անդրանիկ եղբայր Վուլին (Վուլիզոն), որ համաձայնի դալ և ընդունել իշխանութիւնը «յօղուա քրիստոնէութեան» (Վլ. Ի.): Վուլին 1342-ին Սիա քաղաքում օժտւում է թագաւոր և ընդունում է Առստանդին (Վ.) անունը: Սա քաջութեամբ պաշտպանելով իւր երկիրը արտաքին թշնամիներից, հրաժարւում է հարկատու լինել Ազիպատուի սուլթանին: Այդ պատմութիւնը տարբերւում է մեր մինչև այսօր ունեցած տեղեկութիւնից Վուլի և Թեհանի մասին: Աոցա կաթոլիկական ջերմեռանդութիւնը և յաճախակի յարաբերութիւնները պապի հետ, որոնք պահանջում էին երգմամբ խոստանալ կատարել կաթոլիկ եկեղեցու ծէսերը և արարողութիւնները, առիթ եղան ժողովրդական խռովութիւնների և թագաւորի ու նորա մարդկանց սպանման: «Սպանան նոքա (արքայ և որեւոր նորա) —ասում է Վարդելը— ի սակա խաղաղութեան և հանդրատեան աշխարհիս համօրէն» (Վլ. Ի.): Վուլի փոխարէն թագաւոր ընտրուեց Առստանդին Վ-ը, որ հայ էր բայց ոչ արքայական ցեղից, նա «էր որդի Պաղաին մարաջախաի և տիկնոջ Մարիւն, դստեր թոռին Ամբատայ գունդաստապլի»¹⁾: Առստանդինը դարձեալ հարկատու ե-

¹⁾ Միտուան էջ. 243.

ղաւ Աղիպատոսի սուլթանին՝ թողնելով նորան Աղանան, Առնիկոսը և ուրիշ քաղաքներ ու բերդեր: Աս թագաւորեց 19 տարի և մեռաւ անղաւակ¹): Առստանդնի փոխարէն ընտրուեց մի ուրիշ Առստանդին, որը Աիպրացի էր և շատ հարուստ և հէնց այդ հարստութեան պատճառով էլ ընտրութիւնը ընկաւ նորա վերայ (Պը ԽԵ): Այդ Առստանդնի մասին մինչև այժմ ոչինչ յայտնի չէր. Վարդելը առաջինն է յիշում նորա մասին:

Այդ ժամանակ Աիպրոսի Պետրոս թագաւորը ստացել էր Աւրբանոս Ա. պապի թուղթը յանուն հայ իշխանների և Ծեհանի (Առստանդին Պ.) որդի Աւենի, որով պապը այդ վերջինին օրհնում և նշանակում էր հայոց թագաւոր: Սակայն Պետրոսը և նորա յաջորդը՝ ծածկել էին պապի այդ թուղթը, որովհետև Առստանդին Պ-ը խոստացել էր հպատակուել Աիպրոսի թագաւորին (Պը ԽԶ): Առստանդինը սպանուեց իւր հպատակներից, որոնք այնուհետև պատգամաւորութեան միջոցով դիմեցին Աիպրոսի թագաւորին և խնդրեցին ուղարկել իւր ազգական Աւենին, որին համարում էին իրենց օրինաւոր տէր: Վժռարին և վտանգալից ճանապարհներ անցնելով Աւենը Աիպրոսից հասաւ Սիա՝ քսանհինգ եւրոպացի հեծելազօրների ուղեկցութեամբ: Աւենի ամբողջ թագաւորութիւնը բաղկացած էր միմիայն Սիա քաղա-

¹) Մեզ մինչև հիմա յայտնի եղած տեղեկութիւններից երևում է որ Առստանդինը իմաստուն թագաւոր էր, որ կարողացել է ոչ միայն պաշտպանել աշխարհը արտաքին թշնամիներից այլ և խաղաղութեան ու բարեկարգութեան մէջ պահել նորան: Սակայն Վարդելը այլ կերպ է ներկայացնում նորան և այդ երևի հետևանք է նորա չափազանց համակրութեան դէպի Առստանդնեան տոհմը:

քից, որը շատ անգամ կողոպտուել և աւերուել էր եղիպ-
 պացիների ձեռքով: Վաղաքը չորս կողմից շրջապատուած
 էր թիւրքմէն ասպատակաւորների հրոսակներով, որոնց
 ձեռքից ամբողջ ութը տարի շարունակ ժողովուրդը չէր
 կարողանում մշակել իւր դաշտերը (Վլ. ՉՊ.): Աւեր
 հրաժարուեց օծուել կաթողիկոսի ձեռքով, յայանելով որ
 ինքը կաթողիկ է և պէտք է որ ամենքն էլ կաթողիկ լի-
 նեն: Օծման համար նա մինչև անգամ բերել էր իւր
 հետ կաթողիկ եպիսկոպոս և կաթողիկական միւսոն (Վլ.
 ՉԱ—Պ.): Այդ հանգամանքը պատճառ եղաւ ընդհա-
 նուր անբաւականութեան և խռովութեան, ժողովուրդը
 և իշխանները աւելի լաւ էին համարում անցնել կրկին
 մուսուլմանների իշխանութեան տակ (Պ.Պ.): Աւերջա-
 պէս կաթողիկոսի համաձայնութեամբ 1375 թուին մատ-
 նեցին թաղաւորին սուլթան Մելիք Աշրաֆ Շաբանի
 ձեռքը, որը և դերի վարեց նորան Վահիրէ քաղաքը:
 Արկար տարիներ դերութեան մէջ մնալուց յետոյ վերջա-
 պէս սուլթանը ղեջանելով Արաղոնի և Ասսաիլիոյ թա-
 ղաւորների միջնորդութեան և այդ վերջինի ուղարկած
 հարուստ ընծաներին, արձակեց նորան դերութիւնից:
 Աւեր Վահիրէից ճանապարհուեց Աւրոպայ, որտեղ
 մէկ արքունիքից անցնելով միւսը, Ավինիոնից գնալով
 Հռոմ և Հռոմից Ավինիոն՝ երկու իրար հակառակ և
 մէկը միւսին անիծող պապերի մօտ, ամեն տեղ աշխա-
 տում էր գութ շարժել դէպի իւր դրութիւնը և նոցա
 օգնութեամբ յետ ստանալ կորցրած թաղաւորութիւնը:
 Ամեն տեղ նորան փառաւոր ընդունելութիւններ էին ա-
 նում, շքեղ հացկերոյթներ և մեծ մեծ խոստումներ էին
 տալիս, բայց սորանից տւելի այլ ևս ոչինչ չէր դուրս
 դալիս: Մէք երկար կանգ չենք առնում Աւերն Ա-ի ճա-

նապարհորդութիւնների և Աւրոպայում վարած կեանքի
 վերայ, որովհետեւ Վարդելի ներկայ տարեգրութիւնը ման-
 րամասնօրէն և հետաքրքրական տեղեկութիւններով լի է
 այդ ամենի մասին: Աւեր Վառնը վախճանուեց 1393 թուականին
 Փարիզ քաղաքում, թողնելով մի կտակ, որով իւր բոլոր կա-
 րողութիւնը բաժանում է չորս մասի, մէկ մասը կտակում
 է աղքատների համար, միւս մասը թողնում է Աելեստ-
 տինեանց մայր եկեղեցուն (Notre Dame des Celestins) կամ
 այն եկեղեցուն, ուր որ նորա մարմինը կթաղուի, այն
 պայմանով որ միշտ նորա համար հոգեհանդիստ կատա-
 րեն. երրորդ բաժինը նշանակում է իւր ապօրինի որդու
 դաստիարակութեան և պահպանութեան համար. իսկ
 երբ որդին կհասնի քսան տարեկան հասակին, այն ժա-
 մանակ միայն այդ նշանակած գումարը անցնում է նորա
 ձեռքը. և վերջապէս չորրորդ բաժինը նա թողնում է
 իւր սպասաւորներին: Աւերնի մարմինը նորա ցանկու-
 թեան համաձայն թաղեցին Աելեստինեանց վանքում:
 Նորա գերեզմանի վերայ դրուած էր մարմարեայ մահար-
 ձան թաղաւորի պատկերով և շուրջը դոթական տառե-
 րով հետեւեալ արձանագրութիւնը փորագրած. «Cy gist
 très noble et excellent prince Lyon de Lysigne quint, roy latin
 du rayaume d'Arménie, qui rendit l'âme à Dieu à Paris l'an de
 grace M. CCC. $\frac{XX}{4}$ et XIII; priez pour luy.— Այստեղ հանդ-
 ջում է աղնուաշուք և գերազանց իշխան Աւերն հինգե-
 րորդ Աուսինեանը, Հայկական թաղաւորութեան լատին
 թաղաւորը, որ աւանդեց հոգին առ Աստուած Փարիզում,
 շնորհաց 1393 թուականին: Աղօթեցէք նորա համար: 1789
 թուականի յեղափոխութեան ժամանակ այդ մահարձանը
 փոխադրեցին Փոքր-Աւգուստինեանների Ֆրանսիական յի-
 շատակարանների թանգարանը (Musée des monuments fran-

çais des Petits-Augustins). Իսկ Թագաւորութեան վերականգման ժամանակ Սէն-Ղընիի արքայական շիրիմների դամբարանը (caveaux des sépultures royales de St.-Denis), որտեղ և պահպանուում է մինչև այսօր:

Աւելոն Ն-ի մահուանից յետոյ Հայոց Թագաւորի տիտղոսը անցաւ Սիպրոսի Յակոբ Ա. Թագաւորին և ապա նորա ժառանգներին մինչև 1489 թուականը՝ Յակոբ Բ. վերջին Թագաւորի կինը—Նկատերինէ Գորնարիօն: Յակոբ Բ-ի նախընթաց Շարլոտտա Թագուհին հրաժարուեց դահից յօգուտ իւր եղբորորդի Վարդոս իշխանի, որ Սափոյայի դուքսն էր և մականուանուում էր պատերազմի (Charles duc de Savoie dit le guerrier). այս պատճառով էլ Սափոյեան տան իշխանները, որոնք այժմ Թագաւորում են Բտալիայում, մինչև հիմայ էլ իթիւս այլ տիտղոսների կրում են նաև Հայոց Թագաւորի տիտղոսը:

Այժմ անցնենք այն խնդրին թէ ո՞վ էր Վարդելը և ի՞նչ նպատակով է զրուած նորա ժամանակագրութիւնը:

Շատ ուխտաւորներ, որոնք ս. վայրերին երկրպագելու համար անցնում էին Վահիրէից, այցելում էին նաև Հայոց դերի Թագաւորին իրենց յարգանքը մատուցանելու համար (Ղ. Ղ. Օ.): 1377 թուին էլ այցելեցին նորան մի խումբ ուխտաւորներ, որոց մէջ գտնուում էին նաև երկու եկեղեցականներ. այդ եկեղեցականներից մէկն էր ներկայ ժամանակագրութեան հեղինակը—Ֆրանսիացի Յովհաննէս Վարդելը: Թագաւորը Թախանձանօք խնդրեց նորան մնալ իւր մօտ իբր խոստովանահայր և խորհրդական, որոն-

ցից նա զուրկ էր մինչև այդ օրը: Վարդելը խոստացաւ ուխտագնացութիւնից յետոյ վերադառնալ Ալեոնի մօտ, իւր մեծաւորների թոյլտուութեամբ: Այդպէս էլ եղաւ. Վարդելը վերադարձաւ և մնաց թագաւորի մօտ իբրև խոստովանահայր, կատարելով միևնոյն ժամանակ այլևայլ յանձնարարութիւններ և քարտուղարի պաշտօն: Արկու տարի անցած Ալեոնը ուղարկեց Վարդելին Արագոնի և Աստիլիոյ թագաւորների մօտ խնդրել որ նոքա միջնորդեն Ազիպտոսի սուլթանի առաջ իւր ազատութեան համար: Թագաւորի յանձնարարութիւնը յաջողութեամբ կատար ածելուց յետոյ, պապը 1383 թուին ձեռնադրեց Վարդելին կախկոպոս ի վարձադրութիւն այն դժուարութիւնների և աշխատութեան, որ նա գործ էր դրել Ալեոնի փրկութեան համար (Պ. ՇՂԸ, ՇՂԵ.):

Վարդելի ժամանակադրութիւնը հաւանականաբար զրուած է այն նպատակով որպէսզի շարժի եւրոպական տէրութիւնների կարեկցութիւնը դէպի Ալեոնը: Մենք տեսնումենք (Պ. ՇՂԵ.) որ Ալեոնը Աստիլիոյ Աեզովիա քաղաքում թագաւորի և նորա բաղմաթիւ պալատական պաշտօնեանների առաջ նկարագրում է իւր արկածները ճիշտ այն կարգով ինչ կարգով որ հաղորդուած է Վարդելի ժամանակադրութեան մէջ (Պ. ՇՂԸ.): Աոյնը արաւ նա և Փարիզում Աարոլոս Օ-ի և նորա ժողովականների առաջ: Պրօֆ. Աարրիէրը մի քանի բառերի ուղղադրութեան հիման վերայ ենթադրում է որ Վարդելը գրել է նոյն իսկ Ալեոնի թելադրութեամբ և նորա խօսքերով:

Զնայելով որ Աիլիկիոյ հայ թագաւորութիւնը զրտնւում էր հին Մեծ և Փոքր Հայքի սահմաններից դուրս այսու ամենայնիւ. Վարդելը յոյն և արաբացի պատմիչների

նման Արլիկիան անուանում է Հայաստան, Փոքր Հայք։
Հարկաւոր է նոյնպէս ի նկատի ունենալ որ քրիստոնէաց և
քրիստոնէութեան բառերով Վարդելը հասկանում է միմիայն
լատինացիներին։

Այդ ժամանակագրութիւնը առաջին անգամ զտաւ
Իւլիս Ռոբէրը (Ulysse Robert) Վօլէի մատենադարանում
և այդ մասին հաղորդեց Լատինական Երևելքի Երխիվի
Ն. հատորում (Archives de l'Orient latin t. II), որը հրատա-
րակում էր կոմս Ռիանը (compte Riant)։ Աչքի առաջ ու-
նենալով այդ աշխատութեան կարևորութիւնը մեր պատ-
մութեան համար, մենք զիմեցինք կոմս Ռիանին խնդրե-
լով ուղարկել մեզ ձեռագրի օրինակը։ Նա ուղարկեց
սրբագրական թերթերը, որովհետև զիրքը այդ ժամանակ
արդէն տպւում էր խաչակրութեան պատմագիրների ժո-
ղովածուի երկրորդ հատորի համար, հայ աղբիւրների
շարքում (Recueil des Historiens des Croisades, documents ar-
meniens, t. II)։ Այդ սրբագրական թերթերը 1886 թուին
ուղարկեցինք Ա. Պօլիս Խորէն արքեպիսկոպոս Նար-Պէյին,
որը յանձնառու եղաւ թարգմանել նորան հայերէն։ Ամ-
բողջ տարի հարկաւոր եղաւ գործ դնել ազատելով համար
այդ թերթերը տաճկական գրաքննութեան ձեռքից, որը
դատապարտել էր նորան այրելու։ Տաճկական գրաքննիչ-
ները գտել էին որ Վարդելի ժամանակագրութիւնը մեծ
վտանգ է սպառնում օսմանեան մեծազօր պետութեան...

Այդ թարգմանութիւնը ներկայացնում էր մեծամեծ
դժուարութիւններ նախ այն պատճառով որ Վարդելի
աշխատութիւնը դրուած է հին Ֆրանսիական լեզուով
որը տարբերւում է նորից թէ բառերով և թէ քերա-
կանական ձևերով և դարձուածներով, և երկրորդ որ
թարգմանչի ձեռքի տակ դանւում էին միայն սրբագրա-

կան թերթերը՝ լի տպագրական սխալներով: Մի կողմից ահա այդ պատճառները, միւս կողմից էլ գերապատիւ Նար-Պէյ սրբազանի վերահաս տկարութիւնը առիթ եղան թարգմանութեան ուշանալուն, որը մեր ձեռքը հասաւ միայն 1888 թուականին: Վերապատիւ թարգմանիչը աչքի առաջ ունենալով յիշեալ դժուարութիւնները, որոնք չէին կարող երաշխաւոր լինել թարգմանութեան ճշգոյսութեան և հաւատարմութեան՝ խնդրում էր մեզ համեմատել և վերատուգել նորա թարգմանածը գաղղիական բնագրի հետ: Ստանալով պրոֆ. Վարրիէրից ժամանակագրութեան արդէն տպագրուած թերթերը հանդերձ նոյն իսկ Վարրիէրի հմտալից ծանօթութիւններով, և օգուտ քաղելով մեր Ստոկհոլմ գանուելուց, ուր ներկայ էինք արեւելագէտների ժողովին, խնդրեցինք մեր բարեկամ Նորայր Բիւզանտացուն համեմատել թարգմանութիւնը բնագրի հետ: Պ. Բիւզանտացին մեծ ուշադրութեամբ և իրեն յատուկ սրամտութեամբ և ընդարձակ հմտութեամբ վերուղղեց նոյն իսկ բնագրի շատ տեղերը և ցոյց տուաւ թարգմանութեան անճշգոյսութիւնները, որոնք մեծ մասամբ հետեանք էին Խորէն սրբազանի ձեռքի տակ գտնուած բնագրի պակասաւորութեան:

Չնայելով սորան մեզ հարկաւոր եղաւ նոյն իսկ մեծ. Ն. Բիւզանտացու խորհրդով բնագրի մի քանի տեղերը ճիշտ հասկանալու համար դիմել հին Ֆրանսիական լեզուի մասնագէտների օգնութեան: Մեք պարտք ենք համարում, յայտնելով մեր յիշեալ երկու գիտնական բարեկամների գործ դրած ջանքը և աշխատութիւնը, հրապարակաւ մատուցանել նոցա և մեր խորին շնորհակալութիւնը:

Թիֆլիզի հայերէն դրքեր հրատարակելու ընկերութիւնը լաւ ըմբռնած լինելով պատմական յիշատակաբանների ուսումնասիրութեան կարևորութիւնը ինքնա-

Ճանաչութեան համար, յանձն առաւ հոգալ ներկայ աշխատութեան տպագրութեան ծախսերը, որ ահա լոյս է ընծայուամ մեր խմբագրութեամբ: Իսկ մեք մեր կողմից հարկաւոր համարեցինք ներկայ յառաջաբանով ցոյց տալ Արլիկիայի հայ թագաւորութեան ծագման և կործանման պատճառները, որոնք շնորհիւ Մխիթարեան հայրերի միակողմանի և կաթողիկոսական ոգւով ներշնչուած աշխատութիւնների ազճատուած և անհարազատ են հանդիսանում մեր գրականութեան մէջ:

Կ. ԵՋԵԱՆՅ.

1890 Օգոստ. 30

Ս. Պետերբուրգ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

- Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց. Տփլիս. 1881.
Յովհաննոս Աւետիսիոսի Պատմութիւն. Արուսաղէմ. 1867.
Աբեփաննոսի Տարօնեցոյ Ասողիան Պատմութիւն Տիեզերական.
Պետերբուրգ, 1885.
Թովմոյ Վարդապետի Արժրոնոյ Պատմութիւն տանն Արժ-
րունեաց. Պետերբուրգ, 1887.
Աեքէոսի Եպիսկոպոսի Ի Հերակլն Պատմութիւն. Պետերբուրգ,
1879.
Արիստակէսոյ Վարդապետի Աստիճակեացոյ Պատմութիւն. Ալե-
քսանդրի, 1844.
Տեառն Ներսիսի Շնորհալացոյ գիրք, որ կոչի Անդհանրա-
կան, Սանկտպետերբուրգ, 1788.
Գրեգոր Աւետիսիոս Տղայ. Ներսէս Առաքրոնացի. Ալեքսանդրի,
1865.
Մեծին Աւարդանոյ Բարձրէրդեցոյ Պատմութիւն տիեզեր-
ական. Մոսկվա, 1861.
Արիստակէսի Վարդապետի Պանչակեցոյ. Պատմութիւն Հայոց.
Մոսկուա. 1858.
Մարտիոսի Ուրհայեցոյ Պատմութիւն. Արուսաղէմ, 1869.
Տեառն Մելայելի Ասորոյ Պարտիարտի Ժամանակագրու-
թիւն. Արուսաղէմ, 1871.
Ամբաստան Սպարապետի Տարեգիրք. Փարիզ, 1859.
Ահարամայ Բաբոնոյ Պատմութիւն Ռուբենեանց. Փարիզ,
1859.
Միսիսարայ Այրիկանեցոյ Պատմութիւն Ժամանակագրական.
Պետերբուրգ, 1867,

Մաղաթիաց Եջեղայի պատմութիւն վասն ազգին նետողաց.
Պետերբուրգ, 1870.

Հէրման Պաստիշ Թաթարաց. Ս. Ենեաիկ, 1842.

H. Prutz. Culturgeschichte der Kreuzzüge. Berlin. 1883.

H. v. Siebel. Geschichte des ersten Kreuzzugs. Leipzig. 1881.

L. v. Ranke. Weltgeschichte. 8ter Theil. Leipzig. 1887.

C. v. Ritter. Die Erdkunde. Band IX. Theil II.

H. Petermann. Beiträge zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen.

E. Rey. Les Colonies Franques en Syrie aux XII et XIII siècles. Paris. 1883.

Recueil des Historiens des Croisades. Documents arméniens, t. I. Paris. 1869.

Archives de l'Orient latin. T. II. Paris 1884.

Theodor Rohde. König Leon II von Kleinarmenien, Göttingen, 1869.

M. Saint-Martin. Recherches sur la vie et les aventures de Léon, dernier roi des arméniens. (Mémoires de l'Académie royale des Inscriptions et Belles-lettres).

Ed. Dulaurier. Recherches sur la Chronologie Arménienne, Paris. 1859.

V. Langlois. Cartulaire de la Chancellerie des Roupéniens, Venise. 1863.

Fr. Hurter. Geschichte Papst Innozenz des Dritten, Hamburg. 1834. Fr. Perthes. I und II Band.

Pichler. Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Occident. II Band. München. 1865.

G. Weil. Geschichte der Kalifen. III Band. Mannheim 1851. Fr. Bassermann.

G. Weil. Geschichte der islamitischen Völker, Stuttgart. 1866.

Lebeau. Histoire du Bas-Empire, Paris. 1834.

M. le baron d'Ohsson. Histoire des Mongols, La Haye et Amsterdam. 1835.

M. E. G. Rey. Les Familles d'outre-mer de du Cange, Paris. 1869.

M. L. de Maslatrie. Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, Paris. 1861.

Karl Herquet. Cyprische Königsgestalten des Hauses Lusignan, Halle a. S. 1881.

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԴԱՐԴԵԼԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՍԿԻՕՒՄ, ժամանակագրութեան և պատմութեան գործոց
և ըստ մասնէ արարուածոց թագաւորացն Սեծի և Փոքուն
Հայոց, որք տիրեցին և վարեցին զպետութիւնն զայն յե-
րեսներորդ երկրորդ ամէ անտի մարդեղութեան Տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի, մինչև ցամն հազար երեք հարիւր
եօթանասուն և չորս, իջանելով անընդհատ յազգէ յազգ
մինչև յուղղակի սերունդ արքայազարմ թագաւորին Ալեոնի
Ե. ի, որ զայժմուս ունի զթագն Հայոց:

Եւ յետ այսորիկ շարայարին վերնագիրք գլխոցն ըստ
թուոյ մինչև ի վախճան. և այսու կարգաւ մարթիցի գիտել
ճշդիւ գտակաւ թէ զոր ինչ իրաց խօսիցի գլուխն իւրա-
քանչիւր: Սոյն այս արքայ Ալեոն անկեալ ի ձեռս սուլթա-
նին Քաբէլոնի եղաւ ի բանտի և ազատեցաւ անտի յամի
Տեառն 1382, ի վերջնում աւուր ամսեանն սեպտեմբերի:

ԳՎՈՒՄ Ե.

Թէ որպէս արտայն շայոյ Աբգար, որ էր հեթանոս և ախ-
տայեալ ուրիշեամբ, բժշկեցաւ ստանդելէօտ և յետ դար-
նալոյ ի հաւատոս Յիսուսի Քրիստոսի ընդ ժողովրդեան ի-
րո՞ճ, կործանեաց զիւրո՞ս, զոր պաշտէր:

Յամի մարդկողութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի թաղաւորեաց արքայն Աբգար ի Մեծ շայս, ամս
կրեսուն և ութ. էր նա կռապաշտ և հեթանոս և վա-
րակեալ յախտ ուրիութեան և չգտանէր ուստեք բժշկու-
թիւն: Աւ եղև լսել նմա զլուր հրաշից, զոր գործէր Յի-
սուս Քրիստոս յԱրուսաղէմ և թէ բժշկէր զբորոտս և
յարուցանէր զմեռեալս: Աւ շարժեալ արքայի ի ջերմե-
ռանդն հաւատոց, առաքեաց յԱրուսաղէմ առ Յիսուս
Քրիստոս զմի ոմն յաւազաց իւրոց, որում անուն էր
Յովսէփ և պատկերագործ զոմն զի գրեսցէ զնմանութիւն
կերպարանաց նորա: Այլ Քրիստոս փոխէր յաճախ զտե-
սիլ կրեսացն և չեղև հնար նկարչին հանել զպատկեր
գիմաց նորա ի պաստառի: Յայնժամ Տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս որ գիտէրն քաջ զնռանդն սրտի արքային, էառ
դաստառակ և մերձեցոյց յերեսս իւր և իսկ և իսկ տպա-
ւորեցաւ անդանօր նմանութիւն կրեսաց նորա, և տուեալ
զայն ցՅովսէփ և ցպատկերագործն ասաց զի կացցէ ար-
քայ հաստատուն ի հաւատսն և ինքն առաքեսցէ ընդ
հուս զմի ոմն յաշակերտաց իւրոց զի բժշկեսցէ զնա: Աւ
եղև իսկ այսպէս. զի յետ համբանալոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի, Սուրբն Քարթողոմէոս Առաքեալ եկն առ արքայն
Աբգար ի վերին շայս և դարձոյց զթաղաւորն և զժո-
ղովուրդ նորա ի հաւատս քրիստոնէութեան և կործանե-
ցին զզրօշեալս իւրեանց:

ԳՎՈՒԽ Բ.

Թէ արդեւ արքայն Տրդատ փոխեցաւ ի կերպարանս խողի
կաճո՞ն Աստուծոյ, փոխանակ զի երեւոյ էր նորա յարգելանս
զայր ոմն սուրբ որ Կարողէր զհաւասար Քրիստոսի:

Նւ եղև իբրև մեռաւ արքայն Երզար, թագաւորեաց
ի Հայս որդի նորա Սանատրուկ, յամի Տեառն 70: Նւ
այլք զհետ նորա բազումք մինչև ցամն 295 մարդկողու-
թեան Յիսուսի Քրիստոսի, զորոյ լռէ պատմութիւն
զի չարարին և ոչ մի ինչ յիշատակաց արժանի:

Ի սմին ժամանակի թագաւորեաց արքայն Տրդատ ի
Հայաստան, որոյ ուրացեալ զհաւատս Յիսուսի Քրիս-
տոսի, դարձաւ ի կռապաշտութիւն: Նւ զի այր ոմն սուրբ՝
անուն Վրիգոր Նազարին (Ղուսաւորիչ?) քարողէր զձշմա-
րիտ հաւատս, ևս հրաման արկանել զնա ի վերապ վաղնջուց
ժամանակաց, լի օձիւք և զեռնօք թունաւորօք և կնքել
զգուրն մատանեալ իւրով զի մի ոք իշխեսցէ տալ նմա կերա-
կուր, և զի մեռցի նա անդ: Սասն այսր անդթութեան՝ զոր
արքայ Տրդատ եցոյց առ այրն Աստուծոյ, փոխեցաւ նա
երկնային իմն զօրութեամբ ի կերպարանս խողի և արա-
ծէր յանտառս ընդ այլս. այլ ոչ կորոյս ոչ զզգացումն և
ոչ զխօսողութիւն: Յայնժամ ոմանք ի բարեպաշտօն մարդ-
կանէ և ի ժողովրդենէ անտի՝ հարեալ ի դու թ ընդ թա-
գաւորն իւրեանց, եկին ի վերապ և դաին զայրն Աս-
տուծոյ ի կենդանութեան, որոյ կացեալ էր անդ ամս երկուս
և կէս, կերակրեալ ի հրեշտակաց Աստուծոյ: Նւ ազաչէին
զնա աղօթել առ Աստուած զի դարձցի արքայն իւրեանց
ի կերպարանս մարդոյ և ինքեանք եկեսցեն ի հաւատս

և կործանեացին զգրօշխալս իւրեանց: Աւ խոստացաւ նոցա
այրն սուրբ և աղօթեաց առ Աստուած, որ լուաւ ձայնի
աղաչանաց նորա: Այլ ցորչափ ժամանակս եկեաց ար-
քայ՝ մնաց ի նմա ունին մի խողի ի վկայութիւն սքան-
չելեացն:

ԳՎՈՒԽ Գ.

Թի՛ք սրբէս Սուրբն Սեղբեսարոս, որ էր հայրապետ շու-
մայ յայնժ ժամանակի և կայսրն Առաքանդիանոս արամեցին ար-
արքայն Տրդատ և ար Սուրբն Գրիգոր զի գնացելն ար նո-
սս ի շում:

Շամբաւ սքանչելեացս այսոցիկ՝ որ գործեցան՝ եհաս
առ Սուրբն Սեղբեսարոս, որ էր ի ժամանակին յայնմիկ
հայրապետ շումայ և առ կայսրն Առաքանդիանոս. և
առաքեցին հանդիսապէս հրեշտակս առաջի արքային
Տրդատայ և Սրբոյն Գրիգորի հրաւերելով զնոսս զալ
ի շում գնել զաշն միաբանութեան և հաւատալ և ու-
նել զբանս կաթողիկէ հաւատոյ, ըստ եկեղեցւոյն շումայ:

Յորժամ արքայ և Սուրբն Գրիգոր ընկալան զպատ-
գամն, մեկնեցան ի վերին շայոց և ընդ նոսս հանդի-
սաւոր բազմութիւն արանց իբր քսան և չորից հազա-
րաց, առեալ ընդ իւրեանս պարզես և պատարագս ա-
ռատաձիրս ընծայել հայրապետին և կայսեր, որք և ըն-
կալան զնոսս պատուով մեծաւ: Աւ առաջի ամենեցուն
պատմեցան սքանչելիքն որ եղին: Աւ եղին նոքա զին-
քեանս ընդ իշխանութեամբ եկեղեցւոյն շումայ, իբրև
որդիք ճշմարիտք և հնազանդք: Աւ ի հաստատութիւն

այսորիկ գրեցան թուղթք դաշանց երկուք պատուական
արեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի, ի բաժակէ
պատարագին, զոր մատոյց Ս. Սեղբեստրոս Հայրապետ
և յորոց կալաւ նա զմին առ իւր և տուաւ միւսն առ
արքայն և առ Սուրբն Վրիգոր, ի յիշատակ յաւիտենական:

Եւ յետ այնորիկ խնդրեաց յարքայէ ինքնակալն Աոս-
տանդիանոս տալ նմա երիս Հարիւրս արանց յայնցանէ,
որք առ նմա կային, արք գեղանձնեայք. և շնորհեաց նմա
արքայ, ընդ որ Հաճեցեալ ինքնակալին մեծապէս, առա-
քեաց զնոսա ի Ստորին Վերմանիա ի բնակութիւն: Եւ
յայսմանէ կարծիք են առ բազումս թէ գերմանացիք
սերեալք իցեն ի Հայոց: Եւ յետ այնորիկ արքայն Տրդատ
և Սուրբն Վրիգոր դարձ արարին յաշխարհ իւրեանց ի
վերին Հայս: Եւ թագաւորեաց արքայն Տրդատ ամս յի-
սուն և վեց:

ԳՒՈՒՅ Գ.

Թէ ո՛րպէս կայսրն Հորոմոց Չանանար եղև սպիպել զարքայն
Հայոց Վազիկ և զժողովորդ նորա հնազանդել եկեղեցոյն
Յոնաց և ետրի զնա ի Բանդ և զմանա ի վարդապետաց
նորա. և թէ ո՛րպէս սկսաւ սպիւթիւն ընդե՛մ Յոնաց:

Յետ անցանելոյ յաշխարհէ արքային Տրդատայ, քանզի
չիթող նա զաւակ Հասակեայ, պատշաճ թագաւորու-
թեան, բազումք յիշխանաց անտի և յաւազաց կալան
զորդիս նորա ընդ ձեռամբ և ինքեանք ատրեցին և իշ-
խեցին Հայաստան աշխարհի. և վարեցին զայն այնպէս
զի գործք նոցա չեն արժանիք յիշատակաց:

Նւ եղև զի յամի Տեառն 1034, պսակեցաւ ի թա-
 դաւոր Հայոց արքայն Վազիկ (Վ.), որում առաքեաց
 հրեշտակս կայսրն Աստանդնուպոլսոյ, խնդրելով ի նմանէ
 զի առաքեսցէ զերկուս ի վարդապետաց անտի իւրոց ի
 քննութիւն հաւատոց քրիստոնէութեան: Նւ առաքեաց
 զնոսա արքայ. և առաջի եղին ինքնակալին, որ իբրև
 լուաւ ի նոցանէ թէ արքայն Հայոց և ժողովուրդ նորա
 էին ընդ հնազանդութեամբ եկեղեցւոյն Հռոմայ, ետ հրա-
 ման արկանել զնոսա ի բանա և բռնադատեաց հնազան-
 դել եկեղեցւոյն Յունաց և հրաժարել ի Հռոմէականէն:
 Նւ արարին նոքա զայն ակամայ կամօք առ ահի մա-
 հու ի բանաի: Նւ արար ինքնակալն Հռոմոց հրովար-
 տակս և առաքեաց առ արքայն Վազիկ թէ զիարդ վար-
 դապետք նորա երկոքին ընդ համօրէն ազգին Հայոց խոս-
 տացան հնազանդել եկեղեցւոյն Յունաց, փոխանակ եկե-
 ղեցւոյն Հռովմայ:

Իբրև լուաւ արքայ Վազիկ զբանս զայսոսիկ, եւ
 մեկնեցաւ վաղվազակի ի վերին Հայոց և դէմ եղեալ
 գնաց ի Աստանդնուպոլիս, և առաջի եղեալ ինքնա-
 կալին՝ բողոք կալաւ ասելով թէ՛ ինքն և ազգն իւր
 էին հնազանդեալք մօրն մերոյ սրբոյ եկեղեցւոյն Հռո-
 մայ ըստ խոստման իւրեանց և խնդրեաց ի կայսերէ զի
 տացէ ի ձեռս իւր զվարդապետն զայնոսիկ: Նւ բարկա-
 ցեալ ընդ այն ինքնակալին՝ ետ հրաման ձերբակալ առ-
 նել զարքայն և զվարդապետս, որ ընդ նմայն եկեալ էին
 և արկանել ի բանա դառնութեան զամ մի և կէս: Յայն-
 ժամ արքայ Վազիկ և վարդապետք նորա անկեալ յիւ-
 կիւղ զի մի տացէ զնոսա ինքնակալն ի մահ անարդու-
 թեան, յօժարեցան առնել զկամս նորա. այլ բերանով և
 եթ և ոչ սրտիւ. և մազապուր ճողոպրեալ ի ձեռաց

կայսեր, դարձ արարին յաշխարհն իւրեանց: Աւ ի բանէ
աստի սկիզբն եղև ատկութեան Հայոց ընդդէմ Յունաց:

ԳՂՈՒԽ Ե.

Թէ ո՛րպէս արքայն Վազիկ է դառնալն իւրո՞ճ յաշխարհն Հայ-
ոց էսո կորստանել զԵփրատոյ իսո ո՞ճո յոյն արկեալ է Կորն և
զընն նորա ընդ նճա, ժոխանակ զի կոչէր զանոն շան իւրոյ
Արճէն, առաջի արքայի և ուղեկցաց նորա:

Աւ եղև ի դառնալ անդ արքային Վազկայ յաշխարհ
թագաւորութեան իւրոյ, օթեւանս կալաւ ընդ արս իւր
ի քաղաքի միում որ կոչէր Աեսարիա, և էր յայնժամ
ընդ իշխանութեամբ կայսերն Հոռոմոց: Եբրև ազաւ ար-
քայ, առաջի եղև նմա մետրապոլիտ ոմն Յոյն յազգէ
բերելով ի միասին և զշուն իւր, որում եղեալ էր անուն
Արճէն, յանարգանս Հայոց. և առաջի արքայի և ուղեկ-
ցաց նորա ձայնատու լինէր շան իւրոյ զի եկեսցէ մօտ,
կոչելով զնա Արճէն, իբրև ի հեծուկս: Աւ զայրացաւ մե-
ծաւ ցասմամբ արքայն Հայոց Վազիկ. և կարի իսկ յի-
րաւունս զի ոչ ինչ չարիս արարեալ էր նորա և ոչ ա-
րանց իւրոց ազգին Յունաց: Իսկ եպիսկոպոսն՝ որ Հո-
ռոմ էր ազգաւ, յանդիման ծաղր առնէր զնա և զարս
նորա: Աւ հրաման ետ արքայ ունել զեպիսկոպոսն Յոյն
և զշուն նորա և եղեալ ի քուրճ մի կապել պնդագոյնս:
Աւ ապա սկսան հաստաբեատ բրօք հարկանել զշունն,
որ ի սաստկութենէ հարուածոցն կատաղեալ խաճանէր
զտէր իւր յամենուստ. և այնչափ թոպեցին՝ զի տէր
շանն և շունն միանգամայն սատակեցան չարաչար տան-

ջանօք ի քրձի անդ: Աւ յետ այնորիկ կողոպտեցին մարդիկ թագաւորին զինչս մթերեալս ի տան կախկոպոսին՝ որ էր այր մեծատուն յոյժ և դարձան արքայ և որք ընդ նմայն էին յաշխարհն իւրեանց և հասին ի քաղաքամայրն վերին շայոց, որ կոչէր Անի: Աւ այսպէս արմատացաւ մահացու ատելութիւն ընդ մէջ շայոց և Յունաց, որ կայ և մնայ ցայսօր ժամանակի:

ԳՎՈՒՒՍ Օ.

Թէ ո՞րպէս արեայն Պագիկ կախեցաւ զպարսպէ Բերդի, ի վրէժ մահու Տարսուսի Յունաց:

Յորժամ եհաս արքայ Պագիկ ի վերին շայս, որպէս ասացաք, կամ եղև նմա ամուսնացուցանել զորդի իւր ընդ դստեր տեառն Տարսոնի*): Աւ դէմ եղևալ յաշխարհէ անտի իւրմէ, չողաւ ի ստորին շայս, ի քաղաքն Տարսոն, խնդրեաց յիշխանէ անտի քաղաքին զի հաճեսցի տալ զգուստրն ի կնուծիւն որդւոյ իւրոյ. այլ ոչ կամեցաւ ընդ այն ամենեկին տէրն Տարսոնի: Աւ այսպէս անընկալ լիալ յիշխանէն դարձ արար արքայ յաշխարհ իւր: Այլ յանցանել նորա առ բերդաւ միով որ կոչէր Մանդալէ, և էր ընդ իշխանութեամբ կայսերն ռոմոց, բնակիչք ամրոցին խաբկանօք ընդ առաջ ելին արքային և աղաչէին զնա զի հաճեսցի դալ հանդէլ յամուր անդր ընդ ոմանս յարանց իւրոց: Աւ արքայ որ ոչինչ ակնուկէր նենդութեան առ ի նոցանէ՝ յանձն էառ

*) Այն է Աբլխարիբայ, ի տանէ Արծրունեաց: Օտն. խճբ.

մտանել ի բերդն և իսկ և իսկ արկին ի նա ձեռս և ճո-
պան ի փողս եղեալ կախեցին չպարսպէն, ի վրէժ մա-
հու մետրապոլտին Յունաց, սատակելոյ ընդ շանն ի քրձի:

ԳԼՈՒԽ Է.

Թէ զիւրդ հորոսին չայտ զԹագաւորութիւն իւրեանց:

Յորժամ արքն, որք էին ընդ թագաւորին Վազկայ,
տեսին զնենդութիւն Յունաց և զմահ անարդութեան
արքային, դարձ արարին յաշխարհ իւրեանց ցասմամբ մե-
ծաւ ընդ անցս որ անցին ընդ արքայ, և զայլոյթ սրտից
նոցա առաւել ևս բորբոքեցաւ մինչ հասեալ յաշխարհն
հայրենի, գտին զրաւեալ ի կենաց զորդի արքային: Յայն-
ժամ կալաւ զթագաւորութիւնն իշխան ոմն կոչեցեալ
պարոն Առեբէն, որ էր յազգէ անտի արքային Վազկայ.
և թագաւորուեաց նա զամս քսան: Աւ յետ նորա պա-
րոն Աոստանդին որդի նորա: Պարոն Առեբէն և որդի
նորա պարոն Աոստանդին ունէին իշխանութիւն մի փոք-
րիկ և վանն այնորիկ յաւեր դարձաւ թագաւորութիւնն
վերին չայոց և անշքացեալ վատթարեցաւ մեծա-
պէս: Աւ իբրև լուաւ զայս մեծ խանն Թաթարաց,
տէրն Թաւրիժու (Ալպ-Արսլան), որ ատելութեամբ մե-
ծաւ էր ընդ քրիստոնեայս և ցանկայր ընդարձակել զիւրն
պետութիւն, ել յաշխարհէ անտի իւրմէ բազմութեամբ զօ-
րաց և թափեցաւ ի վերին չայաստան և անկեալ յան-
ղգաստից ի վերայ, ապականեաց զերկիրն ամենայն: Աւ
այսպէս կորուսին չայք զթագաւորութիւն իւրեանց,
յամի Տեառն 1098:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Թէ ո՛րպէս պարոն Առատանդին խոյս էս ընդ ասան զքրահա-
նաց ի ստորին շայս՝ որ էր ընդ իշխանութեամբ կայսերն շո-
տոմոց:

Յորժամ կորեալ վերին շայաստան, որպէս ի վեր
անդր ասացաւ, պարոն Առատանդին որ ունէր զիշխա-
նութիւն թագաւորութեան շայոց, ետես զի ոչ կա-
րէր զդէմ ունել զօրութեան մեծի խանին: Խոյս ետ հան-
դերձ տասն զինուորօք և էանց զիշերայն ի ստորին շայս,
որ էր յայնժամ ընդ իշխանութեամբ կայսերն շոտո-
մոց, այլ բազումք ի ժողովրդենէն ի կողմն շայոց յա-
րեալ էին: Աւ և հաս հանդէպ քաղաքի միում, որոյ բնա-
կիւք՝ որք շայ էին ազգաւ, բարձեալ տանէին մացառս
առ ի փակել և կարկատել զճերպս պարսպին խարխա-
լիոյ: Յայնժամ պարոն Առատանդին և որք ընդ նմայն
էին, մերկացեալ ի զինուց իւրեանց թաքուցին զայնոսիկ
ի մէջ մացառացն և այր իւրաքանչիւր կապեալ զիւր
խուրձն՝ բարձեալ տանէին ի վերայ պարսպացն, պէս գու-
նակ ռամիկսպաս մարդկանն:

Աւ էր օրն տօն Աշրափոխման Աստուածամօր Առու-
սին, յորում յոյնք գտանէին յեկեղեցւոջ, և պարոն Առա-
տանդին և զինակիցք նորա բարձեալ տարան զմացառսն
հանդերձ զինուք իւրեանց ի վերայ պարսպաց քաղաքին:
Աւ տեսեալ թէ զիպող էր ժամն՝ վառեցան յանկարծ ի
զէն և զբռամբ արկեալ զամուրն, դէմ հղեալ խուժեցին
յեկեղեցի անդր և ձերբակալ արարին զյոյնս որ անդն
կային: Աւ այսու օրինակաւ պարոն Առատանդին, իբրև

այր քաջ և հղօր, կալաւ զտէրութիւնն, և յինքն ըմբռնեաց զմեծ մասն աշխարհին: Աւ յետ ոչ բազմաց փոխեցաւ յաշխարհէ և եթող որդի՝ որում անուեն էր պարոն Թորոս: Սա եղև այր հղօր և տիրեաց զինու զօրութեամբ մեծի մասին աշխարհին, առեալ ի ձեռաց Յունաց: Առ զամուրն Մանգալեաց, յորում մեռաւ ի կախազանի արքայն Վազիկ, և զյոյնս զտեալս յամուր անդր՝ ետ կախել զորմոց պարսպին, և ի վրէժ պատուհասի մահուան արքային ետ հրաման հիմն ի վեր տապալել զբերդն: Աւ եզիտ անդ զանձս բազումս և ընդ ձեռամբ նուաճեաց աշխարհս և զաւառս և եհաս մինչև ի մայրաքաղաք ստորին Հայոց, որ կոչէր Սիս և տիրեաց նմա: Աւ յետ այնորիկ ընդ բուն էարկ և զքաղաքսն որոց անուանք են՝ Ռայեաս, Տարսոն Վանդենէս (Ադանա?) և ամուրն Առուկ (Առուիկոս): Աւ կալաւ բազում այլ ևս քաղաքս և բերդորայս և եղև տէր համօրէն աշխարհի ստորին Հայաստանի:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Թէ ո՛րպէս պարոն Թորոս աւերեաց զկղզին Սիպրոսի, որ էր յայնժամ ընդ իշխանութեամբ կայսերն Հռոմոց:

Պարոն Թորոս, յետ մեծի աշխարհակալութեան ստորին Հայոց, կռեաց դաշն ընդ իշխանին Անտիոքայ, որ կոչէր Աուօլդ (Արնո), և ժողով արարեալ ընդ նմա նաւուց բազմաց և արանց պատերազմողաց, անցեալ գնացին ի կղզին Սիպրոսի, որ էր ընդ ձեռամբ Մանուէլի կայսերն Հռոմոց և քանդեցին և ի հիմանց տապալեցին: Աւ եղև աւեր և կործանումն կղզւոյն յամին

Հնորհաց 1157: Աւ պարոն Թորոս եկաց իշխան զամս
ինն և տասն:

ԳՒՈՒԽ Ժ.

Թէ ո՛րպէս կայսրն Հորոմուս փրկեաց աշխարհի սարսին Հայաց:

Յետ մահուան քաջի պարոնին Թորոսի կալաւ զիշ-
խանութիւնն եղբայր նորա, որ կոչէր պարոն Աւոն ընդ
ամս հինգ: Եւ ժամանակին յայնմիկ թագաւորէր ի Աոս-
տանդնուպոլիս կայսր ոմն, կոչեցեալ Պէրսիէրուժէն (Յով-
հաննէս Աոմնենոս), որ խորհուրդ կալաւ թէ զիւրդ և
որով օրինակաւ կարիցէ զբռամբ ածել անդրէն զստորին
Հայաստան, զոր կորուսեալ էր նախնեաց նորա: Աւ միա-
բանեալ ընդ մեծի ումեմն Թուրք զօրավարի որ կոչէր
Հայինակ Մէլէք (Ռուքն-Լըդ-դին Մաքսուտ), մտին
երկոքեան ի ստորին Հայաստան զօրու ծանու յոյժ և
տիրեցին աշխարհին ի սուղ ժամանակի և բաժանեալ
զայն յերկուս՝ կալաւ իւրաքանչիւր ոք զիւր մասն: Աւ
ձերբակալ արարին զպարոնն Աւոն և զորդիս նորա զեր-
կոսին, որ անուանեալ կոչէին պարոն Թորոս և Մէ-
լէք (Մլեհ), տարան զերեսին զնոսա ի Աոստանդնու-
պոլիս և արկին ի բանտ, ուր մնացին նոքա զամս ե-
րիս: Աւ յետ այնորիկ մեռաւ պարոն Աւոն, և կայսեր
արձակեալ ի կապանաց զորդիս նորա, եթող զնոսա ա-
զատս ի քաղաքին Աոստանդնուպոլիս: Աւ գտեալ նոցա
ժամ զիպող փախստեայ գնացին ի Հայս և զօրաժողով
արարեալ՝ կալան զինու զօրութեամբ զամուրն Աւահայ,
զոր էր երբեմն նախնեաց նոցա արկեալ ընդ իշխանու-

Թեամբ: Պարոն Ալեոն (Թորոս?), որ էրն անդրանիկ, կալաւ զիշխանութիւնն ընդ ամս քսան և վեց. և յետ նորա տիրեցին իշխանք երեքին, որոց գործք չին ինչ արժանիք յիշատակաց:

ԳՎՈՒԽ ԺԸ.

Թէ ո՛րպէս պարոն Ալեոն՝ որդի պարոն Ռուբենի (Ստեփանէի) պատկեցաւ Ռաֆայել շայոց:

Յամին շնորհաց 1220 (1187) կալաւ զտէրութիւնն շայոց պարոն Ալեոն, որդի պարոն Ռուբենի (Ստեփանէի): Աւ զաշնաւորեցան ընդ միմեանս իշխանն Անտիոքայ և պարոն Ալեոն, պայման արարեալ զի եթէ թշնամիք հաւատոյ յարձակեացին ի վերայ միոյն, միւսն ձեռնտու լիցի նմա յամենայն զօրութենէ իւրմէ: Աւ որպէս զի լիցի դաշանցն առաւել ևս անդութեամբ պահպանութիւն ի մէջ կողմանցն երկոցուն՝ հրեշտակս արձակեաց պարոն Ալեոն առ իշխանն Անտիոքայ, խնդրելով ի նմանէ զի առաքեացէ առ նա զսահմանադրութիւնս, հաստատութիւնս և զկարգս կանոնաց, որովք վարէին յերկիրն Անտիոքայ, զի կամ էր նմա վարել նոքումքք և յաշխարհին շայաստանեայց. և արար նա զայն յօժար կամօք: Աւ պարոնն Ալեոն վարեաց զերկիրն իմաստութեամբ և աճեցոյց զիշխանութիւն իւր և օգնեաց և ձեռն ետ բազում անգամ իշխանին Անտիոքայ, զոր նեղէին յաճախ թշնամիքն հաւատոյ:

Աւ տեսեալ իշխանին զսէրն մեծ և զբարեկամութիւն զոր ցուցանէր նմա պարոն Ալեոն, հաւանութեամբ

խորհրդականաց իւրոց, հրեշտակս արձակեաց առ պապն
 և առ ինքնակալն շոտմայ, խնդրելով ի նոցանէ զի պա-
 րոն Աւետն, իբրև ճշմարիտ որդի և հնազանդ Սրբոյ եկե-
 ղեցւոյն շոտմայ, լիցի պսակեալ ի թագաւոր շայաս-
 տանի, ըստ հրամանացն շոտմայ, զոր և ընկալան նոքա
 յօժարութեամբ:

Եւ պապն առաքեաց զմի ոմն եպիսկոպոս պսակել
 զնա ի թագաւոր: Եւ ինքնակալն շոտմայ առաքեաց
 նմա թագ ոսկեձոյլ մեծագին յոյժ, ընդելուզեալ ակամբք
 պատուականօք, մարգարտօք, յակնթօք, շափիւղեաւ,
 զմրխտիւ և այլովք դոհարօք: Եւ հրեշտակացն հա-
 սեայ, պսակեցաւ պարոն Աւետն ի մայրաքաղաքն ստո-
 բին շայոց, ի կոչեցեալն Սիս, յամին յորում ասացաք
 (1198): Եւ յետ կապելոյ նորա զթագն արար ուխտ
 և խնամութիւն (1210) ընդ արքային Արարոսի (Մամօրի),
 որ էր ի տանէն Պաղղեոյ և յազգէ Առևսինեան և էառ
 ի կնութիւն զգուստր նորա որ կոչէր Օւրիլ (Օւապէլ),
 և էր նա կին պերճաբարոյ: Եւ եղև Աւետն առաջին թա-
 գաւոր որ պսակեցաւ ի ստորին շայաստան:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Թէ ո՞րպէս կայսրն շոտմայ և արքայն Աւետն Առաջին եղին
 դաշն ընդ միեան: :

Յետ սակաւ աւուրց պսակելոյ արքային Աւետնի Ա-
 ռաջնոյ, կայսրն Սոստանդնուպոլսոյ (Ալեքս-Անգեղոս) ի-
 մացեալ և իրազեկ եղեալ զի արքայն շայոց աճելով ա-
 ճէր և դաշնակցութիւնս բազումս արարեալ, միացեալ

էր ընդ պապին, ընդ կայսերն շոտմայ, ընդ արքային
 Պիպրոսի և ընդ իշխանին Անտիոքայ, անկաւ ի վարանս
 տարակուսի, երկեաւ թէ գուցէ տացէ ընդ նմա պատե-
 րազմ, վասն որոյ յղեաց առ նա Հրեշտակս պատուաւորս,
 որք մատուցին նմա տուրս և պարզես մեծամեծս և
 թագ արքայական ճոխապաճոյճ, զարդարեալ մարդար-
 տօք և ակամբք պատուականօք, խնդրելով ի նմանէ զի
 հաճեսցի դնել ուխտ ընդ նմա, մի ևս մնասել իրերաց,
 և լինել յայնմհետէ իբրև եղբարս և բարեկամս: Եբրև
 լուաւ արքայ Աւոն Առաջին զբանս Հրեշտակացն եկե-
 լոց, յանձն էառ զպատգամս նոցա և ի սահմանեալ ա-
 ւուր՝ երդմնակուռ եղեն կողմանքն երկոքին: Աւ այսու
 օրինակաւ հաստատեցաւ խաղաղութիւն և հաշտութիւն
 ի մէջ շայոց և շոտմոց, որք յառաջնմէ մահու չափ
 ատէին զմիմեանս, որպէս ի վեր անդր ասացաւ:

ԳՂՈՒՅԻ ԺԳ.

Թէ ո՛րպէս Պիլիպ, անդրամեի որդի իշխանին Անտիոքայ պապ-
 կեցաւ ի Բագատոյ շայաստանի, յէպ ճահոտան արքային Աւոնի:

Արքայն Աւոն Առաջին վարեալ զիշխանութիւն իւր
 քաջութեամբ և խաղաղութեամբ ընդ ամս երեսուն և
 վեց, փոխեցաւ յաշխարհէ (1219) և եթող գուսար Չա-
 պէլ անուն, որում անկանէր թագաւորութիւնն ըստ օրի-
 նացն Անտիոքայ, որովք վարէր պետութիւնն ստորին
 շայոց: Աւ այսորիկ աղաղաւ պարոնայք և աւագո-
 րեարն շայաստանի Հրեշտակս արձակեցին առ իշխանն
 Անտիոքայ, խնդրելով ի նմանէ զի հաճեսցի առաքել
 ի շայաստան զՊիլիպ, զորդին իւր զանդրանիկ, զի

առեալ ի կնութիւն զտիկինն Օւապէլ լիցի թագաւոր
Հայաստանի: Աւ յանձն էառ իշխանն յօժարութեամբ,
և թագաւորեցին Ֆիլիպ և տիկինն Օւապէլ ի միասին
(1222): Աւ յետ թագաւորելոյ նորա զամս հինգ, և հաս
վախճան կենաց նորա, առանց թողլոյ որդիս ի պայազա-
տութիւն:

Աւ իշխան ոմն մեծ, որ անուանեալ կոչէր Հեթում,
յարքունի զարմէ ամուսնացաւ ընդ Օւապէլ տիկնոջ և
պսակեցաւ ի թագաւոր յամին շնորհաց 1225: Աոյն այս
արքայ Հեթում հրաժարեալ ապա յաթոռոյ, եղև կրօ-
նաւոր, և դասեցաւ ընդ սուրբս և կոչեցաւ Սուրբ Մա-
կար: Աւ ի Օւապէլ տիկնոջէ եղև նմա ինն որդի՝ ուս-
տերք եօթն, և դստերք երկուք. և առաջինն յորդոց
նորա կոչէր Աւոն, երկրորդն՝ Ներսէս, որ եղև եպիսկո-
պոս Հայաստանի, երրորդն՝ Սմբատ. չորրորդն՝ Աոստան-
դին, հինգերորդն՝ Թորոս. վեցերորդն՝ Ալինաս. եօթնե-
րորդն, Օշին: Աւ ի դստերացն նորա առաջինն կոչէր
Ռիթա, և երկրորդն Իզապէլ:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Թէ ո՛րպէս արքայն Հեթում դաշնակցեցաւ ընդ Ռէթի խա-
նին, Տէառնն Թաւրիթոյ:

Յայնմ ժամանակի սուլթանն Բաբելոնի, որ կոչէր
Մէլէք Նազար, մտախոհ լինէր ի սրտի իւրում ասպա-
տակիլ յաշխարհն, որում տիրէր արքայն Հեթում, զի
ի բազում նուազս հարեալ խաթարեալ էր արքային զսուլ-
թանն և զերկիր նորա, ի պաշտպանութիւն և ի բար-
դաւաճումն քրիստոնէական հաւատոց: Աւ առ ի խա-

168
 169
 փանել զչար խորհուրդ սուլթանին, ել մեկնեցաւ արքայն
 Հեթում յերկրէ անտի իւրմէ, յամին շնորհաց 1253, և
 չոգաւ առ մեծ խանն, տէրն Թաւրիժոյ, դնել դաշն ընդ
 նմա զի ձեռն տացէ ընդդէմ սուլթանին, և տարաւ առ
 նա պարզես մեծամեծս և ընծայս ճոխաձիրս: Աւ խանն
 մեծ ընկալաւ զնա ախորժ հաճութեամբ և զամենայն
 հայցուածս և զաղաչանս զոր առաջի արար նմա արքայն
 Հեթում: Աւ առաջին հայցուած, զոր մատոյց առ խանն
 մեծ, որ կոչէր Մանգոյ խան, ինքնակալ Թաթարաց,
 այն իսկ էր՝ զի հաճեսցի մկրտիլ ընդ համօրէն ժողովր-
 դեանն: Արկրորդ, զի լիցի խաղաղութիւն մշտնջենաւոր
 ընդ քրիստոնեայս և ընդ Թաթարս: Արկրորդ, զի ընդ
 ամենայն տեղիս՝ որոց տիրեալ էր Թաթարաց և կամ
 որոց տիրեսցին յապա ժամանակի, համօրէն եկեղեցիք
 քրիստոնէից և քահանայք նոցա և դպիրք և կրօնաւորք
 և այլք, լիցին աղատք ի ծառայութենէ և ապահարկք
 և ոչ մի ինչ հատուցեն նմա կամ այլում ումէք, որ
 զինչ և իցէ պատճառանօք: Չորրորդ, զի ձեռն տացէ
 քրիստոնէից աղատել զգերեզմանն սուրբ և զսուրբ եր-
 կիրն ի ձեռաց Սարակինոսաց և շնորհեալ լիցին այնո-
 քիկ քրիստոնէից: Հինգերորդ, զի հրաման տացէ Թա-
 թարաց, որոց ընդ բռամբ արարեալ էր զիշխանութիւն
 Թուրքաց, երթալ կործանել զքաղաքն Պաղտատ և
 բառնալ ի միջոյ զխալիֆայն, որ էր առաջնորդ և պետ
 դենի Մուհամմետի անիժելոյն: Աւ երկրորդ, տալ նմա
 առանձինն արտօնութիւն խնդրելոյ օգնութիւն ի Թա-
 թարաց անտի, որ մերձաւորագոյնք իցին սահմանաց
 թաղաւորութեան իւրոյ և զի լիցին նոքա պարտական
 ձեռն տալ նմա անյապաղ յոր ինչ դէպս խնդրեսցէ ար-
 քայն զնոցայն օգնականութիւն: Աօթներորդ, զի ամե-

նայն տեղիք, որք էին երբեմն ընդ իշխանութեամբ շայոց
 և զորս յափշտակեալ էր Սարակինոսաց և ի ձեռաց նո-
 ցա առեալ էր յետոյ Թաթարաց, վերադարձցին ի թա-
 դաւորութիւնն շայոց: Եւ ընդ այսմ՝ զամենայն տե-
 ղիս, զորս արքայն շայոց կարասցէ առնուլ ի ձեռաց
 Սարակինոսաց, կալցի խաղաղութեամբ և մի ոք ի Թա-
 թարաց և կամ յայլոց իշխեսցէ ընդդէմ կալ:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Թէ ո՛րպէս սոսնձանն Բաբելոնի գնաց ի շայասարան զըրո-
 ժանոս, յաղթահարեաց զշայս, կալաւ զպարոն Աւոն, զարդի
 սարտային շեմոց և գերի վարեաց զնա ի Բաբելոն:

Եւ եղև իբրև լուաւ սուլթանն Բաբելոնի զգաշն
 միաբանութեան, զոր արարեալ էր արքայ շեթում ընդ
 խանին մեծի, զումարեաց արս պատերազմողս քառասուն
 և հինգ հազար և յեղակարծում պահու հմուտ ի սահ-
 մանս թագաւորութեան շայոց և յապականութիւն դար-
 ձոյց զերկիրն ամենայն: Եւ հաս բօթ զուժին առ պա-
 րոն Աւոն, որդի անդրանիկ արքայի շեթմոյ, որ վարէրն
 յայնժամ զիշխանութիւն: Եւ նորա զօրաժողով արա-
 րեալ զումարեաց վաղվաղակի արս հնդկաստան հազար,
 ընդ հատեակ և ընդ այրուձի և առեալ ընդ իւր գմի
 ոմն յեղբարց իւրոց, որ կոչէր պարոն Թորոս, ել հան-
 դէպ սուլթանին և բանակի նորա, ի պաշտպանութիւն
 աշխարհին: Եւ զիպեցան միմեանց բանակքն երկոքին
 մերձ յամուրն կոչեցեալ Մարրի, զոր կալեալ ունէր պա-
 րոն Աւոն, և բաղխեցան ընդ միմեանս զաւուրս երկուս.

և յերրորդումն՝ ի պարտութիւն մատնեցան շայք, զի ոչ բաւեցին զզէմ ունել ահագին բազմութեան Սարակինոսացն յարձակելոց ի վերայ նոցա: Անդ անկաւ ի ճակատամարտի պարոն Թորոս, երկրորդ որդի արքայի շեթմոյ. իսկ անդրանիկն յորդիս նորա պարոն Աւոն, ձերբակալ եղեալ ածաւ ի Նաբելոն և եղաւ ի բանտի յաշտարակի անդ բերդին, որ մինչև ցայսօր անուանեալ կոչի Աշտարակ պարոն Աւոնի:

ԳՎՈՒԽ ԺՕ.

Թէ ո՛րպէս արքայն շեթմոմ շահաւատ խանն Ռթ, և խընդրեաց ի նճանկ օգնութիւն ի լրէժ Քասաղ ասլխանին:

Օկնի պարտութեանս այսորիկ զրեցին շայք առ արքայ շեթմում և զհերոցին նմա՝ զիարդ որդի նորա անդրանիկ վարեալ էր ի գերութիւն՝ ի Նաբելոն և անկեալ երկրորդն ի ճակատամարտի: Աւ արքայ շեթմում կմուտ ի սուգ և խոցեցաւ ի սրտի. և անկեալ ի ճանապարհ չողաւ առ խանն մեծ (Շուլաղու), և այնչափ ինչ արար զի առեալ էաճ զնա ընդ իւր արամբք երկերիւր հազարօք ընդզէմ սուլթանին: Աւ մտին յերկիր նորա և կալան զինու զօրութեամբ զքաղաքն շալէպ. և յաւեր դարձուցեալ զաշխարհն ամենայն, չողան ի քաղաքն Նամասկոս կործանել զնա: Այլ բնակիչք քաղաքին երկուցեալ ի բազմութենէ ամբոխին գումարելոյ, առաքեցին նուէրս և ընծայս առատապարգևս առ խանն մեծ, աղաչելով զնա զի մի կործանեացէ զքաղաքն նոցա և զի՝ շատ համարեացի զչարիս, զոր արքայն շայոց արարեալ էր յեր-

կիր սուլթանին և զի՛ բաւական էր վրէժն զոր առեալ էր նորա ի սուլթանէն ի փոխարէն անցից չարեաց զոր հասուցեալ էր նմա: Օ-իջաւ խանն մեծ ընդ պաղատանս նոցա, ոչ միայն զի հեթանոսք էին և երկոքին, այլ զի և առաջի կային նորա ընծայք մեծապարզէք: Աւ ասաց ցթազաւորն շեթում. «Տէր արքայ, աւերեա՛ փոխանակ Վամասկոսի զայլ քաղաքս և աշխարհս»: Աւ արքայ ել մեկնեցաւ անտի և չոզաւ հանդէպ քաղաքի միում, որ կոչէր Սալլահիէ, որ է գէմ յանդիման Վամասկոսի, յայնկոյս զետոյն, և էառ զնա, և յաւարի առեալ կործանեաց զնա և հասոյց աղէտս բազումս և մեծամեծս սուլթանին Ռաբելոնի:

ԳՎՈՒԽ ԺԷ.

Թէ ո՞րպէս Սուլթանն Ռաբելոնի գո-ճարեաց զոր Բապոմ և ճակասո ետ ընդ Խանին Մեթի և ընդ արտային շայոց և ճայո-նեցաւ ի պարտութիւն:

Աւ եղև իբրև լուաւ սուլթանն Ռաբելոնի Մելիք Նասար զմնասս մեծամեծս և բազումս, զոր խանն մեծ և արքայն շայոց արարեալ էին յերկիր իշխանութեան իւրոյ, ժողովեաց զոր անթիւ բազմութեամբ, խաղաց զնաց ի վերայ նոցա և պատահեաց նոցա մերձ ի քաղաքն Վամասկոս: Աւ ի գիմի հարան բանակքն երկոքին սաստկութեամբ մեծաւ, այլ պարտեցաւ ի վերջոյ սուլթանն և դարձաւ ի փախուստ, և զհետ եղևն նորա (խանն Թաթարաց և արքայն շայոց) մինչև ի քաղաքն Վասերայ (Վազղա), ուր մտեալ ամրացաւ սուլթանն: Իսկ խանն մեծ և արքայն շայոց կամէին զնալ

մինչև ի Վահիրէ և կործանել զայն և սոճնուլ յաւարի:
 Այլ ի կասկածի ընդ այն եղևալ սուլթանին, առաքեաց
 ընծայս բազումս և պայծառս առ խանն մեծ, աղաչելով
 զնա դառնալ ընդ կրունկն և զրաւ առնել մարտին, զի
 չէր նա քրիստոնեայ, այլ սարակինոս իբրև զինքն: Աւ
 եղև իբրև ընկալաւ խանն մեծ զընծայսն զայնոսիկ, էառ
 զբանակն և դարձաւ յիրկիր իւր, կուրացեալ ի պարզեաց
 և յընծայից անտի առբերելոց, որպէս սովորեալ է զիպել
 յաճախ և այլոց բազմաց: Աւ արքայ շեթում դարձ
 արար յաշխարհ իւր ի շայաստան:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Թէ որպէս պարոն Աւան որդի արտայի շեթոյ զէրթա-
 զերթա-Նենէ սուլթանին:

Յորժամ սուլթանն Վաբելոնի հարաւ պարտեցաւ
 դէմ յանդիման Վամասկոսի, որպէս ասացաք, ածին կա-
 ցուցին առաջի մեծի խանին ընդ այլոց ձերբակալաց և
 ստրուկ մի սուլթանին սիրեցեալ ի նմանէ, զի էր պա-
 տանի գեղեցիկ և անուանեալ կոչէր Սուեզուր Ասկար,
 և տրտմեցաւ կարի յոյժ սուլթանն, զի ոգւով չափ սի-
 րէր զնա: Այր վասն հրեշտակս արձակեաց առ արքայն
 շայոց շեթում զի եթէ կամ էր նմա փրկել զորդին իւր
 զանդրանիկ, զպարոն Աւան, որ էր առ նմա ի գերութեան,
 խնդրեցէ ի խանէն մեծէ արձակել զստրուկ իւր. և
 ինքն՝ խոստանայր և երզնոյր յօրէնս իւր զի ի գալ հա-
 սանել ծառային, ի բաց դարձուցէ առ թագաւորն զորդի
 նորա: Աւ խնդաց արքայ շեթում և զրեաց առ խանն
 մեծ և առաքեաց առ նա զորդին իւր զԱլինախ մեծա-

մեծ պարզեօք, զոր ընկալաւ պատուով խանն մեծ և
 ազատեալ զգերին ետ ի ձեռս հրեշտակաց սուլթանին,
 որք երգուան յօրէնս և յանուն տեառն իւրեանց դար-
 ձուցանել առ արքայ շեթում զորդի նորա զպարոն Աւոն:
 Աւ զարձ արարին առ սուլթան տէրն իւրեանց, որ հըր-
 ձուեալ բերկրեցաւ մեծապէս յընդունել անդ զգերին. և ի
 լրումն խոստմանն՝ կոչեաց զուղտապան ոմն Արաբացի
 և սակ էարկ ընդ նմա տանել զպարոն Աւոն առ արքայն
 շայոց՝ հայր նորա. և զիշերաւ զաղտագողի, որքան հնար
 էր, յերկիւղէ իշխանաց իւրոց, ետ զնա ի ձեռս նորա
 իջուցեալ պարանաւ յաշտարակէն զպարոն Աւոն ի նմին
 գիշերի: Աւ ուղտապանն հեծեալ ի տաճիկ ուղտ, որ
 գնայ անհնարին երագութեամբ, յաւուրս ութ հասոյց
 զնա առ արքայն շեթում, հայրն նորա: Աւ խնդաց
 թագաւորն և բերկրեցաւ յանձն իւր և արար տօն ցըն-
 ծութեան և ետ ուղտապանին պարզեաւ մեծամեծս:

Աւ ի միում յաւուրց եհարց սուլթանն թէ ո՞ւր իցէ
 որդի թագաւորին շայոց, անդէտ ձեացեալ ազատու-
 թեան նորա, և հարցանէր թէ զինչ պատճառք էին զի
 ոչ տեսանէր զնա առաջի երեսաց իւրոց, որպէս տուեալ
 էր հրաման ածել զնա զառաջեաւ իւրով յաւուրս անդ
 այգորելեաց, յերկուշաբաթի և ի հինգշաբաթի աւուրս
 ասեմ, յորս աւագորեարն յանդիման լինի սուլթանին.
 և վասն այնորիկ զերկոսին զաւուրսն զայնոսիկ կոչին
 յաշխարհին աւուրս Աորոմից*): Աւ կեղծեաց սուլթանն
 բարկութիւն մեծ և առաքեաց հարցանել ի բանտի. և
 գտաւ պարանն, որով ձողոպրեալ էր պարոն Աւոն. ընդ

*) Աողում, բառ արաբացի, որ նշանակէ զայգորումն
 իշխանի յընդունելութեան: Իսկ կողումի նշանակէ զընծայն,
 զոր մատուցանեն իշխանին այգորողք. Ծան. իմք.

որ ևս քան զևս ցասուցեալ նորա ի վերին երեսս հրամայեաց աճապարել պնդել զհետ սուրհանդակօք և ազաւնեօք, որպէս զի յորում վայրի և գտանիցեն զնա, ձերբակալ արարեալ ածցին դարձուսցին առ նա: Այլ ի դերե ել ամենայն զի Աւոն հասեալ էր կանխաւ յաշխարհն իւր, ըստ կամաց սուլթանին, որ կալաւ հաւատարմութեամբ զքանն խոստացեալ:

ԳՎՈՒՅԺ ԺԹ.

Թէ որպէս պարոն Աւոն պատկեցաւ ի Ռաֆայի շայնս զինի ճակոտան արտայնն շեթմոյ՝ հօրն իւրոյ և Ռաֆայիս զամբոստ և պատն զբաւեցաւ ի կենաց, առանց Ռաֆայի զամի. և Ռաֆայիս պարոն Աւոն Գ. որդի պարոն Թորոսի, որդոյ արտայնն շեթմոյ, անկէլոյ ի ճակոտանս արտայնն զամբոստս: Այլ ի զիւրորդ արտայնն Աւոն Գ. պատնաւ ընդ հօրեղբօր իւրոմ նենգութեամբ:

Յորժամ արձակեալ ի բանտէ անտի սուլթանին պարոն Աւոն, անդրանիկն յորդիս արքային շեթմոյ՝ դարձարար ի շայաստան, յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ մեռաւ շեթում, հայր նորա, թագաւորեալ զամս քառասուն և հինգ: Աւ թագ կապեաց պարոն Աւոն յետ նորա, և կոչեցաւ արքայ Աւոն Գ., որ կալաւ զթոռն խաղաղութեամբ զամս ութ և տասն և մեռաւ անպայազատ:

Աւ պատկեցաւ ի թագաւոր պարոն Աւոն Գ. որդի պարոն Թորոսի, սպանելոյն ի պատերազմին ընդ սուլթանին, որպէս ի վեր անդր ասացաւ, և որ էր որդի

արքայի շեթմոյ. և կոչեցաւ նա Աւոն Արարող. և սա
ինքն էր որ վարեաց զիշխանութիւն Հօրեղբօրորդւոյ
իւրոյ կոչեցելոյ շեթում Միականի:

Անդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ լուեալ խանին մեծի
զի զօրածողով լինէր սուլթանն դալ յարձակել ի վերայ
արքային Աւոնի, առ ի լուծանել զվրէժս փաստուց, զոր
հաւ նորա շեթում արքայ արարեալ էր յերկիր տէրու-
թեան նորա, առաքեաց ի սահմանս շայոց զմի ոմն
յաւազաց իւրոց որ կոչէր Քիլարղու և արս պատե-
րազմիկս քառասուն հազարս ընդ նմա. և եկն նա և բա-
նակեցաւ ի դաշտի անդ բերդին Անաւարդայ, որ էր ընդ
իշխանութեամբ թագաւորին շայոց. և եկաց անդ մինչև
ի գալուստ Աւոնի արքայի, որ արար նմա ընդունելու-
թիւն մեծ և լցոյց զնա պարզեօք առատութեան: Աւ-
եղեն անդ ընդ միմեանս զաւուրս երիս ի զքօսանս խրա-
խութեանց, և դարձաւ ապա արքայ Աւոն յամուր անդր
ընդ Հօրեղբօրորդւոյն իւրում Միականւոյն շեթմոյ: Եսկ
նենդաւոր զօրավարն Քիլարղու մտախոհ եղև ի սրտի
իւրում թէ որով օրինակաւ լիցի նմա առնուլ զամուրն
Անաւարդայ և ունել ընդ իւրև: Աւ ետ առնել արկեղս
փայտեայս հարիւր և դնէր յիւրաքանչիւրումն այր մի
վառեալ զինու և այնպէս իմն կարծեցոյց արքային
Աւոնի թէ կայցեն յայնոսիկ ականք պատուականք. և
խնդրեաց ի նմանէ պահել զարկեղսն յամուրն անդ Ա-
նաւարդայ: Աւ պատուիրեալ էր Քիլարղուի զօրակա-
նացն զի ի լսել անդ զձայն թմբկի՝ խորտակեացեն զար-
կեղս և սուր ի վերայ եղեալ՝ կոտորեացեն զորս և գտա-
նիցեն ի բերդին: Եսկ արքային ոչ զգացեալ զչարա-
հնար նենդութիւն Քիլարղուի, թոյլ ետ մուծանել յամ-
րոցն զարկեղսն, յորս թագուցեալ էին զօրականքն հա-

րիւր: Աւ ետ Ռիլարդու հարկանել զթմբուկն և արքն
 խորտակեցին զարկեղսն և հարին սուսերաւ զարքայ
 Աւոն և զհօրեղբորդի նորա զՄիականին շեթում:
 Աւ եղև աղաղակ և շփոթ մեծ ի դղեկին, և արք թա-
 դաւորին փակեցին զգուռն դղեկին, փութացան ի զէն
 և յարձակեցան ի վերայ զօրականացն հարիւրոց և կա-
 լեալ զնոսա արկին ընդ պարիսպն գահավէժ, և զրոհ
 տուեալ ի բերդէն՝ յարձակեցան ի վերայ Ռիլարդուի և
 արանց նորա, և այնպէս խորտակեցին զնոսա մինչև դառ-
 նալ նմա ի փախուստ հանդերձ սակաւութ, իսկ այլքն
 կորեան սատակամահ կամ վարեցան ի դերութիւն:

ԳՎՈՒԽ Ի.

Թի «րպէս Ալինասի, հօրեղբայր արքայն Աւոնի, գնաց առ
 խանն Ռժ Բողոստ «նել զդասանութենէն Ռիլարդուի և
 «րպէս խանն Ռժ ետ «ստակել զՌիլարդու «աւջի իւր, ի
 շնորհս Ալինասի:

Յորժամ Աւոն Գ. սպանաւ նենգութեամբ ի Ռի-
 լարդուէ, Ալինասի հօրեղբայրն արքային գնաց առ խանն
 մեծ պարզութ պատուականօք և պատարագօք և բո-
 ղոք կալաւ զՌիլարդուէ, զոր կարծէին եկեալ վանն բար-
 ւոյ իրիք և նորա դաւաճանեալ էր զարքայն՝ զորդի եղ-
 բօր իւրոյ և զաշխարհն համօրէն: Յորժամ լուաւ խանն
 մեծ զբողոք նորա, ետ կոչել առաջի երեսաց իւրոց զՌի-
 լարդու և հաստատեցաւ նենգութիւնն, զոր արարեալ
 էր նորա. ասէ խանն մեծ ցԱլինասի. «Տեսանես, տէր,
 զթշնամին՝ որ նենգութեամբ դաւաճանեաց արքայիդ և

աշխարհին, այնպէս որպէս ասացեր, և որ չէր եղևալ
 Հաճութեամբ մերով: Աամիմք զի մահո՛ւ մեռցի նա,
 զի այդպէս կամին արդարութիւն և իրաւունք, և կա-
 միմք զի առցես դո՛ւ ինքնին զվրէժ ի նմանէ առաջի
 մեր և քոյով իսկ ձեռամբ սպանցես զնա: Յայնժամ
 իշխանն Ալինախ խնդրեաց պաղատանօք ի մեծէ խա-
 նէն զի զՆիլարդուն զայն տացէ սպանանել ի ձեռն այ-
 լոյ ուրուք: Աւ զայրացաւ ընդ այն խանն մեծ զի ոչ
 կամէր դառնալ ի բանիցն և պնդազոյնս Հրամայեաց նմա
 սատակել զայրն վաղվաղակի: Աւ արար նա այնպէս, և
 լուծեալ վրէժ դարձ արար ի Հայաստան և եկաց ա-
 լուրս սակաւս և չև կապեալ զԹագն արքայական՝ մե-
 ռաւ անզաւակ: Աւ յիտ մահո՛ւ նորա պսակեցաւ ի Թա-
 գաւոր Հայոց Օշին, եօթներորդն յորդիս արքային Հեթ-
 մոյ և եղբայր պարոն Ալինախի: Աւ արքայ Օշին էառ
 ի կնութիւն զտիկինն Չապէլ, յորմէ եղև նմա որդի որ
 Թագաւորեաց զկնի նորա, և կոչեցաւ արքայ Աւոն Վ,
 և փոխեցաւ տիկինն յաշխարհէ:

ԳՎՈՒՍ ԻԱ.

Թէ ո՛րպէս երկո՛րն դասերս արքայն Հեթմոյ եղևն առն, յե-
 առնոյ Օշին արքայի է կն զդասար եղևանին Տարենպոնի,
 եղբօր Հաբեղեայ արքայն Սեկելոյ:

Արդ զիտելի է զի տիկնայքն երկոքին, դատիրք ար-
 քային Հեթմոյ և քորք Օշին արքայի՝ ամուսնացան,
 առաջինն՝ որ կոչէր Ռիթա, տուաւ ի կնութիւն կայ-
 սիր Առստանդնուպոլսոյ (Միքայելի, ի 1296). և երկ-

րորդն՝ որ կոչէր տիկին Բղապէլ, ամուսնացաւ ի Աիպրոս ընդ իշխանին Ամօրի Առասինեան (1295), որ էր տէր Տիւրոսի և եղբայր Հենրիկոսի արքային Աիպրոսի*): Աւ եղին տիկնոջն Բղապէլի ի տեառնէ իւրմէ և յամուսնոյն որդիք արու՝ Հինգ: Առաջինն կոչեցաւ Հիւզ, երկրորդն՝ Հանրի, երրորդն՝ Պուլի, (Պուլիտոն), որ եղև ապա թագաւոր Հայոց. չորրորդն՝ Գեհան, որ եղև իշխան և գունդատապալ թագաւորութեան և հայր արքային Ալեոնի Ա. ի, որոյ վասն ի գիր արկան սոյն այս ժամանակագիրք և պատմութիւնք: Աւ որդին Հինգերորդ՝ Բոէմոնդ:

Ի սմին ժամանակի հրեշտակութիւն առաքեալ Օշին թագաւորի առ արքայն Աիկիլիոյ Հոռբերդ ի Աէապոլիս, խնդրեաց ի նմանէ ի կնութիւն զորիորդն Յովհաննա, զգուսար եղբօր նորա իշխանին Տարինատոնի, զոր և ետ նմա յօժարակամ սիրով: Աւ ի գալ նորա ի Հայաստան՝ արքայ Օշին ետ զնա պսակել զշխոյ. և եղև նմա զաւակ սակաւակեաց: Աւ յետ ոչ բազմաց ինչ աւուրց կհաս վախճան Օշին արքայի, յետ թագաւորելոյ ամս երկքտասան. և մնաց բամբիշն այրիացեալ:

ԳՎՈՒՅ ԻԲ.

Թէ ո՛րպէս ճապ Ռաբաւորո-Ռի-նն ընդ խնամակալութեամբ շարեց աւագ պարոնաց, Գուրդ որդւոյ Օշին Ռաբաւորի Տանուհի ամաց ուրից:

Աւ եղև իբրև մեռաւ արքայն Օշին, որդի նորա Ալեոն, որ էր որդի ամաց ութից, եկաց ընդ խնամակա-

*) Այսու ամուսնութեամբ Առասինեան տոհմն Աիպրոսի խնամացաւ ընդ տոհմին Հեթումեանց Հայոց: Օան. խմբ.

լուծեամբ աւագ իշխանաց չորեցունց, որ վարեցին զաշխարհն, զի ինքն Աւոն չե էր հասեալ յարքունս: Պարոնն առաջին կոչէր Օշին, տէր Առօիկոսի, որոյ ածեալ էր զտիկին Յովհաննա ի քաղաքէն Նէապոլսոյ ի Հայաստան, առ ի լինել թագուհի: Արկրորդն՝ կոչէր պարոն Առստանդին, երրորդն՝ պարոն Քօղին, եղբայր սորին Առստանդինի, և էր նա մարաջախտ (մարէշալ) Հայաստանի, չորրորդն՝ անուանեալ պարոն Հեթում, սինեկապան (շամբելւան) արքունի: Աւ վարեցին սոքա զիշխանութիւնն մինչև ի հասանել մանկանն ի տիս արութեան:

Պարտ է զիտել զի ի ժամանակին, յորում պարոն Օշին առեալ բերէր զտիկինն Յովհաննա ի քաղաքէն Նէապոլսոյ ի Հայաստան, հարաւ ի սէր նորա և վասն այնորիկ զկնի մահուան Օշին թագաւորի էառ զնա ի կնութիւն, յորմէ եղև նմա դուստր կոչեցեալ Մարիամ, որ եղև յետոյ կին առաջնոյ բռնակալ արքային Առստանդին կոչեցելոյ, որ էր որդի պարոն Քօղինի, մեծի մարաջախտի թագաւորութեանն և միոյ ի չորից անտի խնամակալացն, որպէս ասացաւ:

ԳՒՈՒՎՍ ԻԳ.

Թէ ո՛րպէս պարոն Օշին էր իւրաւամասն արեւել զտիկինն Օւսպել, զքոյր Օշին Բագասորի և արժել է Բանբի զարեանն որդիս նորա, յորոց Քրանն անդ երկոթին. և հանեալ է Բանբի զերկուս էսրի է նա, որդ և հասին է Հարաբա. և յէս այնորիկ էր պարսպոյ իւր Ալիսիս է կնութիւնն արքային Աւոնի Չորրորդի, որ լի էր հասեալ յարքունս և էր ընդ խնամօք նորա:

Յորժամ պարոն Օշին էառ ի կնութիւն զբամբիշն, զառաժաւ յանգթութիւն և զորս եղեալ էին ընդդէմ

Նորա՝ հա սրախողխող առնել և զայլս հալածել յաշխարհէն: Աւ ի մէջ այլոց՝ հա նա խեղդամահ կորուսանել զտիկինն Օւապէլ, զքոյր Օշին թագաւորի, և զորդիս նորա զչորեաին հա արկանել ի բանա, յորոց մեռան անդ երկոքին, այսինքն իշխանն շիւղ, որում հա արքուցանել զեղ մահու, և իշխանն շանրի, որ խնդրէր՝ պասքեալ ի ծարաւոյ, զի տացին նմա՝ ի սէր Աստուծոյ, սակաւ մի ջուր յարբումն. և հա տալ նմա մէզ: Իսկ զայլն զերկոսին, այսինքն զսեպուհն Չեհան և զսեպուհն Բոէմոնդ, հանեալ ի բանտէ՝ ըստ պաղատանաց դմանց յիշխանաց անտի, հա արկանել ի նաւ զի գնացին յ՝ դէմ և կոյս բազդն վարեացէ զնոսա: Աւ հասին նոքա ի կղզին Շուղոսի և Ասպնջական ասպետքն ընկալան զնոսա մեծարանօք. և կացին անդ զամս կրիս: Յհա այնորիկ պարոն Օշին հա զգուսար իւր Ալիսիա ի կնութիւն արքային Աւոնի Բ. ի, որ չև ևս էր ձերբազատ և կայր ընդ խնամակալութեամբ նորա:

ԳՎՈՒՅԻ ԻԳ.

Թէ ո՛րպէս արքայն Աւոն ետ ասանանել զկինն իւր Ալիսիա ի հասանել անդ յարբումն և հարս ի կնութիւն զԱսպետեղիս, զորոսոր Փրեդերիկոսի արքայն Սիկիլիոյ, որ էր եղեալ կին շանրի արքայն Արարոսի:

Ի հասանել արքային Աւոնի յարբումն տիոց՝ հա սպանանել զկինն իւր Ալիսիա, զգուսար Օշին պարոնի, վասն խառնակ վարուց նորա, որպէս ասէր բան, և ապա արձակեալ հրեշտակս առ Փրեդերիկ արքայն Սիկիլիոյ, խընդ-

րեաց ի կնուծիւն զգուստր նորա զտիկինն Առստանդիա,
 զայրին շանրի արքային Աիպրոսի, որ ի մահու անդ
 իւրում թողեալ էր նմա ի տուայր կալուածս հողոյ, որ
 բերէին ամի ամի եօթանասուն հազար արծաթոյ դահե-
 կանս Աիպրոսի: Աւ վասն տուայրին այնորիկ խնդրեաց
 զնա Աւետն ի կնուծիւն. և արքայն Սիկիլիոյ ետ նմա
 ախորժ հաճուծեամբ: Աւ ի հասանել անդ նորա ի շայաս-
 տան, Աւետն և բամբիշն պսակեցան ի միում աւուր, ի
 Տարսոն քաղաքի և կոչեցաւ նա Աւետն Չորրորդ:

ԳՎՈՒՅԻ ԻԵ.

Թէ որպէս արեացն Աւետն էս պանանել պարոն Օշին վասն
 զարո-Նեանցն գործեցելոց և էս դարձո-ցանել ի շայաստան
 զհօրատե-որդիս ի-ր զիշխանն Ժան (Պէհան) Առ-սինեան
 և զէլքայր նորա զաւար-հն Բեմնդ. և հրաման էս զի զինի
 մահո-ան ի-րոյ՝ Ժանի Բուս-նա անպա-ակ, զԲազու-որո-Նե-նն
 շայոց ժառանգեցէ երկն յարո-որդիս հօրատե- ի-րոյ Պա-
 պէլ Գիկնի, զոր պարոնին Օշին կորո-սեալ էր խեղրամահ:

Աւ եղև ի թագաւորել անդ Աւետնի Չորրորդի, յետ
 աւուրց ոչ բազմաց ոմանք յիշխանաց անտի նորա և ի
 բարեկամաց պատմեցին զչարուծիւն և զնկնգուծիւն և
 զորս արարեալ էր պարոնին Օշնի և թէ որպէս առեալ
 էր ի կնուծիւն զգշխոյն Յովհաննա զմօրու արքայի, հա-
 րեալ ի սէր անդստին ի ժամանակէ անտի յորում ած զնա
 ի Նէապոլսոյ ի շայաստան. թէ այսու իսկ ազագաւ՝
 սպանեալ էր զհայրն արքայի, արբուցեալ նմա զեղ մա-
 հու, որպէս ասէր բան, և ապա տուեալ էր նմին իսկ
 արքայի զգուստր իւր Ալիսիա ի կնուծիւն: Եսկ արքայ

Աւոն վասն բանիցս այսոցիկ և վասն այլոց բազմաց, ետ
հրաման ձերբակալ առնել զՕշին և զեղբայր նորա զպա-
րոն Առստանդին, իբրև կամակից գործոց նորա չարեաց
և կորուսանել զնոսա մահուամբ:

Եւ յիտ այնորիկ վերադարձոյց ի Հայաստան զհօ-
րաքեռորդիան իւր զիշխանն Թեհան Առսինեան, զոր
արար գունդսաապլ Հայոց, և ետ նմա ի կնութիւն
զԱռլթան տիկին, զգուսար արքային Արաց, և զսե-
պուհն Բոէմոնդ զեղբայր նորա, զոր արար կոմս Առսի-
կոսի և ետ նմա ի կնութիւն զգուսար Բօղուենի, մեծի
մարաջախտի թագաւորութեանն: Յետ սակաւ մի ժա-
մանակի փոխեցաւ յաստեացս արքայն Աւոն Գ. թագա-
ւորեալ ամս քսան և մի: Եւ զի մեռաւ անորդի, հրա-
ման ետ ի կենդանութեան անդ իւրում զի թագաւո-
րութիւնն Հայոց զկնի մահուան իւրոյ անցցէ յերեցն
յորդիս Չապէլ տիկնոջ քեռ հօր իւրոյ Օշին արքայի.
և տիկնոջն՝ յետ մեռանելոյ առն իւրոյ Եմօրի սեպուհոյն
Առսինեան, իշխանին Տիւրոսի, դարձ արարեալ էր որ-
դուվքն հանդերձ ի Արարոսէ ի Հայաստան, առ եղբայր
իւր արքայ Օշին, որ էր զեռ ևս յայնժամ կենդանի:

ԳԼՈՒԽ ԻՉ.

Թի ո՛րպէս սեպուհն Թեհան Առսինեան արաւելաց ար-
եղ- Բայրն իւր երէց (Գոսի Առսինեան) ընդ արեւոյն Աւոն Գ.
Տրաւ կարգեալ զնա ժառանգ ընդաւորութեանն:

Յետ վճարելոյ ի կենաց Աւոնի Գ. ի աւագք և անա-
ւագք աշխարհին հաւանեցան միաձայն զի սեպուհն Թե-

Հան Առևսինեան, իշխան և գունդատապալ թագաւորութեանն Հայոց և հայր Աւետիկ Ա. ի, որ կեայ ցայսօր ժամանակի, վարեացէ զթագաւորութիւնն Հայոց: Յայնժամ առաքեաց նա հրեշտակութիւն առ եղբայր իւր երէց, իշխանն Պուլի Առևսինեան ի Առստանդնուպոլիս, թէ որպէս արքայն Աւետիկ Ա. իւրեանցն մօրեղբօրորդի, մեռեալ անդաւակ, արարեալ էր զնա ժառանգ իւր, իբրև մերձաւորագոյն ազգական արու. և թէ ինքն՝ իշխանն Ջահան, վարէր զարքայութիւնն ի սէր եղբօրն, մինչև եկեալ հասցէ նա ի Հայաստան: Այլ սակայն իշխանն Պուլի մերժեաց զառաջինն զամենայն իրաւունս թագաւորութեանն, յանձն արարեալ զայնս ի ձեռս Ջահանի Առևսինեան, եղբօր իւրոյ, փոխանակ զի էր ինքն Պուլի հաստատեալ ի Առստանդնուպոլիս աւագաբար և պայծառապէս, միանգամայն՝ զի և զբարին կամէր եղբօր իւրում: Այլ գունդատապալն Ջահան չկամեցաւ բնաւ առնուլ յանձն զթագաւորութիւնն և առաքեաց բազում անգամ առ եղբայր իւր Պուլի Առևսինեան զի հաճեցի գալ և առնուլ զժառանգութիւն իւր, յօգուտ քրիստոնէութեան. ապա թէ ոչ, ասէր, թողից զվարչութիւն թագաւորութեանն և եկից առ քեզ:

ԳՒՆՈՒԽ ԻԷ.

Թէ որպէս իշխանն Պուլի Առևսինեան եկն ի Հայաստան Բագրատիւն գնդաւ և ընկալեալ եղև պատուով Ռթաւ և պատկէցաւ ի Ռաբաւոր Հայոց:

Իբրև լուաւ Պուլի Առևսինեան զկամս եղբօր իւրոյ Ջահան իշխանին Առևսինեան, անսաց նմա և եկն ի

Հայաստան բազմութեամբ զօրականաց յօգնութիւն և ի
 կազմութեամբ աշխարհին, որ վնասեալն էր և խաթարեալ
 մեծապէս ի հակառակորդաց անտի հաւատոյ, ի Թուր-
 քաց ասեմ և ի Սարակինոսաց: Աւ եղև նա ընկալեալ
 մեծապատիւ փառօք յաշխարհի թագաւորութեան իւրոյ
 և պսակեցաւ ի Սիս քաղաքի շքեղաշուք հանդիսիւ,
 յամի շնորհաց 1342, յամսեանն Հոկտեմբերի: Աւ քան-
 զի սուլթանին Վաբելոնի և Թուրքաց, մերձաբնակաց
 թագաւորութեանն Հայոց, լեալ էր սովորութիւն զի ի
 լինել նորոյ թագաւորի ի Հայաստան՝ առաքեալ լինէին
 նոցա պարզեք և ընծայք, իբրև տուրս հարկաց, պատ-
 դամաւորս արձակեցին առ արքայն Վուի, պահանջե-
 լով զի ըստ օրինակի նախորդացն իւրոց առաքեսցէ առ
 նոսա զտուրս ընծայիցն: Ատ նոցա պատասխանի արքայ
 Վուի և ասէ. «Անդանի է Տէր, զի ցորչափ կայ մեր
 շունչ ի մարմնի՝ ոչ տացուք պարզեա, ոչ ընծայս և ոչ
 այլ ինչ ի հարկաց, ոչ սուլթանին և ոչ այլում ումեք
 յանհաւատից, մինչև թողեալ իցէ նոցա զաշխարհ մեր
 և զթագաւորութիւն ի վիճակ պայմանի, յորում գտանէր
 նա ի սկզբան անդ, յորժամ նախորդք մեր հատուցանէին
 նոցա զհարկսն»: Այսպիսեալ բունն զօրութեամբ վա-
 րեաց արքայ Վուի զիւրն թագաւորութիւն, առանց հա-
 տուցանելոյ ումեք սակս հարկաց, ոչ ծովու և ոչ ցա-
 մաքի և առանց կորուսանելոյ թիղ մի հողոյ. և հզօր
 բազկաւ և խիղախ քաջութեամբ մարտնչէր ընդ թշնա-
 միս իւր և յազթող հանդիսանայր հանապազ ի վերայ
 նոցա:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Թէ «րպէս» արքայն Պո-ի խնդրեաց ի շի-գ արքայէն Արարոսի զի Ըողցէ նմա զայելել և պահել զա-սպն, զոր «Եպո-հն Ածօրի Լո-սինեան» պէրն Տի-րոսի և Էղբայր շանրի արքայի ունէր առ կենդանեա- իբրև ժառանգ նորա, որպէս պէսցի ի սպորև:

Արդ պատմութիւնն ասէ թէ արքայն Պու-ի Լու-սինեան, իբրև ժառանգ Ածօրի սեպհոյ Լուսինեան՝ տեսունն Տիւրոսի, խնդրեաց ի շիւգ արքայէն Արարոսի զա-լատն, զոր սեպուհն Ածօրի ունէր ի կենդանութեան իւ-րում:

Գիտելի է զի շանրի, արքայն Արարոսի, մինչդեռ կենդանին էր՝ կամէր թողուլ զիւրն աւերութիւն ի սե-պուհն Ածօրի, եղբայր իւր երկրորդ. զի անցեալ էր ինքն զաւուրբք և նմին ինքեան անկանէր թաղաւորութիւնն յետ մահուան իւրոյ: Գրեաց առ նա թուղթս արքայն Արարոսի զի յարուցեալ եկիսցէ ի կալուածոց անտի իւրոց, ուրանօր կեայր նա յայնժամ: Այլ ի գալ հասանել անդ նորա ի քաղաքն՝ Աիկոսիա, առ արքայ, եգիտ զնա ստրջա-ցեալ, ոչ ևս յօժարելով թողուլ ի նա զիշխանութիւն թա-ղաւորութեանն և վասն այնորիկ աւագորեարն Արարոսի միաձայն հաւանութեամբ արկին զնա յաթոռոյ, առ ծե-րութեան նորա, և առաքեցին ի շայաստան. և կալաւ զթա-ղաւորութիւնն Ածօրի ամս երիս: Աւ յետ այնորիկ՝ ա-զատանին Արարոսի ետուն ի մահ նկնդութեամբ զարքայն Ածօրի. և Օւապէլ *) կին նորա դարձ արար յայնժամ ի

*) Այս Օւապէլ դուստր էր Լուսնի Պ. (Պ.) թաղա-ւորի: Օւանօն. ինք.

Հայաստան, հնդկքուսիք որդուվքն, առ եղբայրն իւր, որ
 թագաւորէր ի վերայ Հայոց: Յետ սակաւ ժամանակի
 տանուտեարքն Միպրոսի անդրէն կոչեցին զՀանրի ար-
 քայ յերկիր թագաւորութեան իւրոյ և կալան զնա ի
 տէր և ի թագաւոր: Եւ յորժամ արքայ Հանրի չու ա-
 րարեալ յաշխարհէն Հայոց դարձաւ ի Միպրոս կղզի, տա-
 րաւ ընդ իւր զսեպուհն Հիւզ Լուսինեան, զանդրանիկն
 յորդիս եղբոր իւրոյ Ասօրիի Լուսինեան և դարձոյց ի
 նա և ի ժառանգ նորա զաւատս և զստացուածս Ասօրիի
 յայտ արարեալ թէ խարդաւանօք տուեալ էր զնա ի մահ
 աւագանւոյն Միպրոսի, և խոստացաւ նմա հաւատարմա-
 բար զի զկնի ելանելոյ իւրոյ յաստեացս՝ նա ինքն լիցի
 արքայ Միպրոսի, իբրև մերձաւորագոյն արեւակից իւր,
 որում անկանէր աթոռն թագաւորական քանզի չէին իւր
 պայազատք:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Թէ ո՛րպէս արքայն Հանրի եւս ունել և դնել ի դեպահոջ
 զայնոսիկ, որոց Գահրնիկէս արարեալէր զնա. և թէ ո՛րպէս սե-
 պուհն Հիւզ դարձաւ ի Հայաստան. և թէ զիսորդ յեւս մա-
 հոսան Հանրի արքայի՝ Միպրոսի ըստարեցոցն զՀիւզ
 Լուսինեան, զարդին Ասօրիի, երբորդ եղբօր Հանրի արքային
 Միպրոսի:

Յորժամ արքայն Հանրի դարձ արարեալ յաշխար-
 հէն Հայոց, եկն եհաս ի Միպրոս և ընդ նմա Հիւզ
 Լուսինեան եղբորորդի իւր, ետ ձերբակալել զսեպուհն
 Ասօրի, զզունդատապլն Միպրոսի, որ էր եղբայր իւր եր-
 րորդ, և ընդ նմա տանուտեարս և պարոնայս բազումս

և զայլս ամենեսին յորոց ձեռն լիալ էր նորա գահընկէց,
 և ետ արկանել զնոսա ի կալանս բանտից, իբրև զգաւա-
 ճանողս իւր. վճարեցին նոքա անդանօր զաւուրս իւրեանց
 պատուով:

Եսկ տիկինն Օսապէլ, մայրն շիւղի Առուսինեան,
 գրեաց նմա թուղթս, որպէս և եղբարքն նորա, աղաչե-
 լով զի եկեսցէ տեսանել զնոսա ի շայս: Եւ եղև յոր-
 ժամ ընկալաւ նա զնամականին, հրաժեշտ կալաւ ի շան-
 րի արքայէ, որ շնորհեաց նմա հրաման, տալով ժամա-
 նակ մնալոյ բացակայ զամ մի և եթ և ունել իշխա-
 նութիւն վայելելոյ զաւատն ընդ ամն ողջոյն. և եթէ ի
 լրման տարւոյն ոչ դարձցի յետս ի Ախարոս, զաւատն
 զայն ունիցի ինքն: Յանձին կալաւ զայս սեպուհն շիւղ
 և պատուիրեաց դործակալաց իւրոց զի փոխանակ իւր
 ընկալցին զհաս աւատին և հասուցին առ նա ի շայաս-
 տան: Եւ արարին այնպէս: Եւ քանզի իշխանն շիւղ ի
 լրման ամին այնորիկ՝ նշանակելոյ ի շանրի արքայէ,
 ոչ կարաց դառնալ յետս՝ արքայ շանրի էառ կալաւ
 զաւատն և սեփականեաց զարդիւնս նորին, մինչև իշ-
 խանն շիւղ և կամ մի ոմն ի ժառանգաց անտի նո-
 րա դարձ յերկիրն արասցէ: Եւ արքայն շանրի մեռաւ
 յետ աւուրց ոչ բազմաց, և Ախարացւոց ոչ գտեալ յաշ-
 խարհին և ոչ զոք յորդւոց անտի Ամօրի իշխանին Տիւ-
 րոսի, թագաւորեցուցին ի Ախարոս զիշխանն շիւղ Առու-
 սինեան, զորդի Ամօրի գունդատապլի, երրորդ եղբօր շան-
 րի արքայի, որ (Ամօրի), որպէս ի վեր անդր ասացաք,
 վճարեաց զկեանս իւր ի բանտի:

ԳՎՈՒՄ Լ.

Թէ որպէս Ռոմանոս Լուսինեան զոգոստոս պատն, խորհրդով եղբօր իւրոյ Չեհան իշխանի Լուսինեան, առ ի Բողոք Բարեհալ զճիգայ արտայէն Ախարոսի, որ ոչ կամէր յանձնել նմա և եղբօր նորա զաւար Ամօրիի Տէարանն Տիւրոսի, որ էր հայր նոցա:

Լուսայք յառաջագոյն (գլ. իգ), թէ որպէս պարոն Օշին, մին ի չորեցունց անտի խնամակալացն Հայաստանի, ետ խեղդամահ առնել զտիկինն Չապէլ, զքոյրն Օշին թագաւորի՝ զկին Ամօրի սեպհոյ և սպան զերկոսին որդիս նորա զճիւղ և զճանրի, զմիւս զայլ զերկոսին որդիս նորա, զիշխաննն Չեհան և Ռոմանոս՝ էարկ ի նաւ, որք հասին ի Հոռոս կամօքն Աստուծոյ: Խորհուրդ կալան մանկուսնն երկոքին զի մին ի նոցանէ՝ իշխանն Ռոմանոս, ելեալ գնացէ առ պապն, բողոք բառնալ զճիւղայ թագաւորէն Ախարոսի, որդւոյ Ամօրիի Լուսինեան գունդստապլի, որ մեռաւն ի բանտի, զի գրաւեալ էր զաւատ հօրն իւրեանց Ամօրի իշխանի Լուսինեան, զոր արքայ ճանրի՝ իբրև կոչեցաւն ի Հայաստանէ յերկիր թագաւորութեան իւրոյ, շնորհեալ էր իշխանին ճիւղայ անդրանիկ որդւոյ երկրորդ եղբօր իւրոյ, որ կոչէր Ամօրի, նմա և ժառանգաց նորա. և փոխանակ զի իշխանն ճիւղ ելեալ գնաց ի Հայս և ոչ դարձաւ յաւուր զոր արքային Ախարոսի ճանրիի նշանակեալ էր նմա, կալաւ զաւատն զայն ընդ ձեռամբ, որպէս ասացաւ ի վեր անդր: Ռոմանոս իշխանն այնքան թախանձեաց զպապն՝ մինչև յօժարեցոյց գնա գրել առ թագաւորն Ախարոսի զի

Թողցէ զաւատն Ռոէմոնդի և եղբօր նորա: Աւ արքայն
 Հիւզ հրամանս կտ զի առցեն նոքա, ամ ըստ ամէ, ի հա-
 սից անտի աւատին՝ երկոտասան հազար արծաթի դա-
 հեկանս Սիպրոսի:

ԳՎՈՒՅԻ ԼԵ.

Թէ ո՛րպէս Ռոէմոնդ խնորհաց ի պապէն և ի կարդինալաց
 զի հասցեն յօգնութիւն քրիստոնէաց ժողովրդոց Հայաստանի
 և ընդ ո՛րպէս պապն ընկալաւ զխնորհք նորա:

Յորժամ իշխանն Ռոէմոնդ Առևսինեան առաջի ա-
 րար պապին զխնդիր իւր զաւատէն, մատոյց նմա և
 կարդինալացն պաղատանս զի ձեռն օգնականութեան
 կարկառեացն առ քրիստոնէաց ժողովուրդն Հայաստանի,
 որ տառապէրն ի ձեռաց թշնամեաց հաւատոյ Յիսուսի
 Քրիստոսի: Ե զուժ շարժեալ պապին և կարդինալաց ընդ
 աղէտս քրիստոնէից և ընդ բանաւոր խնդիր Ռոէմոնդի,
 որ էր այր իմաստուն և ճարտար ի բանս, ընկալան
 զխնդիրն և կտուն նմա նպաստ արծաթոյ յօգնութիւն,
 զոր առեալ իշխանին Ռոէմոնդի, գոհացաւ մեծապէս,
 խնդրելով Մատուծոյ զի զփոխարէնսն հատուցէ նոցա.
 և ինքն դարձ արար ի Հայաստան և եղ յարքունի դանձն
 Հայոց: Աւ արծաթն այն ծախեցաւ ի պէտս զինուց
 զօրականին և պէսպէս անօթոյ պատերազմի և մեքի-
 նայից յամրութիւն բերդից թաղաւորութեանն, առ ի
 կարող լինելոյ զզէմ ունել անհաւատից:

ԳՎՈՒՄ ԼԲ.

Թէ որպէս Պոլի Լուսինեան, արքայ շայոց, աստուծոց
հրէշտակաւ աս շիւթ, արքայ Սիպրոսի, ինքրելով զի ասպէ
նմա զաստուծոց, զորոք վերագոյնս յիշատակեցաւ:

Արդ պատմութիւնն դառնալով առ բարեմոյն ար-
քայն շայոց Պոլի Լուսինեան ասէ՛ թէ իբրև եկաց
նա տէր երկրին, առաքեաց պատգամաւորս առ Հօ-
րեղբորորդի իւր խնդրելով ի նմանէ զաւատն, զոր ունէր
Հայր իւր Ամօրի Լուսինեան իշխանն Տիւրոսի, զոր
արքային շանրիի, Հօրեղբօր իւրոյ թողեալ էր եղբօր
իւրում շիւթ իշխանի Լուսինեան և ժառանգաց նորա,
որպէս ասացեալ է մեր ի վեր անդր. և զի մեռեալ էր եղ-
բայրն իւր իշխանն շիւթ, աւատն այն ըստ օրինաց
ժառանգութեան նմին ինքեան անկանէր: Եւ արքայն
Սիպրոսի ի լսել անդ զխնդիր թագաւորին շայոց, յանձն
էառ յօժար կամօք, քանզի գիտէր քաջ զի արդար և ի-
րաւ էր, զոր խնդրէր նա. և յայտ արար նմա, թէ պատ-
րաստ էր յանձնել զաւատն նմա կամ միում ումէք յիղբարց
նորա, եթէ զայցէ ինքն կամ առաքեսցէ զմի ոմն ի նո-
ցանէ ի Սիպրոս բնակիլ և վարել զաւատն, ըստ սովո-
րութեան երկրին: Այլ թագաւորն շայոց իբրև լուաւ
գպատասխանի արքային Սիպրոսի՝ ոչ հաճեցաւ ընդ այն
և արձակեալ վերստին գպատգամաւորսն՝ գրեաց առ նա
թէ ոչ միայն ունել կամէր զաւատն զայն՝ որ արդէն իւր
իսկ էր սեփականութիւն ըստ իրաւանց, այլ և պահան-
ջէր ևս զամենայն հասս աւատին, զորս առեալ էր նորա
յօրէյորմէ պսակեցաւ ի թագաւոր Սիպրոսի: Եւ եթէ հա-

Ճեսցի առնել զայս, խոստանայր զոհ առնել զնա, հատուցանելով ըստ երկրին սովորութեան զբաժան: Եբրե իրազեկ եղև մտաց թագաւորին շայոց արքայն Աիպրոսի, առաքեաց առ նա ասել զի մտադիւր դարձուցէ ի նա զաւատն, եթէ նա կամ մի յեղբարց նորա եկեսցէ ունել տուն բնակութեան ի Աիպրոս, այլ ոչ կամէր և ոչ ինչ հատուցանել ի հասիցն, որք չև էին հատուցեալ: Աւել եղև զայսմանէ վէճ հակառակութեան բազում ընդ մէջ թագաւորացն երկոցունց, և յերկարեալ տևեաց կազն մինչև ցօրն, յորում արքայն շայոց Պուի սուսերահար սպանաւ ի շայոց որպէս տեսցի ի ստորև:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Թէ որպէս առաւելաց պապն Ռոմա առ արեաց Պուի, առեպիսկոպոսոսնա և առ իշխանս շայոց, վասն ինչ ինչ խնդրոց կախողիկեաց հասարոց, յորս գրեին շայտ:

Ի ժամանակին, յորում թագաւորէր շայոց արքայն Պուի Աուսինեան, որ էր այր արդարև կաթողիկեայ և հնազանդ մօր մերում սրբոյ եկեղեցւոյն շոռմայ, լու եղև պապին թէ շայք ոչ էին ճշմարտիւ հնազանդք և մոլորէին ի խնդիրս ինչ հաւատոյ. զրեաց ի շայաստան ի ձեռն հայազգի քահանայի ուրումն, որոյ անուն էր Վանիէլ՝ հմուտ լեզուացն երկոցունց, առ թագաւորն, առ եպիսկոպոսունս և առ իշխանս շայոց թէ որպէս իրազեկ եղեալ էր զի ոմանք ի ժողովրդինէ զթէին ի մասունս ինչ քրիստոնէական հաւատոց, և վասն այսորիկ հրամայէր զի առաքեսցն զոմանս ի վար-

դապետաց անտի շայոց զի ցուցցէ նոցա թէ յորում
 քանի մոլորէին. և խոստանայր նոցա՝ զի եթէ կամեսցին
 հաւատալ և հնազանդել ճշմարիտ հաւատոցն Ա. ե-
 կեղեցւոյ, արասցէ նոցա շնորհս բազմադիմիս և յորդոր
 լիցի զի իշխանքն արեւմտից, արքայն ասեմ Պաղղիոյ
 և իշխանք որ յայնկոյս լերանց, ձեռն օգնութեան տա-
 ցին նոցա ընդդէմ թշնամեացն անհաւատից: Անկալաւ
 արքայ Պուի կամօք հաճութեան զհրեշտակն և զկոն-
 դակս պապին պատկառանօք. և կոչեցեալ զՍաթողիկոսն
 և զեպիսկոպոսունս շայոց, ետ ընթեռնուլ առաջի նո-
 ցա զնամականին եկեալ ի պապէն և յորդոր կարգաց
 նոցա արքայն Պուի իբրև ճշմարիտ կաթողիկեայ զի
 դայցին ի հնազանդութիւն. և եցոյց նոցա զբարիսն
 զմեծամեծս՝ որք ունէին յառաջ դալ անտի: Հնազան-
 դեցան նոքա սիրով, զմտաւ ածեալ զի թագաւորն իւ-
 րեանց էր յարեւմտեան սերնդէ և ճշմարիտ կաթողիկեայ
 և հպատակ եկեղեցւոյն շոտմայ և թէ բարի էին ազ-
 դարարութիւնք նորա, հայելով և ի շնորհս, զորս խոս-
 տանայր նոցա պապն և զօժանդակութիւն թագաւորաց
 և իշխանաց քրիստոնէից և զանդուստ յառաջ եկեալ
 բարիս:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Թէ որպէս արքայն Պուի արասեաց պապիս երկուս ար-
 պապն և եպիսկոպոս թէ աշխարհին և ընդ նոսս զնորմանն
 պապին որ կոչէր Վանիէլ և էր ասորս շայ:

Յայնժամ հրաման ետ արքայ և Սաթողիկոսն և
 եպիսկոպոսունքն և իշխանք աշխարհին զի մի ոմն եպիս-

կոպոս կրօնաւոր, հմուտ գրոց և ճարտար ի դպրութեան անդ նոցա (Հայոց), որոյ անուն կոչէր Աղբայր Յովհաննէս Պրագեցի, և ասպետք երկու առաքեացին առ պապն ընդ Վանիէլի քահանայի, նուիրակի պապին *): Յորժամ եկեալ առաջի եղին սոքա պապին, ընկալաւ զնոսա քաղցրութեամբ, և կարգեաց եպիսկոպոսունս երկուս հրահանգել զնոսա ի կաթողիկեայ հաւատս և ցուցանել թէ յիմ իմիք էր մոլորութիւն նոցա: Իսկ ասպետացն այնոցիկ երկոցունց մեկնեալ ի պապէն, չոքան առ արքայն Պաղղիոյ և առ այլս յիշխանացն Երեւտից՝ խնդրել ի նոցանէ ձեռն օգնականութեան: Աւ իշխանքն այնոքիկ պատասխանի ետուն նոցա յօժար սիրով թէ փոխանակ շնորհացն, զոր առնէր նոցա պապն, ինքեանք՝ իբրև հաւատարիմ հնազանդք ս. եկեղեցւոյն Հռոմայ, ախորժ հաճութեամբ տացին նոցա օգնութիւն: Յայնժամ ասպետքն երկոքին դարձ արարին առ պապն, ակնկալեալ մնալով շնորհաց նորա և զթութեան:

*) Թուի թէ պատգամաւորացս այսոցիկ տարեալէր ընդ իւր և թուղթ մի դաւանութեան Հայոց, գրեալ ի Վանիէլէ քահանայէ, որ որպէս ծանուցանէ մեզ Վառնիէն, ուսուցչապետն ի վարժարանի արեւելեան կենդանի լեզուաց ի Փարիզ՝ գտանի զարդիս յԱզգային Մատենադարանին Փարիզի ի ձեռագրին 3368 լատինական մասինն, ընդ այսու վերնագրով. «Responsio fratris Danielis de Thaurisio, de ordine fratrum minorum, legati Leonis regis Armenorum, ad errores impositos Armenis», և տեղեկութիւնս հետաքննականս ունի զվիճակէ եկեղեցւոյն Հայոց ի Արիւիկիա յայնմ ժամանակի: Ծան. խճք.

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Թէ որպէս լուսապապն ընդ սպանեալէր Հայոց զՍահմանս
 որն իւրեանց Վուխի և զԷջիսանն Ռոմանոզ զԷջիսոյն նորա,
 և ընդ որպէս հոգեաց զպարտաճանարան առաջի իւր առ ի
 Գիտել զպարտաճանարան սպանութեանն:

Աւ ի ժամանակին յայնմիկ ևհաս լուր առ պապն թէ
 Հայք սրախողխող արարեալ էին զարքայ իւրեանց Վուխի
 և զԷջիսանն Ռոմանոզ զեղբայր նորա և զամենայն փռանդս,
 զորս ածեալ էր նորա ընդ իւր ի Հայաստան: Աւ և զԷ
 իբրև լուսապապն զայս բոթ դառնութեան՝ խռովեցաւ
 յանձն իւր և կոչեալ զոմանս ի Հայոց անտի ասէ ցնո-
 սա. «Արժան ինչ էր Հայոց սպանանել զուր տարապար-
 տուց զորդին մեր Վուխի, զարդարև կաթողիկեայն, որ էր
 բարեպաշտ թագաւոր նոցա և բնիկ տէրն»: Պատասխանի
 ևտուն և ասին. «Հայր Սրբազան, ոչ ինչ զիտեմք մեք
 զայդմանէ և եթէ այսպիսի ինչ իցէ զիպեալ, չզիտեմք
 զի՛նչ ասել: Վայց սակայն, Հայր Սրբազան, եթէ ար-
 դարև այդ անցք անցեալ իցին՝ վասն նոցա և վասն մեր
 պաղատիմք զթութիւն. մի բարկացիս, ի սէր Աստու-
 ծոյ. զի եթէ հաճոյ իցէ Տեառն՝ նոքա և մեք յայսմհի-
 տէ լիցուք ճշմարտիւ հնազանդեալք»: Յանժամ պապն,
 որ զթած է և ողորմած հանապաղ առ այնոսիկ, որ խընդ-
 րին ի նմանէ զթողութիւն, ողորմեցաւ նոցա զի յան-
 կուսցէ զնոսա ի ճշմարտ հաւատս: Այլ զի սպանեալ
 էր նոցա զբարեմոյն արքայն իւրեանց Վուխի՝ ոչ կամե-
 ցաւ առնել մեծ ինչ շնորհս և նպաստաւորութիւն, զոր
 արարեալ էր անշուշտ՝ եթէ չէր նոցա զբաւեալ իկինաց
 զթագաւորն, և կարճեաց ևս զօժանդակութիւն թա-

դաւորաց և զիշխանացն քրիստոնէից յայնկոյս լիրանց: Աւ զայս օրինակ արար պատասխանի. «Սորհուրդ արարեալ ընդ եղբարս մեր և ընդ ժողովոյն մերում սահմանեցաք առաքել ընդ ձեզ ի Հայաստան նուիրակս երկուս ի մեր կողմանէ, որք քննեսցին զհաւատս ձեր և քարոզեսցին զկաթողիկեայ հաւատս: Աւ ըստ հպատակութեանդ ի հաւատալ ուղղապէս և ընդունել զհաւատս սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ, մեք և բարեխրատ թաղաւորքն և իշխանք քրիստոնէութեան արասցուք ձեզ շնորհ բազում և ձեռնտու լիցուք ձեզ ըստ մերում կարի»: Աւ այսպէս մեկնեալ դարձ արարին նոքա ի Հայաստան:

ԳՒՈՒՎՍ ԼՕ.

Թի որպէս երկոքին նուիրակին հասին ի Հայաստան ընդ պատգամաւորսն Հայոց, որ գնացել էին առ պատն, որպէս և սասցաւ:

Յորժամ պատգամաւորքն Հայոց և երկոքին նուիրակքն պապին եկեալ հասին ի Հայաստան, գտին զի Հայք եղեալ էին իւրեանց թաղաւոր զանուանեալն Առստանդին, որ էր բռնաւոր և ոչ սերեալ յարքայական ազգէ անտի՝ զորմէ խօսի պատմութիւնն, որ և ասէ թէ ի լսել անդ նորա (Առստանդինի) զդարձ պատգամաւորացն առաքելոց առ պապն և զգալուստ երկուց նուիրակաց պապին ընդ նոսա, ետ հանել ի դերեզմանէ զբարեմոյն արքայն Վուի և զՆոէմոնդ զեղբայր նորա ի փոքրիկ մատրանէ անտի Ատանայ քաղաքի, ուր թաղեալ էին անշքութեամբ և ամփոփեաց զնոսա ի մայր եկեղեցւոյն Տարսոն քաղաքի, որ կոչի Սեան Անտուածածին: Աւ ար-

քայ Առստանդին և Աաթողիկոսն և եպիսկոպոսունք և իշխանք աշխարհին ընկալան մեծաշուք պատուով զնուիրակսն, որք և պատմեցին նոցա զքանս պապին: Աատասխանի կտուն նոքա և ասացին թէ հնազանդեացեն սիրով պապին: Աւ այսպէս նուիրակքն այնոքիկ մնացին յաշխարհին Հայոց ամիսս ութ, առ ի տեղեկանալ հաւատոց նոցա և հրահանգել զնոսա ի ճշմարիտ վարդապետութեան կրօնից:

ԳՎՈՒՄ ԼԷ.

Թէ որպէս նուիրակքն երկոքն երբժնեցոցն զՌաբաւորն, զԱաթողիկոսն, զԵպիսկոպոսունս և զիշխանս Հայոց անժոժոխ ունել պատմանութեան հասարոյ. և թէ որպէս արարեցին արպապն ինդրեալ նպաստ արժանոց:

Աւ կացեալ նուիրակացն ամիսս ութ յաշխարհին Հայոց, հրահանգեցին սուրբ քարոզութեամբք զթագաւորն, զԱաթողիկոսն, զեպիսկոպոսունս, զիշխանս և զժողովուրդ աշխարհին ի հաւատս ճշմարիտս և նախ քան զմեկնել իւրեանց կտուն ժողովել զաւագանին և երզրմնեցուցին մի ըստ միոջէ, ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի զի մի՛ ևս դաւանեացեն ինչ այլապէս քան զոր դաւանէն սուրբ եկեղեցին Հռոմայ, և զի լիցին յայնմ հետէ և առ յապա հարազատ քրիստոնեայք, հնազանդեալք ճշմարտապէս պապին և սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ: Աւ կտուն նուիրակքն իշխանացն առնել զիր ուխտին և երզմանցն և կնքել մատանեալ իւրեանց և ստորագրել իւրեանց իսկ ձեռամբ: Աւ իբրև կատարեցին՝ ասեն նուիրակքն ցարքայ՝ ցԱաթողիկոսն և ցիշխանս լուիլու ա-

զատորերոյն. Ահա հանաք մեք ի դլուխ զմերն նուիրա-
կութիւն և կատարեցաք զհրաման Ս. Հօրն մերոյ և
տեսանեմք զձերդ բարի յօժարութիւն. և վասն այսորիկ
ըստ հրամանի Ս. Հօրն՝ որ առ մեզ առեալ, հարցա-
նեմք զձեզ, զոր շնորհս կամիք զի արասցէ նա ձեզ և
զոր նպաստ օժանդակութեան խնդրիցէք ի թագաւո-
րաց անտի և յիշխանացն քրիստոնէից: Խորհեցարուք
և ասացէ՛ք մեզ և յուսամք եթէ լիցի ըստ ցանկու-
թեան սրտից ձերոց»:

Խորհուրդ կալան իշխանքն և արարին պատասխանի.
«Տեարք նուիրակք, շնորհ ունիմք Ս. Հօրն վասն բարե-
յօժար կամաց նորա որ զմէնջ, որպէս և վասն ընծայու-
թեանն, զոր առնէք մեզ յանուն նորա. շնորհ ունիմք
ձեզ և վասն այնր: Վիտուն լիցի ձեզ՝ զի սահմանեցաք
առաքել ընդ ձեզ հրեշտակս առ Ս. Հայրն մեր, խընդ-
րիկ ի նմանէ զի հաճեացի տալ մեզ օգնութիւն և նպաստ
արծաթոյ ի զօրավիզն արանցն պատերազմի, որք են առ
մեզ բաւականք ի պաշտպանութիւն աշխարհի մերում
ընդդէմ անհաւատից»:

ԳՒՆՈՒԽ ԼԸ.

Թէ որպէս նոյնքան զոսրարեալ յաշխարհէն Հայոց գնա-
ցին առ պապն, հանդերձ ասպետս ոմամք զոր արքայն և
իշխանն աստեղցին ընդ նոսա. և թէ որպէս աստեղաց զնոսա
պապն ի Սիպրոս առ հարկահան իւր:

Նւ եղև իբրև լուան նուիրակքն զխնդրուածս թա-
գաւորին և զիշխանացն Հայոց, ետուն ողջոյն հրաժեշտի

և դարձ արարին առ պապն և մի ոմն ասպետ ընդ
 նոսա, անունն Սոստանդին Աարսիլլի, զոր ընդ նոսա յու-
 ղարկեաց ազատորեարն: Եբրե յանդիման եղեն պապին,
 ցուցին նսա նուիրակքն զԹղթեանն զամենայն, զոր Թա-
 դաւորին և իշխանաց աշխարհին շայոց տուեալ էր, խոս-
 տանալով լինել յայնմհատէ և առ յապայ ճշմարիտ
 որդիս սրբոյ եկեղեցւոյն և հնազանդս նմա, և ասպետն
 այն յանձն արար պապին զարքայն և զաւագանին և
 աղաչանս էարկ՝ յանուն նոցա՝ զի հաճեսցի օգնել նոցա
 արծաթով: Եւ ի հաստատել անդ նուիրակացն զբանս
 նորա, որպէս խոստացեալ էր նոցա կանխաւ, տեսեալ
 պապին զախորժ յօժարութիւն նոցա և զխոստումն
 հնազանդելոյ եկեղեցւոյն շոռմայ, իբրև բարի և հաւա-
 ասարիմ քրիստոնեայք, և ցնծացաւ յոգի իւր, զի շայոց՝
 յաւուրս նորա՝ ընկալեալ էր զճշմարիտ հաւատս կաթո-
 ղիկութեան. վասն որոյ ընկալաւ զխնդիր նոցա յօժա-
 րակամ և հրամանս ետ զի մի ոմն եպիսկոպոս յազգէն
 շայոց Տէր Սերսէս անունն, գիտակ երկոցունց լեզուաց,
 որ էր կրօնաւոր Յակոբեան յԱւխտէ անտի Քարողիչ
 Եղբարց, և պատգամաւորն շայոց սեպուհն Սոստանդին
 Աարսիլլի գնացեն ի Միպրոս և ինքն տացէ ի ձեռս
 նոցա Թուղթ առ հարկահանն, որ յիւրմէ կողմանէ կայր
 ի կղզւոջն, զի զամենայն հասս և զմուտս պատկանեալս
 Եկեղեցւոյ, զորս յետ այնորիկ հաւաքեսցէ նա՝ յղեսցէ
 յաշխարհն շայոց և հասուսցէ ի ձեռս Թագաւորին,
 որպէս զի նպաստիւն այնուիկ լիցի նա բաւական ի պա-
 հել զգօրն առ ի զգէմ ունել Թշնամեացն հաւատոյ:
 Ե նորհ կալաւ ընդ այն ասպետն խոնարհաբար և ըն-
 կալեալ նորա և Յակոբեան Եպիսկոպոսին զօրհնութիւն
 պապին, անկան յուղի և գնացին ի Միպրոս և մա-

տուղին զկոնդակ պապին առ հարկահանն, որ ընկալաւ զնոսա պատուով մեծաւ: Աւ եղև հակառակութիւն ի մէջ եպիսկոպոսին և ասպետին ի պատճառս նախանձու որ կենդանին է միշտ. քանզի մին՝ կամէր լինել զլիաւոր, և միւսն՝ ոչ կամէր հանդուրժել այնմ. և զժտեցան նորք ընդ միմեանս ցայնվայր՝ մինչև թողուլ ասպետին զեպիսկոպոսն և ելեալ զնալ յաշխարհն շայոց: Ասկ եպիսկոպոսին տեսեալ՝ զի մնաց ինքն մէն միայնակ, չեղև ինչ նմա փոյթ աշխատ լինել վասն իրացն, զի մեկնեալ զնացեալ էր ասպետն՝ որում անկանէր առաւելապէս զործն: Աւ այսու օրինակաւ բարձիթողի եղև այն և չեհասանտի և ոչ մի օգուտ շայոց. այլ ոչ եթէ պապին ինչ էր մեղն, այլ վատթարութեան և անհոգութեան եպիսկոպոսին և ասպետին, որք այնուհետև ոչ առ պապն և ոչ ի Սիպրոս առ հարկահանն առաքեցին զորք զի առցէ զարծաթն, զոր պատուիրեալ էր պապին տալ ի ձեռս շայոց:

ԳՂՈՒԽ ԼԹ.

Թէ որպէս պանին շայտ զբարեբարոյ խազարն իրեանց զԳոլի Լոսիենեան և զէպայր նորա զիշխանն Բեճանդ, զոր ցարապարտոց. և լի պարտութեան զեկեղոսեանց արքային Ասպետի:

Ի ժամանակին, յորում արքայն շայոց Գոլի Լոսիենեան թագաւորեաց ի շայաստան, վարեաց զիշխանութիւն իւր հզօր զօրութեամբ և բարձր բազկաւ. սիրէր և պաշտէր զԱստուած ի բոլոր սրտէ, և պաշտպան

կայր օգտին հասարակաց՝ յամենայն կարողութենէ իւրմէ՝
 և զազատութիւն երկրին պահէր մեծաջան հսկողու-
 թեամբ, ոչ հատուցանելով անհաւատից տուրս հարկաց,
 և անձին իւրում ոչ տուեալ հանդիսա՝ զդէմ ունէր թշնա-
 մեաց իւրոց, և վանէր զնոսա յաճախ զինու զօրութեամբ:
 Աւ տեսեալ շայոց զի աշխատ առնէր զնոսա և ստէպ
 ստէպ վարէր ի պատերազմ, ժողովեցան բազմութեամբ
 մեծաւ և վառեալ ի զէն՝ զրոհ ետուն ի տեղին, ուր էր
 զգծնաբարոյ արքայն Վուխ, բնիկ տէրն իւրեանց, և եղ-
 բայր նորա իշխանն Քոէմոնդ Առւսինեան, կոմսն Առ-
 ոսիկոսի. և մինչ կային նոքա առանց իրիք զգուշու-
 թեան՝ սուր ի վերայ եղեալ խողխողեցին զնոսա դաւա-
 ճան մատնութեամբ՝ զուր տարապարտուց. և հարին ընդ
 նոսա ի սուր սուսերի բազմութիւն մեծ արանց պատե-
 րազմի, զորս բերեալ էր արքային ի կողմանցն Արեւմտից
 ի պահպանութիւն աշխարհին շայոց: Աւ սպանին շայք
 և զոմն քահանայ դրաներէց արքային, մինչ մատուցանէր
 զպատարազն: Աւ այս անցք անցին ի միում աւուր, ի
 քաղաքին Ադանայ, յամի Տեառն 1344, յեօթնևտաս-
 ներորդում աւուր ամսեանն Նոյեմբերի: Թողցէ նոցա
 Աստուած զյանցանս նոցա: Ապաքէն աւաղելի իմն իցէ
 և կորուստ վասն քրիստոնէութեան մահ այսպիսւոյ
 ազնուատոհմ իշխանի. զի էր նա այր քաջ և խիզախ և
 իրահամարձակ յոյժ:

ԳԼՈՒԽ Խ.

Յաղագս Տահո-Պէհան իշխանի Լոսինեան, գոնդապապը-
լին Հայոց և որդոց նորա Բոնճոնդ սեպհոյ. և ըն որպէս
Տի Գոն ի Հայոց՝ որ հաճակից լեալ էր սպանութեան արքային
Գոնի և Վերոյգրէլոյն՝ սասակեցաւ հրաշխիս:

Ի նմին ամի, այսինքն ի 1344 թուականին, յիօթն և
տասներորդում աւուր ամսեանն Օգոստոսի, զրաւեցաւ
ի կենաց ի Սիս քաղաքի ազնուատոհմ պարոն Պէհան
Լոսինեան, իշխան և գունդատապլ Հայոց, որ էր եղ-
բայր հարազատ Գուլի թաղաւորի և Բոնճոնդի Լոս-
սինեան, կոմսին Առսիկոսի. սոյն այս Պէհան իշխան
էր հայր Բոնճոնդի, որ մեռաւ ի Վինեաիկ մինչ զնայր
առ պապն զի պսակեցի ի թաղաւոր Հայոց՝ յամի
Տեառն 1343, և թաղեցաւ անդ, և հայր Վեռնի Լոս-
սինեան, որ է զայժմուս արքայ Հայոց և կոչի Վեռն
Ն.: Նւ իշխանն Պէհան և Բոնճոնդ որդի նորա մեռան
յետ ընդունելոյ զխորհուրդս սրբոյ եկեղեցւոյ, իբրև
ճշմարիտ քիստոնեայս: Աղորմեացի Տէր Աստուած հոգ-
ւոյ նոցա:

ԳԼԶԳԲ.

Ապաքէն ճշմարիտ իմն է զի Տէրն մեր Յիսուս Քրիս-
տոս պատժէ երբեմն զչարս անյայտաբար և է երբեմն զի
ակներև յայանապէս: Նւ պատմութիւնն աւանդէ թէ
յառաւօտու աւուրն այնորիկ, յորում Հայք սրախողխող
սպանին զբարեխորհուրդ արքայն իւրեանց զԳուլի և
զորեար նորա, որպէս պատմեցաք, իշխանք աշխարհին

Ժողովեցան ի ծածուկ ի դահլիճն արքայական, որ էր
 բարձրաբերձ և ամրակուռ շինուածով, զի խորհուրդ կալ-
 ցին թէ զինչ արասցին զթագաւորն իւրեանց, զոր ի-
 մահ վարեցին: Անդանօր ոմանք ի բարեխրատ իշխանաց
 անտի՝ ասէին այր ցընկեր իւր թէ չար յոյժ եղև և մեծ
 մեղք սպանանել այսպէս յանկարծօրէն զարքայն իւրեանց
 և զնորուն որեար, և թէ յանիրաւի անցուցին ընդ նո-
 սա զայս անցս և զուր տարապարտուց: Յայնժամ մի
 ոմն ի նոցանէ, որ կոչէր պարոն Օշին Պաղարոն (Մա-
 կուրան), ի լսել անդ զբանս զայսոսիկ, յոտն եկաց յատենի
 անդ, բարբառեցաւ և ասէ. «Տեարք, ինձ այնպէս իմն
 թուի թէ ոմանք ի ժողովականաց աստի ասին թէ մեծ
 մեղք եղին և ապիրատութիւն սպանանել զթագաւորն և
 զորս ընդ նմայն էին: Այլ ես ասեմ ձեզ թէ ներեցէ՛
 նոցա Տէր, արդարապէս և իրաւամբ սպանան նոքա ի
 սակս խաղաղութեան և հանդատեան աշխարհիս համօ-
 րէն: Թող զիտասցէ ամենայն ոք զի յիմ վերայ և յիմս
 պարանոց առնում ես զմեղս»: Աւ մինչդեռ բանքն ի բե-
 րան նորա էին՝ և ահա պատառեցաւ յանկարծ դահլիճն
 ընդ ոտիւք և ի դահավիժել անդ նորա ի վերուստ ի
 վայր՝ կառեաւ պարանոց նորա զերկաթի կեռոյն, որ հաս-
 տատեալ կայր յորմն և մնաց կախեալ և կորեաւ սա-
 տակամահ: Աւ եղին այս արդար սքանչելիք Մատուծոյ
 զի ոչ այլ ոք յիշխանաց անտի, ժողովեցոյ ի դահլիճին,
 մնասեցաւ իւրք և չև ևս էր մտեալ արքային և արանց
 նորա ի հող գերեզմանի մինչ թաղեցին զպարոն Օշին,
 որ վրէժխնդրութեամբ Աստուծոյ զայս օրինակ կախե-
 ցաւ զձանկէ:

ԳՎՈՒԽ ԽԵ.

Յաղագհա լնորո-Նեան Առաքանդին Նազա-որի. և դառնայ
պարսո-Նեան խաւիլ զնճանէ և զգործոց նորա:

ՆԷ յիտ այսորիկ իշխանքն Հայոց ժողովեցան վերստին
ի խորհուրդ և ընտրեցին և եղին ի թագաւոր զորդի պա-
րոն Նօզուենի մեծի մարաջախտին Հայոց, որ կոչեցաւ
արքայ Աստանդին (Մ.). և ոչ էր նա ի զարմէ թա-
գաւորացն Հայոց և չէր իսկ նորա իւրք խնամութիւն
ընդ տանն արքունի: ՆԷ թագաւորեաց նա ամս իննե-
տասն. և ի դէպ ևս էր կոչել զնա բռնակալ քան թա-
գաւոր. զի կռեալ զաշինս ընդ սուլթանին Նաբելոնի Հա-
տոյց նմա տուրս Հարկաց ամ ըստ ամէ և էարկ զանձն
իւր և զպետութիւնն ընդ լծով անհաւատից և ելիք ե-
թող յօժարակամ ի ձեռս սուլթանին Նաբելոնի զքա-
ղաքսն Տարսոնի և զՄղանայ և զամուրն Առիկոսի. իսկ
բերդակալքն եղին զանձինս և զակառն ընդ Հովանեաւ
աջոյ արքային Վիպրոսի: ՆԷ այսպէս ահա առ թուրու-
թեան անձին կորոյս նա բազում և այլ քաղաքս և բեր-
դորայս և ետ ի ձեռս անհաւատից, որք ոչ զօրեցին դա-
մազիտ լինել այնոցիկ ցորչափ կկեաց արքայն քաջ Վուր
Ղուսինեան:

ՆԷ զիտելի է զի սեպուհն Տեհան Ղուսինեան՝ իշ-
խան և գունդատապլ Հայոց, զորմէ ի վեր անդր եղին
բանք, ի վախճանել անդ իւրում եթող երկուս որդիս,
զորս ծնաւ նմա կին նորա իշխանուհին Աուլթան, յո-
րոց անդրանիկն Նոէմոնդ՝ էր ամաց Հնդից, և եղբայր
նորա կրտսեր՝ Ղեոն—ամաց երկուց:

ԳՒՈՒԽ ԽԻՆ

Թէ արպէս արքայն Առաքանդին էօ արկանել է բանօր զարկինն
 Առլթան և զերկոս ուրդիս նորա. և ըն արպէս խորհեցաւ
 արթոցանել նոցա դէղ մահոս:

Եւ եղև յորժամ պսակեցաւ Առստանդին ի թագաւոր
 Հայոց, յափշտակեաց զստացուածս և զժառանգութիւն
 Առլթան տիկնոջ, կողակցի Տեհան իշխանի Առւսի-
 նեան և ետ արկանել զնա ի բանտ և զերկոսին ուրդիս
 նորա ընդ նմա ի կողմոջն Առսիկոսի, ուրանօր կացեալ
 մնացին նոքա ամիսս ինն յայնքանում մեծի և անհնարին
 չքաւորութեան՝ մինչև կեալ նոցա տրօք բարեզութ ան-
 ձանց: Եւ զի ոչ էր արքայն Առստանդին ի թագաւորա-
 կան զարմէ անտի Հայոց շառաւիղ և ոչ մերձաւոր ար-
 բնակից, տաղտուկ էր նմա տեսանել զտիկինն և զորդիս
 նորա ի կենդանութեան. խորհեցաւ կորուսանել զնոսա ի
 ծածուկ, զանխուլ ի ժողովրդինէն, և ցանկայր մանաւանդ
 զմահ մանկանցն երկոցունց, որպէս զի անձեա լիցի զարմն
 թագաւորական, և սպառեացի քաջաբուղիս արիւնն Հայաս-
 տանեայց և որդիք իւր ժառանգեսցին զաթոռն արքունի
 յետ նորա: Ետ ընուլ աման մի մեղու, խառնեալ ի նմա
 թոյն, և առաքեաց առ բերդապետն Առսիկոսի՝ որ պա-
 հէր զտիկինն և զորդիս նորա, տալով նմա հրաման զի
 առաջի արասցէ նոցա զանօթն մեղու, ոչ եթէ յանուն
 արքայի, այլ իբրև յիւրմէ կողմանէ, և կատարեաց նա
 զհրամանն և տիկինն զոհացաւ զնմանէ: Եւ իբրև ել
 բերդապահն արտաքս, եբաց տիկինն զանօթն և իսկ և իսկ
 կալաւ զնա խէթ կասկածանաց, վասն որոյ կափուցեալ
 զայն առանց իսկ հպելոյ ի նա և անգիտացեալ թէ կայր

ի նմին դեղ մահու. կամելով Տեառն իջոյց զայն չուա-
 նաւ առ կին մի աղքատ՝ որ կայր ի ներքոյ, զի սո-
 վոր էր մասնաւորիչ զաղքատս յորոց տային նմա ի կե-
 րակուր. և ի ջամբել կնոջն մանկան իւրում ի մեղուէ ան-
 տի մեռաւ նա անդէն և անդ: Աւ ահ կալաւ զտիկինն և
 խռովեցաւ նա յոգի իւր և գոհացեալ զխնամոցն Աստու-
 ծոյ, փառս ետ զի ոչ եթող նմա և որդւոց նորա ճաշա-
 կել զմահ. քանզի մի և նոյն անցք անշուշտ անցանելոց
 էին և ընդ նոսա: Այսպէս ահա փրկեաց զնոսա Տէր ի
 ձեռաց մահու:

ԳԼՈՒԽ ԽԳ.

Թէ որպէս արքայն Աստուանդին հրամայեաց երկոց ասպետաց
 Ջրահեղձոյց ասնել զտիկինն և զմանկոնն նորա և թէ որպէս
 Տոդարեցան ի մահոանէ շորհիւն Աստուծոյ:

Եբրեւ եհաս առ արքայն Աստուանդին լուր բանիցս
 այսոցիկ, ցաւեաց նմա մեծապէս զի ոչ ըստ կամացն ել ի
 գլուխ գործն: Ատ հրաման ասպետաց երկուց աղատաց
 ջրահեղձոյց ասնել զտիկինն զայն և զորդիս նորա զեր-
 կոսին զաղտնաբար: Եսկ տիկինն, որ անդիտակ էր հրամա-
 նի տուելոյ ի ծածուկ, սկսաւ խորհել ի միտս իւր թէ
 որովհետև կամեցեալ էր արքայի թունաւորիչ զնա և
 զորդիս նորա, մարթէր հասանել նմա մեծագոյն այլ
 վտանդի: Աւ մինչդեռ նա զայս ածէր զմտաւ, յաջողե-
 լով Տեառն եհաս նաւակ ի Արարոսէ որսալ առ կղզեաւն,
 յորում կային իղիպահոջ տիկինն և մանկունք նորա: Ասկ
 էարկ տիկինն ընդ ձկնորսացն տանել զնա և զորդիսն ի

Միպրոս երկերիւր արծաթոյ դահեկանաց Միպրոսի*): Աւ
 իբրև եղև զիշեր, մտին նոքա ի նաւակ անդր և մեկնե-
 ցան՝ զերծեալք ի մահուանէ ողորմութեամբն Աստու-
 ծոյ: Օհ ի վաղիւ անդր վաղ քաջ ընդ առաւօտն՝ եկին
 ասպետքն երկոքին ի բանտն, յորում կարծէին գտանել
 զտիկինն և զորդիս նորա երկուս, զի ջրասոյզ արասցին
 զնոսա և զհրամանն արքայի հանցին ի դուխ: Այլ որ
 ոչն գտանէ՝ չկարէ և ունել: Յապուշ կրթեցան նոքա և
 ազդ արարին արքայի, որ և զայրացաւ ընդ այն մեծաւ
 բարկութեամբ:

ԳՒՆՈՒԽ ԽԳ.

Թէ որպէս գիշերն և արդիւ նորա հասին ի Միպրոս.

Արդ, որպէս լուայք, տիկինն և մանկունք նորա մեկ-
 նեալ ի Առօրիոսէ հասին ի Միպրոս, ի խորշ անդր Աար-
 պասի, որ անուանեալ կոչի Ս. Անդրէաս: Աւ իբրև ժա-
 մանեցին նոքա անդր, փոյթ ընդ փոյթ զեկոյց հրամա-
 նատարն զգալստենէ նոցա արքային Միպրոսի շիւղայ
 (Գ), որում չեղև մեծ ինչ փոյթ զնոցանէ: Աւ այս իսկ
 էր այնմ պատճառ, զի մանկունքն երկոքին էին ժառան-
 գորդք Ամօրի իշխանին Առուսինեան՝ տեառն Տիւրոսի և
 եղբօր շանրի արքային Միպրոսի, զորմէ խօսեցաւ պատ-
 մութիւնն ի վեր անդր և նոցա իսկ պատկանէր աւատն
 Ամօրիի, զորմէ բարեմոյն արքայն շայոց (Գուի Առուսի-

*) Գահեկանն Միպրոսի, կոչեցեալ բէզան սպիտակ, էր դա-
 հեկան արծաթի ի կշիռ 3 գրամաց և 870 հազարորդից, յո-
 րում մասն $3\frac{3}{4}$ յոսկւոյ էր և $4\frac{1}{4}$ մասն ի պղնձոյ և $1\frac{1}{4}$ մասն
 յարծաթոյ զտոյ: Ծան. խմբ.

նեան)՝ որ հօրեղբայր էր մանկանցն, վիճեցաւ ցորչափ
 եկացն կենդանի: Բայց և այնպէս թագաւորն շիւղ պա-
 տուէր ետ հրամանատարին զի բնակեացնն նոքա ի Աար-
 պաս, ուր ելեալ էին ի ցամաք: Աւ կատարեցաւ հրա-
 մանն արքունի և բնակեցան նոքա յամուրն Պրիդայ ամս
 երիս. և հրամայեաց արքայ տալ նոցա թոշակ հազարս
 երիս արծաթոյ Աիպրոսի:

Իսկ արքայն շայոց Աոստանդին իբրև լուաւ զի տի-
 կինն և որդիք նորա բնակեալ կային ի Տովահայեաց վայ-
 րին, ետ լրտեսել բազում անգամ զտիկինն, զի յա-
 փրշտակեալ զնա և զորդիս նորա դարձուցնն ի շայս և
 վարեացնն նոքա ի մահ: Այլ իրազեկ եղեալ զայնմանէ
 տիկինոջն՝ եթող զտեղին և զնաց բնակել յակառն Սրբոյն
 Սիմէոնի: Աւ այսպէս ի դերև ել ձեռնարկ Աոստանդին
 արքայի:

ԳՎՈՒՅԻ ԽԵ.

Ստանկլիքն, որ գործեցան յահաւան Ս. Սիմէոնի, որ կային պի-
 կինն և որդիք նորա. և ըն որով օրինակաւ էին անդր արքայն
 Աիպրոսի շիւղ և ետ լրտեսելն և զմանկանն նորա:
 Իւրպէս:

Աւ էր ի ժամանակին յայնմիկ (1348) սրածուլթիւն
 մեծ ի Աիպրոս: Աւ եղև զի յակառն Սրբոյն Սիմէոնի՝
 ուր բնակեալ կայր տիկինն Սուլթան և որդիք նորա,
 երևեցաւ Աոյսն Մարիամ առն ումեմն սրբոյ և բրդ-
 խեաց ընդ ոտիւք նորա աղբիւր ականակիտ իբրև զկաթն.
 և որ ըմպէրն հաւատով ի ջրոյ անտի՝ զերծանէր ի մա-
 հուանէ: Աւուաւ արքայն Աիպրոսի զբանս հրաշիցն և

կին ի վայր անդր և եզիտ զտիկինն և զորդիս նորա, որք
 կին ընդ առաջ արքայի: Աւ ի կատարել ուխտիցն, իբրև
 կտես զնոսա արքայ, շարժեցաւ ի գուժ խանդաղատա-
 նաց, ոչ միայն զի ազգականք իւր և մերձաւորք էին
 մանկունքն*), այլ և առ պատկառանաց ժողովրդեանն:
 Աւ էառ ընդ իւր զտիկինն և զորդիս նորա և աճ յա-
 պարանս իւր և կալաւ զնոսա ի պատուի՝ զամենայն ա-
 ւուրս կենաց իւրոց: Աւ յետ մահու նորա ընկալաւ զնոսա
 որդի նորա թագաւորն Պետրոս (Մ.), ըստ օրինակի Հօր
 իւրոյ շիւղ արքայի, իբրև զարեւակից մերձաւոր ազգա-
 կանս իւր:

ԳՂՈՒԽ ԽՕ.

Թէ որպէս արտայն Արարուի Պետրոս զգաւ առ պապն Ուր-
 բանոս Մ. ինդրել զի առաւելացին զօրք քրիստոնէից յայս կոյս
 ժողո՝ զի պայէ Ռաբա-որեցո-ցանել զիշխանն Ռոմանոս, զանդ-
 բանէի որդի Կիլիսիոյ, և վերայ շայոց. և թէ զիւրք Ռա-ա-
 արտայն Առաքանդին:

Ի ժամանակսն յայնոսիկ արքայն Արարուի Պետրոս
 (Մ.) դէմ եղեալ զնաց առ պապն Ուրբանոս Մ. խընդ-
 րել զի առաքեսցին զօրք քրիստոնէից յայս կոյս ծովու:
 Աւ զի իշխանք (աշխարհին շայոց) զրեալ էին առ նա
 զի արձակեսցէ առ նոսա զիշխանն Ռոմանոս Վուսինեան,
 զանդրանիկ որդի Սուլթան տիկնոջ, և առ նա ինքն
 Ռոմանոս զիւր աղաչանաց իբրև առ բնիկ իւրեանց իշ-
 խան, զի եկեալ իշխեսցէ նոցա, փոխանակ զի նմա ան-

*) Քանզի մանկունքն էին թոռունք Հօրեղբօր նորա՝
 Մ. օրի Վուսինեան: Օան. իմք.

կանէր գահն արքունի իրաւամբք ժառանգութեան, առեալ տարաւ ընդ իւր զիշխանն Ռոէմոնդ առ ի տալ զնա պսակել ի ձեռաց պապին, այլ եհաս նմա վախճան մահու ի Ալեկսանդրի քաղաքի յամին շնորհաց 1363, որպէս ասացաւ ի վեր անդր:

Յայնժամ կամեցաւ արքայն Պետրոս տալ կոչել զԱլեոն, զիղբայրն Ռոէմոնդի, զի առեալ տարցէ ընդ իւր և տացէ պսակել ի ձեռն պապին, զի նմա իսկ անկանէր թագաւորութիւնն զկնի մահուան եղբօր իւրոյ: Այլ հարկ եղև նմա զնալ առ պապն շտապ տաղնապաւ, վասն այնորիկ յետս եկաց ի խորհրդոյն: Աւ յորժամ ի գլուխ եհան արքայն Միպրոսի զբանն, որոյ վասն զնացեալ էր առ պապն, ընկալաւ ի ձեռաց նորա թուղթս ուղղեալս առ արքայազարմն Ալեոն և առ իշխանս Հայոց, պատուէր տալով զի ընկալցին զիշխանն Ալեոն իբրև զբնիկ և օրինաւոր տէր: Աւ խոստանայր պապն ի թղթի անդ որ առ Ալեոն զի ի զնալ հասանել նորա յերկիր թագաւորութեան իւրոյ, առաքեսցէ նպաստս օգնութեան յիւրմէ կողմանէ և գուն դործեսցէ զի և թագաւորք և իշխանք քրիստոնէից հասուցին նմա օգնականութիւն առ ի կարող լինելոյ զգէմ ունել թշնամեացն հաւատոյ:

Աւ հրաժարեալ արքային Պետրոսի ի պապէն՝ դարձարար յաշխարհն իւր. և եզիտ վախճանեալ զթագաւորն Հայոց զՍոստանդին. վասն որոյ ոչ արձակեաց զնամականին առ իշխանն Ալեոն և ոչ իսկ առ Հայս, այլ կալաւ պահեաց զնոսա ցորչափ եկացն կենդանի:

Աւ Աստուծոյ ոչ եղին կամք զի որդիք Սոստանդին արքայի թագաւորեսցին զկնի նորա, զի չէր նա յարքունի զարմէ անտի Հայոց, զի թէպէտ և էին նորա որդիք բազումք, այլ մեռան նորա ի մէջ աւուրց քսանից, և ար-

քայ Աստանդին (Մ.) թագաւորեաց ամս իննւտասն
(1344—1363):

ԳՒՂՈՒԽ ԽԷ.

Թէ որպէս Ռաֆաւորեցոցն Հայտ զորդին պարոն Հեթմոյ
և կողեցին զնա Աստանդին. և թէ որպէս Սիպրացիտ սպանին
զորդն իրեանց զՌաֆաւորն Պետրոս:

Օգնի մահուան Աստանդին բռնակալ արքայի կողին
Հայք զայլ ոմն թագաւոր, զորդին պարոն Հեթմոյ, որ
կոչեցաւ Աստանդին թագաւոր (Մ.) *): Այլ ոչ եթէ
ընարեցին զնա առ ազնուականութեանն՝ այլ առ փար-
թամութեան, զի էր ծագումն նորա ի ճորտից անտի
Սիպրոսի: Եւ քանզի տազնապէր թագաւորութիւն Հայ-
ոց յիրեսաց անհաւատիցն, առաքեաց առ արքայն Սիպ-
րոսի՝ ուստի էր ծագումն նորա զի հաճեացի ընդունել զնա
և զթագաւորութիւն նորա և զինչս նորա զամենայն,
արձակ համարձակ, և արասցէ զթագաւորութենէն Հայ-
ոց՝ որպէս և հաճոյ կրեեսցի նմա: Եւ կղև իբրև լուաւ
թագաւորն Պետրոս զինդիր արքային Հայոց Աստանդինի՝
ցանկացաւ տիրել աշխարհին այնմիկ: Ասանորոյ պահալ
ի ծածուկ զնամականի պապին, ոչ կցոյց և ոչ աւանդեաց
զայնս առ իշխանն Ալեոն:

Այլ որպէս առական ասէ. «Մարդ յառաջադրէ, այլ
Եստուած գործադրէ», կամեցաւ Տէր զի ի գերև ելցէ

*) Օյաջորդէն Աստանդինի Գ.ի, այսինքն է զԱս-
տանդնէ Մ. որդւոյ Հեթմոյ պարոնին, չէր ինչ յայտնի մին-
չև ցայսօր: Ի ժամանակագրիս և եթ յայսմիկ Գարդելի
գտանեմք զառաջինն տեղեկութիւն զնմանէ: Օտն. խմբ.

նա (Սոստանդին) յակնկալութենէ անտի իւրմէ և ոչ կամեցաւ զի անցուցէ նա ի Սիպրոս զգանձս արքունի, զորս կուտեալ էր նորա կեղեքելով զերկիրն և յափշտակելով զինչս ժողովրդեան, զի այլազգիք կալան զնաւահանդիստս:

Եւ արքայն Սիպրոսի Պետրոս (Ն.) սպանաւ ի ձեռաց աւազորերոյն իւրոյ (1369): Եւ այսպէս թագաւորն Սոստանդին եկաց մնաց ահամայ կամօք ի Հայաստան: Իսկ արքայն Սիպրոսի Պետրոս (Ն.) եթող որդի ամաց ինուեց, որ կոչէր Պետրոս, և արկաւ նա ընդ խնամակալութեամբ Հօրեղբօր իւրոյ Յոհաննու Առւսինեան, որ էր իշխան Անտիոքայ և գունդստապլ Սիպրոսի, և կառավարեաց նա մինչև Հասանել մանկանն յարքունս: Սոյն այս իշխան եզիտ զնամականի պապին, այլ ոչ եցոյց զայնս իշխանին Ալեոնի, քանզի արքայն Սոստանդին և առ նա ինքն առաջի արար զոր ինչ խոստացեալն էր եղբօր նորա (Պետրոսի Առաջնոյ), առաքելով պարզես մեծամեծս և ընծայս: Եւ նա՝ առ ազահութեան պահաց զթղթեանն և ոչ եհան ի վեր:

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Թէ որպէս Պետրոս՝ արքայն Սիպրոսի զոգաւ երկեցս ասպապն և թէ որպէս կուտեան դաշինք ամուսնութեան Ալեոնի իշխանի:

Արդ զիտելի է զի արքայն Սիպրոսի Պետրոս (Ն.) մինչ զեռ կենդանին էր՝ չոգաւ երկրորդ անգամ (1367) առ պապն, վասն առաքելոյ զօրաց քրիստոնէից յայս կոյս ծովու այլ ոչ յաջողեաց նմա: Յերկրորդում անդ նուազի

վերադառնալոյ նորա ի Ախարոս, եհաս ի Մուզոն և
 եղիտ անդ արևնակից իւր զոմն կին, որ կոչէր տիկին
 Իզապէլ Առուսինեան *), դուստր քաջակորով թագաւորին
 Հայոց Պուլի, որ եկեալ էր ընդ առաջ նորա ի մեծա-
 րանս և առ ի նուիրել ընծայս գեղեցիկս թագաւորին
 և պարոնայց նորա: Աւ մատոյց տիկինն աղաչանս հայ-
 ցուածոց երկուս. Առաջին, զի որովհետև ինքն միայն
 յազգականաց անտի նորա կայր մնացեալ յերկրին Յու-
 նաց, հաճեսցի արքայ առաքել առ նա ի Ախարոսէ զա-
 րևնակից նորա զիշխանն Պուլի (Ալեոն?) Առուսինեան՝ զոր-
 զի հօրեղբօր իւրոյ, Թեհան իշխանի Առուսինեան, որ էր
 եղբայր բարեմոյն արքային Հայոց Պուլի, որպէս զի եթէ
 հասցէ նմա (տիկնոջն) վախճան, քանզի էին նորա ինչք
 բազումք, լիցի նմա ունել զոք առ իւր, որում թողու-
 ցու զայնս. և խոստանայր զի ամուսնացուցէ զնա ձո-
 խաբար յաշխարհին: Արկրորդ, խնդրէր յարքայէ տիկինն
 զի հաճեսցի շնորհել նմա աւատ մի փոքրիկ ի Ախարոս,
 որպէս զի ի մեռանել անդ տեառն (ամուսնոյ) իւրոյ՝
 լիցի նմա ունել կայան իմն բնակութեան յաշխարհին:
 Աւ խնդրէր նա զայս շնորհ ի յարացոյց սիրոյ և ի նշան
 ազգակցութեան: Առաւ արքայ Ախարոս աղաչանաց նո-
 րա և շնորհեաց ախորժ հաճութեամբ զոր ինչ խնդրէր
 տիկինն և ետ նմա զմի մասն աւատի հաւու նորա Ա-
 մօրիի Առուսինեան, որոյ վասն քաջաբարոյ արքայն Պուլի
 ճգնեցաւ այնչափ ի կենդանութեան անդ իւրում: Աւ
 կարգեցաւ տիկինն ի վերայ ահառին Առադիբեայ (Aradippo),

*) Եւամանակագիրքն Ախարոսի Մարգարիտ կոչեն զայս
 դշխոյ Առուսինեան: Սակայն հանգոյն Վարդէլի Իզապէլ կո-
 չի կինն և ի թուղթս Աղեմէսի Օ, պապին առ Հիւզ ար-
 քայն Ախարոսի: Ծան. խմբ.

զի ընկալցի ամ յամէ յեկամտից անտի՝ երկոտասան հա-
 զար դահեկանս արծաթիս Ախարոսի. և սեպհականեցոյց
 նմա զայն թաղաւորն Պետրոս, ըստ օրինի արքունեացն
 Ախարոսի: Իսկ վասն առաջնոյ խնդրոյ տիկնոջն, ամուս-
 նացուցանելոյ ասեմ զԼևոն իշխան, արքայն Ախարոսի
 և տիկինն Իզապէլ արարին դաշն խնամութեան ընդ Ար-
 մաւրոս իշխանին Արկադիոյ, այն է Մորէա, զի տացի
 դուստր նորա, կոչեցեալն Վատարինէ, իշխանին Լևոնի,
 որ էրն ի Ախարոս: Եւ սահմանեաց իշխանն Արկադիոյ
 վասն հարսանեաց դստերն ի պոռոգ՝ դուկաթս ոսկւոյ
 քառասուն հազար, պայմանաւ՝ զի արքայն Պետրոս
 առաքեսցէ զիշխանն Լևոն ի Մորէա ի միջոցի վեցից
 ամսոց, ամուսնանալ ընդ տիկնոջն Վատարինեայ, այլ յան-
 ցանել ժամանակին սահմանելոյ՝ եթէ ոչ դայցէ իշխանն
 Լևոն, լուծցին դաշինքն: Եւ ի դալ հասանել արքային
 Պետրոսի ի Ախարոս, առաքեաց նա զիր առ իշխանն
 Լևոն, ծանուցանելով նմա զբանս պայմանաց դաշին, զոր
 ինքն և դուստր հօրեղբօր նորա արարեալ էին վասն նո-
 րա: Եւ նորհ կալաւ ընդ այն իշխանն Լևոն և հաճեցաւ
 ընդ բանս պայմանացն: Յայնժամ ասաց նմա արքայ զի
 հանդերձեալ կազմեսցի գնալ ի Մորէա մինչև անցեալ
 իցէ սահման ժամանակին:

ԳԼՈՒԽ ԽԹ.

Թի որպէս իշխանն և գոնդապետըն Անտիոքայ՝ որ կառա-
 վարէրն զԲագատորոնիւն Ախարոսի, ոչ կամեցաւ ըսողալ (Լևո-
 նի) գնալ ի Մորէա և ընդ զպայմանս ամուսնութեանն:

Եւ եղև յորժամ իշխանն Լևոն հանդերձեալ պատ-
 րաստէր գնալ ի Մորէա ամուսնանալ և ընուլ զյիշեալ

պայմանն, Պետրոս (Ն.) արքայն Միպրոսի սուսերամահ
 եղև յիւրոցն ազատաց: Եւ կալաւ զղեակ թագաւորու-
 թեանն Յոհաննէս Առսինեան, իշխան և գունդստապլ,
 որպէս ասացաք: Յայնժամ Աւոն խնդրեաց յիշխանէ
 անտի զի տացէ նմա թոյլ երթալ ի Մորէա առ ի կատա-
 րել զպայմանս, զորս արքային Պետրոսի եղեալ էր վասն
 նորա: Մերժեաց իշխանն խնամակալ զխնդիր Աւոնի,
 զի կասկածէր թէ մի՛ արդեօք մեկնեալ ի Միպրոսէ դէմ
 եղեալ զնացէ նա առ պապն և առ արքայն Վաղղիոյ՝
 իւրն աղգակից, բողոք ունել զաւատէ հաւուն իւրոյ իշ-
 խանին Տիւրոսի, որ անկանէր նմա իրաւամբ ի նախնեաց
 անտի իւրոց. վասն այսորիկ կալեալ ունէր զԱւոն ի Միպ-
 րոս բռնութեամբ և հակառակ իրաւանց:

ԳՒՈՒԽ Ծ.

Յազազս ամուսնութեան իշխանին Աւոնի և ըն որպէս որդի
 արքային Պետրոսի կապեաց ըստ և արար զԱւոն սենեղալ
 Արոսապէի:

Եւ եղև իբրև ետև իշխանն Աւոն զի էանց ժամա-
 նակն սահմանեալ ամուսնութեանն իւրոյ որ ի Մորէա,
 զի չէր նմա այլ ևս հնար զնալ ամուսնանալ ընդ տիկ-
 նոջն այնմիկ, էառ իւր ի կնութիւն զայրի ոմն տիկին
 ի Միպրոսէ, որ անուանեալ կոչէր տիկին Մարգարիտ
 Սուսոն, զուսոր Տեառն Յոհաննու Սուսոն, որ էր
 պարոն Միպրոսի, յամի Տեառն 1369, յամսեանն Մայի-
 սի: Եւ իբրև ամուսնացաւ, խնդրեաց յիշխանէն Անտիո-
 քայ շնորհել նմա ունկնդրութիւն յատենի անդ խնդրա-
 գրոց և առնել նմա իրաւունս վասն աւատի Ամօրի իշ-

խանին Առաքիլեան, որ պատկանէրն նմա իրաւամբ ժառանգութեան: Իսկ իշխանն խնամակար, որ ընդունէր զհասոյթս աւատին, պատասխանեաց նմա կալ մնալ մինչև հասցէ արքայ յարբունս, որում առաջի արասցէ յայնժամ զիրաւունս իւր: Աւ եկաց մնաց Աւոն մինչև թագ կապեաց արքայն (Պետրոս Բ.), որ և կարգեաց զնա սենեշալ Արուսաղէմի: Աւ յայնժամ առաջի արար նմա խնդիր զի դարձուցի նմա աւատն, և արքայ պատասխանի ետ նմա թէ շնորհեցէ զայն հաճութեամբ: Այլ իշխանն Անտիոքայ՝ որ յուսացուցեալ էր բանիւք զԱւոն, ասաց յետս կալ յիրէդ յայդմանէ զի դեռ այն ինչ թագաւորեալ էր արքայի: Աւ իշխանն Աւոն զրժտմնեցաւ ընդ այն և ոչ կարաց առնուլ զաւատն:

ԳԼՈՒԽ ԾԵ.

Թէ զԻւրդ ցօիկինն Օւայէլ ազգականոցի արքայն Պետրոսի էին ի Սիպրոս և Էհաս ի Փամագոսաս յառաջ Բագարոսն ըստ պատանի արքայն Պետրոսի (Բ.):

Օկնի մահուան արքային Պետրոսի (Ա), որ ըստ ասացելումս ի վեր անդր, տուեալ էր զմի մասն աւատի ազգականուհւոյ իւրոյ՝ Օւայէլ տիկնոջ, իշխանն՝ որ ունէր զկառավարութիւն երկրին, յետս էառ զամենայն աւատս, զորս արքայն Պետրոս՝ եղբայր իւր՝ տուեալ էր օտարականաց և ինքն կալաւ զհասս նոցա: Աւ իբրև զիտաց տիկինն Օւայէլ զգրաւումն աւատին այնորիկ իշխանէն, եկն ի Սիպրոս ունելով ընդ իւր ուղեկիցս պատուոյ արս քսան և չորս, և եբեր ընծայս մեծամեծս և պարգևս ճոխաձիրս: Աւ եկեալ եհաս ի Սիպրոս յա-

ւոր, յորում պատանի արքայն Միպրոսի՝ կապէր ի
 Պամագոսաս զթագն Նրուսաղեմի: Աւ զնաց նա ի հան-
 դէսն թագադրութեան, յորոյ յաւարտել մատոյց զխըն-
 դիր իւր առ արքայն (Պետրոս Բ.) և առ իշխանն
 խնամակալ, զի դարձուցի նմա աւանն և զի յետս տա-
 ցին նմա հասքն: Պատասխանի ետ իշխանն յանուն ար-
 քայի և ասէ. «Տիկի՛ն, տուչութիւն աւատին, որ եղև քեզ
 յարքայէ յեղբորէ իմմէ, անվաւեր է զի ոչ իւր էր այն-
 մի՛ այլ ևս խօսիր զիրացդ զի չէ՛ քեզ մարթ առնուլ
 զայն»: Այսու ահա եղանակաւ զրկեցաւ տիկինն ի պար-
 գէէ անտի և ի ստացուածոց, զոր շնորհեալ էր նմա ար-
 քային Պետրոսի: Օնոյն օրինակ արար խնդիր առ ար-
 քայ տիկին ոմն Միպրացի, որ անուանեալ կոչէր Նշիվ
 Սկանդելիոն, վասն աւատի միոյ իւրոյ, որում տուեալ էր
 արքայ Պետրոս ակառն մի կոչեցեալ Աթալասա, որ էր ի
 սեպհականութենէ անտի աւատին և զոր վերոյգրեալ
 իշխանն յետս առեալ էր պէս զունակ այլոցն: Ասան
 որոյ տիկինն ի դատ կացեալ յանդիման արար թէ՛ որպէս
 թագաւորն Պետրոս շնորհեալ էր նմա զպարգէն առ
 կենդանեաւ իւրով, ըստ օրինաց ատենին իւրոյ, և տու-
 եալ էր նմա ի ստացումն, զոր և էր նորա վայելեալ ընդ
 ձիգ ժամանակս. վասն որոյ պնդէր թէ՛ իրաւունք իւր
 էին ունել զպարգև աւատին այնորիկ: Պատասխանի ետ
 իշխանն խնամակալ և ասէ. «Աւան չէր սեփական ինչ
 թագաւորին, վասն որոյ և չէր նմա մարթ տալ ումէք
 զպատկանեալն այլում. և եթէ տուեալ իսկ իցէ՛ առ ոչ
 ինչ զօրէ պարգէն»: Աւ յաւել ասել թէ՛ կազմ և պատ-
 րաստ է ինքն ցուցանել՝ թէ՛ որպէս չէր պատկան արքայի
 շնորհել ումէք զայն աւատ: Աւ ժողովոյն հասու եղեալ
 իրացս ստուգութեան, վճռեաց զի չունէր արքայն Պետրոս

(Ա.) իրաւունս պարզեւելոյ ումէք զայն և թէ՛ աւատն այն պարտէր դառնալ ի բնիկ ժառանգորդսն: Աւ այսպէս կորոյս տիկինն զաւատն, յայնմ օրէ և առ յապա:

Իբրև ետես տիկինն Չապէլ Առւսինեան զսոյն վճիռ դատաստանի և զպատասխանի իշխանին առ նա ինքն, յետս դարձոյց ի Մորէա զպարզեան և զընծայս, զորս բերեալ էր նորա մատուցանել արքայի, իշխանին և այլոց աւագաց, դարձոյց և զմեծ մասն որերոյն իւրոյ և կամէր մեկնել ի Միպրոսէ և գնալ յԱրուսաղէմ: Այլ ոչ կզիտ նա ժամ բարեպատեհ նաւարկութեան, վասն որոյ եկաց մնաց ի Միպրոս յապարանս տեառն Աւոնի Առւսինեան զձմեռն ողջոյն, և յայս միջոց ժամանակի զհետ պնդեցաւ այնքան, տուեալ ընծայս և աղաչանս ի ձեռս բարեկամաց խնամակալ իշխանին, մինչև յաջողեաց նմա առնուլ ի ձեռաց նորա՝ յաւատէ անտի շնորհելոյ նմա յարքայէն՝ ակառն մի կոչեցեալ Ս. Պէորդ Տունբիայ, որ բերէր ամ ըստ ամէ կրեք հազար ոսկեղրամս դահեկանս Միպրոսի: Աւ իբրև ստացաւ նա զաւատն՝ ետ զայն իշխանին Աւոնի ի ռոճիկ նորա և ի վայելումն, և դարձաւ այնուհետև տիկինն Չապէլ ի Մորէա: Իսկ Աւոն իշխան վայելեաց ընդ երկար ժամանակ զաւատն յանուէն տիկնոջն:

ԳՎՈՒՅՆ ԾՅԻ.

Թէ՛ որպէս աւագանին շայոց գրեաց առ իշխանն Աւոն Ռոզնի, աղաչելով զնա գալ և առնուլ զՄագաորոսիանն շայոց և թէ ընկալցին զնա յարգաց իբրեանց և ի փէր:

Տեսեալ ազգին շայոց զի արքայն Աոստանդին ոչ ևս կամէր յանձանձել զերկիրն և զի, որպէս ասացաք, յինքն

շորթեալ զգանձ աշխարհին, կապտէր զժողովուրդն և արկեալ յանհնարին աղէտս, կամէր մատնել զնոսա ի ձեռս անհաւատից, ընդդէմ ելին նորա և առաքեցին ի ձեռն պատգամաւորաց զաղտնապէս թուղթս առ իշխանն Աւետն, որ էր յայնժամ ի Միպրոս, աղաչելով զնա զի՝ որովհետև նա ինքն էր բնիկ իրաւամբք տէրն իւրեանց, հաճեցի զալ իշխել և առնուլ ի ձեռս զժառանգական իրաւունս և զթագն շայոց, որ նմա իսկ էր անկ. և զի ներկեցէ ֆնասուն և ապիրատութեան, որով մատնեալ էր նոցա ի մահ զնախնիս նորա *). և խոստանային անկեղծաբար զի իբրև հպատակք հաւատարիմք հնազանդեցին: Եսկ իշխանին Աւետնի ընկալեալ զպատգամաւորսն պատուով և սիրով, ետ նոցա պատասխանի թէ ախորժ հաճութեամբ առնու նա յանձն զգահն արքայական յօգուտ քրիստոնէութեան. այլ ոչ էր նմա մարթ զնալ անդր միամտութեամբ ի ժամանակին: Չայս արար պատասխանի իշխանն Աւետն զի զիտէր քաջ զսակաւ հաւատարմութիւն շայոց առ տեարս իւրեանց. և ոչ կամէր նա զնալ ի շայաստան սակաւաձեռն զնգաւ վասն երկուց պատճառաց. առաջին՝ զի եթէ ոչ էր նորա ուղեկից բազմութիւն, արկանէին զնա շայք ընդ ձեռամբ իւրեանց, վարելով ըստ կամս անձանց. և երկրորդ՝ զի եթէ ոչ էր նորա զունդ զօրաց ի ձեռին, չէր նմա մարթ առնել մեծ ինչ ի նպաստ քրիստոնէութեան: Այսորիկ աղաղաւ եկաց մնաց Աւետն իշխան զի խնդրեցէ ի պապէն և ի թագաւորաց և յիշխանաց քրիստոնէութեան զի ձեռն տացին նմա ի պահպանութիւն թագաւորութեանն և աշխարհին ընդդէմ

*) Իմա զԳուրի Առսիսեան և զՆոէմոնդ եղբայր նորա: Տես զԼ. Ա. և Ա. թ.:

անհաւատից: Աւ դայս ինչ առնելով՝ համարէր նա թէ վարէր իբրև թագաւոր և իշխան բարի, յառաւելագոյն օգուտ քրիստոնէութեան և պետութեան:

ԳԼՈՒԽ ԾԳ.

Թէ՛ արդէ՛ շայտ ապանին զարքայ Ասատանդին և Էրան զիշխանութիւնն ի յէրանախին ըստագոյն շայտ. և թէ՛ արդէ՛ գրեցին առ Պէտրոս արքայ Ախարտի զի համեայտ առաքել զիշխանն Աւան ընկել նոցա արև և ըստագոյն:

Աւ իբրև կտես արքայն Ասատանդին զի չէր նմա հնար անցանել ի Ախարտս, զի կալեալ ունէին այլազգիք զնաւահանդիստան, դաշն կռեաց ընդ սուլթանին Մարտի *) և խոստացաւ տալ ի ձեռն նորա զթագաւորութիւնն, զաշխարհն և զքրիստոնէայս համօրէն, միայն զի ապրեցուցէ զանձն իւր և զամենայն ստացուածս: Այլ շայտ իրազեկ կղեալ դաւանացն, սպանին զնա յամսեանն Ապրիլի, յամի Տեառն 1373, և միաբան հաճութեամբ կտուն զիշխանութիւնն ի ձեռս նախնոյ թագուհոյն շայտ, որ էր լեալ կին առաջնոյ բռնաւոր թագաւորին (Ասատանդին Վ.) **) մինչև հասեալ դայցէ Աւան բնիկ աէրն իւրեանց: Աւ իսկ և իսկ միաձայն խորհրդով պատգամաւորս արձակեցին, ասպետ մի՛ որ կոչէր սե-

*) Մեղիք էլ—Աշրաֆ Շարան:

**) Այրին Ասատանդին Վ. թագուհին Մարիամ էր դուստր Օշնի կոմսին Առիկոսի և Յովհաննայ Անթուեցոյ դստեր Փիլիպպոսի Վ. իշխանին Տարենտայ և Մորէայ: Իսկ Յովհաննայ զառաջինն անդ ամուսնացեալ էր ընդ Օշնի թագաւորին շայտ: Տես գլ. ԻԲ. Ծան. խմբ.

պուհ Վեոն շամուսցի և ընդ նմա արս երկուս ի քա-
 ղաքէն Սոյ և տանուտէր զոմն ի Պրեստրէ առ երի-
 տասարդ արքայն Պետրոս և առ իշխանն Վեոն ի Վիպ-
 րոս, տուեալ ի ձեռս նոցա թուղթս: Եւ իբրև հա-
 սին նոքա ի Վիպրոս, ետ կոչել զնոսա արքայ զառաջեալ
 և ի ձեռն իշխանին Անտիոքայ ետ հարցանել թէ զի՞նչ
 կամիցին: Եւ ի լինել նոցա անդ՝ պատասխանի ետուն
 նմա թէ բերեալ էր նոցա թուղթս ի շայոց, զորս և ա-
 ռաջի արարեալ՝ երկիր պագին նմա և ասեն. «Տէ՛ր ար-
 քայ, թագուհին շայոց՝ որ էր լեալ կին Աոստանդին
 արքայի, առաջնոյ բռնաւորին, և որ հաճութեամբ հա-
 սարակաց կալեալ ունի այսօր ի ձեռին զիշխանութիւնն
 թագաւորական և Վաթողիկոսն մեր և տեարք մեր պա-
 րոնայք և ասպետք և ժողովուրդն համօրէն խոնար-
 հեալ երկրպագեն առաջի տէրութեանդ քո և զեկուցա-
 նեն զի Աստուած զրաւ արար կենաց թագաւորին իւ-
 րեանց Աոստանդին, որդւոյ պարոնին շեթմոյ՝ որ ոչ էր
 բնաւ նոցա տէր ըստ իրաւանց: Եւ այժմ՝ չիք նոցա թա-
 գաւոր, և այն որ տէր է նոցա ըստ բնիկ իրաւանց՝ գտա-
 նի յաշխարհի աստ ի Վիպրոս և է նա ինքն իշխանն
 Վեոն Վուսինեան, ձերդ արենակից, սենեշալն Արուսա-
 ղեմի: Երդ ազաչեն նոքա զտէրութիւն քո թախանձագին
 պաղատանօք զի արձակեսցէ զդա ի Վիպրոսէ դալ և
 առնուլ զթագաւորութիւնն շայոց, զժառանգութիւն
 իւր սեփական, զի և զիտեմք իսկ զի քեզ ետ ի նուէր
 զաւատն, զոր ունի նա ի կողմանէ կնոջ իւրոյ՝ յերկիր
 իշխանութեան քում: Եսկ եթէ չիցեն կամք տէրութեանդ
 քում արձակել զնա աստի, զիտուն լիցի քեզ զի բովան-
 դակ աշխարհն հայոց՝ ամենայն քրիստոնեայ բնակչօք
 իւրովք հանդերձեալ է մաանիլ ի կորուստ և անկանիլ

ի ձեռս անհաւատից, որ քաւ մի՛ լիցի, զի եղիցի կորուստ մեծ և աղէտ վասն քրիստոնէութեան: Յայս սակս աղաչեմք զքեզ, տէ՛ր արքայ, աղէ՛ ի սէր Աստուծոյ զթացեալ ողորմեսցիս և մի թողուցուս զի սոյն այս կորուստ և վտանգ յաւուրս թագաւորութեան քո հասցէ ի վերայ քրիստոնէութեան»: Աւ արքայ ետ նոցա պատասխանել ի ձեռն հօրեղբօր իւրոյ, իշխանին Անտիոքայ, որ ասաց. «Տեա՛րք, բարեաւ լիցի դալուստ ձեր, տեսցէ արքայ զթուղթս ձեր, կալցի ընդ այն խորհուրդ և տացէ ձեզ պատասխանի: Արթայք և հանդերուք»: Անդ այս բան ելեալ պատգամաւորացն մեկնեցան յերեսաց արքայի և չոզան հանդէի:

ԳՎՈՒՄ ԾՒՒ.

Թէ որպէս պատգամաւորքն յանդիման եղին իշխանին Աւոնի և ճարտարին նճաւ զՌոմէոս ապապաց և ժողովրդեան Հայոց:

Աբրե մեկնեցան պատգամաւորքն յարքայէ, զնացին յապարանս Աւոնի իշխանի և առաջի արարին նմա զնամականին և թուղթ դաշանց անխակ, ձեռնագրեալ ի բորրից առ հասարակ և կնքեալ մեծաւ կնքով պետութեանն, և ասին զնա. «Մեծաշուք տէ՛ր, նախկին դշխոյն, Աթողիկոսն, պարոնայք ամենայն և ասպետք և ժողովուրդն Հայոց առ հասարակ խոնարհին յոսս Տէրութեան քո, որ ետք բնիկ իրաւամբք նոցա տէր: Աւ որպէս խոնարհ ճորտք քո և հպատակք զգացուցին Տէրութեանդ քու՛մ ի բազում նուազս՝ թէ սպանեալ էր նոցա զարքայ Աոստանդին զտէր իւրեանց, փոխանակ զի խաթարեալ էր նորա զաշխարհն և յուխտ մտեալ ընդ

սուլթանին Մարեղոնի մատնել ի ձեռս նորա զաշխարհն,
 որ կայր մնայր միացեալ ընդ քրիստոնեայս համօրէն. արդ
 աղաչեն զքեզ և խնդրեն պաղատանօք ի քուսմէ Տէրու-
 թինէդ զի եկեալ ընկալցիս զքոյդ ժառանգութիւն, թէև
 մերժեցիր յառաջնումն նուազի զի անվտաս էիր ի
 նոսա և ի խոստմունս նոցա. և արդ ահա միւսանգամ,
 մեծաշուք տէր, խոնարհին յոտս Տէրութեան քում և
 արկանեն աղաչանս առ քեզ, իբրև առ բնիկ իրաւամբք
 տէր իւրեանց, զի հաճեսցիս դալ առնուլ զիրաւացի
 քոյդ ժառանգութիւն և կարկառեսցես նոցա զաջ օդ-
 նականութեան փութով վաղվաղակի, ի պահպանութիւն
 քրիստոնէական հաւատոց, ապ'իթէ ոչ՝ աշխարհն կո-
 րիցէ միանգամայն: Աւ առ ի վստահ առնել զՏէրութիւն
 քո և յապահովել՝ առաքին առ քեզ զանփակ զայս թուղթ
 դաշանց, ուր արկեալ է նոցա ձեռնագիր և կնքեալ ար-
 քայական կնքով, ցուցանելով զի է քո ի վերայ նոցա լի-
 ուլի զօրութիւն և տէրութիւն և՛ որչափ կար է իւրեանց՝
 տան քեզ իշխանութիւն առնել ընդ նոսա որպէս և կա-
 միցիս, իբրև ընդ խոնարհ հպատակս և ընդ ծառայս: Աւ
 թախանձանս մատուցանեն Տէրութեան քում զի հա-
 ճեսցիս ընդունել զնոսա և մի՛ այլ մերժեսցես: Օհ ի եթէ
 և զայս նուազ, մեծաշուք տէր, կամիցիս ապախտ առ-
 նել զնոքօք, զոր, քաւ, մի արասցէ Տէր, դիտասցիր զի
 աշխարհն համօրէն և քրիստոնէութիւն անկցին ի ձեռս
 սարակինոսաց և լիցի այն մեղք մեծ և աղէտ սոսկալի.
 և ամենայն վնասու պատճառք լիցի Տէրութիւն քո: Ա-
 դէ, մեծաշուք տէր, ի սէր Աստուծոյ, մի՛ լիցի քեզ լինել
 պատճառս այնչափ չարեաց և աղետից յապաղելով քո և
 բացակայութեամբ: Յայնժամ ընկալաւ Աւնն իշխան
 զնամականին և զթուղթն դաշանց՝ որ ունէր զկնիքն ար-

քայական, և ասէ ցնոսա. «Տեարք, բարեաւ լիցի դալուստ ձեր: Ի վերայ բանիցդ այդոցիկ, զոր ասէք և խոստանայք ուղղութեամբ մտաց, միաբան ձայնակցութեամբ ժողովրդեան և իշխանացն շայոց առ հասարակ, խորհեցայց նախ և արարից ապա ձեզ պատասխանի: Արթայք, հանգրուք»: Իսկ նոքա մինչև մեկնեալ աղաչեցին զնա զի տացէ նոցա փութագոյնս զպատասխանին. զի թուրքք և սարակինոսք (Ազիպտացիք) զիտէին քաջ զի կայր երկիրն առանց թագաւորի և զի երկպառակութիւն մեծ տիրէր ի շայս վասն իշխանութեանն. քանզի ասէին բազումք թէ իշխանն Աւոն ոչ կամեսցի և ոչ կարացէ գալ յաշխարհն, սակս մեծի բազմութեան անհաւատից որ անդ: Այլ Աւոն իշխան չեա ինչ զայնմանէ պատասխանի. և դարձան պատգամաւորքն և զնացին առնուլ հանգիստ:

ԳԼՈՒԽ ԾԵ.

Թէ որպէս արքայն Ախարոսի կողմաց զԱւոն իշխան և ծանայց շիրս Ռաբոցն, զոր աստեալէր նժա շայոց:

Ի վաղիւ անդր յառաւօտու պահուն՝ արքայն Ախարոսի և խորհրդականք նորա առաքեցին և կոչեցին զիշխանն Աւոն՝ զազգականն արքայի՝ և ասէ ցնա արքայ. «Ազգականդ իմ ազնիւ, ժողովուրդն շայոց ծանոյց մեզ ի ձեռն հրեշտակացն իւրոց թէ զրաւ արար Աստուած կենաց բռնաւոր արքային և աղաչէ զմեզ և խնդրէ միահամուռ ժողովով զի թողցուք քեզ զնալ առ նոսա, որ զի եսդ բնիկ տէր նոցա: Չի՞նչ ասիցես, ազնիւ ազգականդ, իցե՞ն քեզ կամք զնալ անդր թէ ոչ»: Պատասխանի եա իշ-

խանն Աւենն և ասէ. «Տէ՛ր արքայ, ճշմարիտ է զի չկամիմ բնաւ
զնալ ի Հայաստան վասն զինչ և իցէ իրաց. և այս յերկուց
պատճառաց. մի՛ զի Հայք թերի են ի հաւատարմութեան
առ իշխանս իւրեանց և մանաւանդ զի սպանին նորա
զհօրեղբայրն իմ զբարեմոյն արքայն Վուի Առսինեան
և զեղբայր նորա զիշխանն Վոէմոնդ, զտէրն Առնիկոսի,
որք էին իրաւացի և բնիկ տեարք նոցա, և ի սուր հա-
նին երեք հարիւր արս Վաղղիացիս որ յայնմ կուսէ ծովու
և ի մահ մատնեցին զնոսա ի միում աւուր զուր տարա-
պարտուց: Կսկ երկրորդ պատճառ այն իսկ է՝ զի երկո-
քին բռնաւոր թագաւորք, որք տիրեցին զկնի հօրեղբօր
իմոյ Վուի արքային, զտեալ զաշխարհն ի բարւոք պայ-
մանի և ի մեծի ճոխութեան, ետուն զայն յաւեր և յա-
պականութիւն, սպառեցին և զզանձն արքայական և
յիւրեանց կամաց մատնեցին ոչ սակաւ քաղաքս և ա-
մուրս ի ձեռս անհաւատից, այնպէս զի՛ կորուսին գոգ-
ցես զաշխարհն բովանդակ: Աւ վասն այնորիկ ոչ են իմ
կամք զնալ ի Հայաստան: Բայց սակայն, արքայ, քանզի
Հայք եկին և զայլ նուազ առ իս և խնդրեցին յինէն
զթողութիւն վասն չարեացն անցելոց, միանգամայն տե-
սեալ իմ զտառապանս, յորում գտանին քրիստոնեայք
աշխարհին, և զի՛ եթէ երթայց անդր՝ թերևս ապրե-
ցուցից զաշխարհն քրիստոնէական և եթէ գանդաղեցայց՝
հասցէ նմա կորուստ, և յայնժամ պապն և ամենայն
թագաւորք և իշխանք քրիստոնէութեան եպերեսցեն
զիս ասելով, թէ առ վատթարութեան նորա և անհո-
ղութեան կորեաւ աշխարհն և քրիստոնէութիւն: Այսո-
րիկ աղաղաւ կամիմ, տէ՛ր, զնեղ զանձն իմ և զոր ինչ
ունիմ, զի երթեալ առ ից ի ձեռս զսեպհական զիմ ժա-
ռանդութիւն և օգնեցից քրիստոնէութեան յամենայն

զօրութենէ իմմէ, ի պահպանութիւն ուղղափառ հա-
ւատոց. վասն որոյ աղաչեմ զքոյդ Տէրութիւն զի տա-
ցես առ այս շնորհս քո և զօժանդակութիւն և արձա-
կեսցես զիս գնար: Պատասխանի ետ առ այն արքայ և
ասէ. «Ազգականդ իմ ազնիւ, դու ինքն զիտես զլիսովին՝
թէ զայժմուս պէտս ունիմք քեզ վասն մարտին պա-
տերազմի, զոր մղեմք ընդ Վենուացիս. այլ յորժամ՝ զրաւ
լիցի այնմիկ, արձակեսցուք մեք զքեզ և օգնեսցուք ևս
մերովսանն այնպէս՝ զի դո՛հ լիջիք դու և աշխարհն քո»:
Եւ Լևոն իշխան մատուցեալ մեծապէս դո՛հութիւն, եւ
յերեսաց արքայի:

ԳԼՈՒԽ ԵՎԹ.

Յաղագս պատասխանոյն, զոր Լևոն իշխան ետ պատգա-
մաորացն Հայոց զնաճականոյն, զոր բերեալ էր նոցա:

Յորժամ իշխանն Լևոն առեալ հրաժեշտ յարքայէն
Միայրոսի եկն յապարանս անդ իւր, կոչեաց զպատգա-
մաւորս Հայոց և ասէ ցնոսա. «Ազնի՛ւ տեարք, տեսաք մեք
զլծողլծս ձեր որ խնդրեն ի մէնջ գնալ և առնուլ զժա-
ռանդութիւն մեր ի Հայս. և զիտասջիք զի ոչ էր մեզ
կամ գնալ անդր երբէք, ոչ իբրև տէր և ոչ այլով ինչ
իւիք օրինակաւ, ի պատճառս անցից թշնամանաց, զոր յան-
ցիլումն արարին Հայք առ հօրեղբարս մեր. այլ քանզի
զայժմուս եղաք մեք հասու բարեմիտ կամաց, զոր ունին
իշխանքն ընդ մեզ, զղջանալով ընդ չարիսն զոր երբեմն
գործեցին, և խնդրեն իսկ ի մէնջ զլծողութիւն. այլ և
առ սէր քրիստոնէութեան և ի պահպանութիւն կա-

Թողիկէ Հաւատոց*) և անուան Յիսուսի Քրիստոսի, մտադիր կամիմք երթալ յաշխարհ անդր և դնել զանձն և զոր ինչ ունիմք յօղնութիւն պահպանութեան և բարգաւաճանաց քրիստոնէական հաւատոց: Աւ խնդացին պատգամաւորքն ուրախութիւն մեծ ընդ այս պատասխանի և ի ծունր իջեալ առաջի իշխանին Աւոնի, շնորհակալ եղին մեծապէս ի վերայ բարեւէր կամաց նորա և քաղցր պատասխանւոյն, զոր հաճեցեալ էր տալ նոցա:

ԳՎՈՒՄ ԾՎԷ

Թէ նրպէս կողեաց արքայն զպատգամաւորան և ետ ասել նոցա ի յերան հօրեղբօր իւրոյ թէ արատեացէ ի նայս զիշխանն Աւոն՝ զպէրն նոցա՝ յորժամ վախճան լիցի ճարտին որ ընդ Վենետիցիս և թէ օգնեացէ նոցա ըստ կարի իւրոս:

Յետ սակաւուց արքայն Աիպրոսի կոչեաց զպատգամաւորս նայոց և ի ձեռն իշխանին Անտիոքայ հօրեղբօր իւրոյ ետ նոցա ասել. «Տեա՛րք, ողջոյն տուք ազդին նայոց և ասացէք նոցա՝ թէ հաճութեամբ մեծաւ ընդունիմք զխնդիր նոցա յղելոյ առ նոսա ի նայաստան զսիրեցեալ ազգականն մեր զիշխանն Աւոն Աուսինեան՝ զսենեշայն մեր Արուսաղեմի, փոխանակ զի ուղղակի ժառանգ է նա և նմա անկանի թագն արքայութեան նայոց: Այլ ոչ կարեմք արձակել զնա այժմիկ, զի ի պատերազմի եմք ընդ Վենուեացիս, ի վճարել մարտին՝ արձակեսցուք մեք զնա և ձեռն տացուք նմա ի բոլոր զօրու-

*) Օնոյն բան յայտարարէ Աւոն և առ յապա (տես գլ. շ.Օ, շ.Ղ, ՉԱ), որ ինչ նշանակէ ջերմեռանդութեան նորա ի կաթողիկ հաւատս: Ծան. խմբ.

Թենէ: Շնորհ կալան արքայի պատգամաւորքն և աղաչեցին զնա խոնարհաբար զի թոյլ տացէ իշխանին Աւետի զնալ ընդ նոսա վասն մեծի վտանգին յորում գտանէր պետութիւնն յանհաւատից. և զի մնացեալ կացին անգլուխ և անթագաւոր: Սակայն ոչ կամեցաւ արքայ ըսել աղաչանաց նոցա՝ պատերազմին աղաղաւ: Աւ հրաժարեալ պատգամաւորացն յարքայէ, մեկնեցան թախծեալ տրտմութեամբ վասն պատասխանւոյն զոր ընկալան:

ԳՒՈՒԽ ԾԻՆ.

Թէ որպէս պատգամաւորքն էին յապարանս իշխանին Աւետի և Ժանոցին նճա զպատասխանին. և թէ որպէս գնաց նա յապարանս արքայի խնդրել նաւար և անցոցանել զպատգամաւորան ի Հայաստան:

Անկալեալ հրեշտակացն Հայոց զսոյն զայս պատասխանի, չողան յապարանս իշխանին Աւետի տրտմեալք մեծապէս և ծանրաթախիճք ընդ բանս, զոր արար նոցա արքայն և աղաչեցին զնա տալ նոցա խորհուրդ: Փութացաւ Աւետն իշխան և զնաց յապարանս արքայի և եզիտ զի զեռ այն ինչ հասեալ էր սուրհանդակ ի Ահապոլսոյ, Մանուէլ անունն*), որոյ էր սերունդ ի վերին Հայոց և զիտէր քաջ խօսել զհայ և զնէապոլսական լեզուս և ունէր թուղթս ի պապէն Վրիզորէ, զոր թագուհին Ահապոլսոյ Յովհաննայ**), և իշխանն Տարեն-

*) Օտունէս զայսմանէ տես գլ. ՂԹ. և ՂԻԳ:

***) Այս Յովհաննայ թագուհի ժառանգեաց զթագն Ահապոլսոյ յետ հաւուն իւրոյ Ատրեբաի, որ զՅովհաննայ զգուստր

տոնի առաքելին առ արքայն Արարոսի, աղաչելով զնա զի զտուրհանդակն և զնամականին յղեսցէ ի Հայս, առ նախկին դշխոյն, կինն Աստանդին արքային Հայոց, առաջնոյ բռնակալին, և զի թէ հնար ինչ իցէ՝ ձեռնտու լիցի արքայն մեկնելոյ դշխոյին ի Հայաստանէ, որպէսզի զնասցէ ի Աէապոլիս առ թագուհին Յովհաննա և առ իշխանն Տարենատնի, որոց էր նա ազգականուհի: Աւ պատճառ կոչելոյ թագուհւոյն Աէապոլսոյ զնախկին դրշխոյն էր այս իսկ՝ զի կամէր առնել զնա ժառանգ թագաւորութեանն Աէապոլսոյ յետ մահուան իւրոյ, որպէս նշանակեալ էր ի թուղթսն անդ: Յայնժամ իշխանն Աւոն խնդրեաց յարքայէ զմի ի նաւուց նորա՝ որ էր յայնժամ ի նաւահանգստին Վերինեայ, զի ծովազնաց լիցին այնուիկ պատգամաւորքն և այլ մարդիկն, որոց տուեալ էր հրաման անցանել ի Հայաստան առ ի զօրացուցանել զՀայս աւետեօք գալստեան իւրոյ: Աւ լուաւ հաճութեամբ արքայ և խնդրեաց ի նմանէ զի և սուրհանդակն եկեալ ի Աէապոլսոյ անցցէ ի Հայս ընդ նոսա. և Աւոն իշխանն կատարեաց զբանս նորա հաճութեամբ:

Եղբօր իւրոյ Փիլիպպոսի Ր. իշխանին Տարենատի ետ ի կնութիւն Օշնի թագաւորին Հայոց, (Տես ծան. ի գլ. ՕՎ.): Ըստ այսմ Մարիամ թագուհին Հայոց է թոռն Փիլիպպոսի Ր. իշխանին Տարենատի և դուստր Յովհաննայ, իսկ Յովհաննայ թագուհին Աէապոլսոյ էր թոռն Ատրեւրտի, եղբօր հաւուն Մարիամու: Օան. իճԷ.

ԳՎՈՒՒԹ ԵՒԹՅՈՒՆ

Թէ որպէս Աւետիքեան իշխանն արշակեաց զհրեշտակն Հայոց և
Եցոյց նոցա զհաճա իւր ընդ ոյժ ոճանոյ զարեւաց Էնն զաշխարհն
ի դիճաց նորա. և ընդ որպէս յղեաց ընդ նոսա զինասէր թի և
զառ-բհանդակն Մանո-էլ:

Յորժամ այս ամենայն յարդարեցաւ այսպէս, դարձ
արար իշխանն Աւետիքեան յապարանս իւր և եղիտ զպատգա-
մաւորս Հայոց, որ ի մեծի տրտմութեան սպասէին նմա:
Աւետիքեան ցնոսա. «Գիտէք, տեա՛րք, զառաջարկութիւնս
զոր յայլում նուազի արարիք յօգուտ քրիստոնէութեան
և համօրէն ժողովրդեան, այս է՝ երթալ առնուլ զժառան-
գութիւն իմ և դնել զանձն իմ և զզոյս վասն օգնելոյ աշ-
խարհին և առ ի փրկել զայն ի ձեռացն անհաւատից: Ա-
պաքէն նուիրեմք մեք զանձինս և այժմէն իսկ զնայաք
կամակար. այլ չէ մեզ հնար՝ մինչև մարտ պատերազմին,
զոր ազգականն մեր արքայ մղէ ընդդէմ Գինուացւոց՝
առնուցու վախճան: Աւետիքեան որոյ հրամայեմք զի դարձ-
ջիք դուք յաշխարհն օգնականութեամբն Աստուծոյ և
առաքեսցուք մեք ընդ ձեզ զմի ոմն մեր զինակիր, Աոս-
տանդ անուն, որ զիտէ քաջ խօսել զՀայ լիզուն, և որ
խորհրդակից լիցի ձեզ և զօրացուցէ զձեզ ըստ իւրում
կարի. և յորժամ լիցի ձեզ հասանել յայնկոյս, ի քաղաքն
Սիս, գումարեսջիք զբարեխորհուրդ մարդիկն և ըն-
թերցջիք ի լուր նոցա զթուղթս, զոր առաքեմք. և քաջա-
լիրս տաջիք նոցա զալստեամբ մերով, որ ապաքէն ոչ յա-
պաղիցի, եթէ հաճեսցի Տէր: Աւետիքեանցաք և կամիմք
զի յօրէ աստի յայսմանէ նախկին զշխոյն Հայոց (Մա-

րիամ), *) և կոմսուհի (Ահմի) կինն հօրեղբոր խնոյ կոմսին Առուիկոսի **) և սեպուհն Վարթողիմէ, անհարազատ որդի կոմսին և պարոն Ասաիլ (որդի պարոն Թորոսի), ***) չորեքին սոքա միաբանութեամբ պահպանեցին և կառավարեցին զպետութիւնն վասն մեր և ի մեր անուն: Աւ կամիմք զի ի զրի հարցին զբովանդակ դանձն պետութեան և զոր ինչ կալցին ի հասից և ի մտից նորա, որպէս զի տացին մեզ համար՝ յորժամ լիցի մեզ դալ հասանել անդր: Աղաչեցաք մեք զարքայ թախանձանօք և ետ մեզ նաւ մի, զոր զաջիք դուք ի նաւահանգստին Վերինեայ, յոր մտեալ զնասջիք դուք անդր, առաջնորդեալք յԱստուծոյ: Աւ դո՛ւ, Սանուէլ, երթիցես ընդ նոսա, զի այսպէս հաճեցաք մեք ընդ ինդիր արքայի ազգականին մերոյ զիրացս: Օ՛ն, ուղղոյ լիրուք փութով, որքան հնար իցէ, ի սրտապնդումն բարեխորհուրդ մարդկանն:»

Գ Լ ՈՒ Յ Ա.

Թի ո՛րպէս ժողովուրդաց եղեալ հրեշտակացն ի Ախարոսէ հասին ի Առուիկոս և անդոսոս գնացին գիշերայն ի քաղաքն Սիս:

Ընդ այս հրաման և պատասխանի լցան հրեշտակքն ուրախութեամբ և մեծապէս շնորհս կալան իշխանին Ալեոնի: Աւ հրաժեշտ առեալ յիշխանէն, իբրև ի տեառնէ իւրեանց, զնացին ի նաւահանգիստն Վերինեայ, հանդերձ

*) Տես գԼ ԳԼ:

***) Տես գԼ ԻԵ և ՉԻ.

****) Տես գԼ ԷԹ.

զինակրաւն և սուրհանդակաւն Մանուէլի, և գտին զնաւն
կազմ և պատրաստ ի չու, և մտեալ ի նա հասին ի Առ-
ւիկոս: Աւ լուեալ անդ զի մեծ ոմն զօրավար սարակի-
նոս, որ կոչէր Ռեդամուր *), պաշարեալ էր զքաղաքն Սիս
զօրութեամբ սուլթանին Ռաբելոնի, ոչ համարձակեցան
գնալ ի քաղաքն ի տուէ, և հանդիպեալ թուրք սուրհան-
դակի ումեմն, որ զգեցոյց նոցա հանդերձս թուրքաց,
գնացին ընդ նմա հետիոտս զիշերայն՝ և զցերեկ դարանա-
մուտ լինէին, և այսպէս գնացեալ զիշերս ութ հասին ի
Սիս, որ է մայր քաղաքացն Հայաստանի, և անցին ի
միջոյ զօրուն, որ կայր հանդէպ քաղաքին, մինչև օգնա-
կանութեամբն Աստուծոյ առանց ուրուք նշմարելոյ մտին
ի քաղաք անդր, ուր գտին զբարեխորհուրդ մարդիկն
լուծեալս և լքեալս: Այլ յորժամ իրազեկ եղին նոքա և
տեսին զհրեշտակս իւրեանց վերադարձեալս և զզինա-
կիրն, որ եցոյց նոցա զհրովարտակն և զդրօշս իշխանին
Աւոնի, զօրացան ամենեքին և զգիշերն ամենայն անցու-
ցին ի մեծահանդէս ցնծութեան: Աւ այդուցն կանգնե-
ցին զդրօշն ի վերայ պարսպաց քաղաքին և ելին յար-
ձակեցան արտաքս վառեալք ի գէն ամենեքին և մար-
տեան քաջութեամբ և անվեհեր պնդութեամբ ընդդէմ
թշնամեացն անհաւատից և օգնութեամբն Աստուծոյ
յաղթահարեցին զնոսա: Յետ պարտութեանս այսորիկ
ի բաց մեկնեցան ճամբարն այլազգեաց և զերծաւ քա-
ղաքն ի պաշարմանէն:

*) Ռեդամուր ոստիկան Ասորոց:

ԳՎՈՒՅՆ ԿԸ.

Թիւ «բազմ» ընկերացեալ էղեն արարել արեւելոցն ընդդէմ, զորոց
բերին հրեշտակին և զինակիրն:

Ի վաղիւ անդր յիս յաղթութեանն, զորմէ ասացաք, զինակիրն և հրեշտակք եկին առ նախկին դշխոյն և ետուն հաւաքել զժողովուրդն և լու ի լու ամենեցուն ընթերցեալ եղեն թուղթք և հրամանք իշխանին Աւետի: Աւ ի մեծի խնդութեան եղեալ համօրէն ժողովրդեանն, առին զթուղթսն, համբուրէին և բարձեալ դնէին ի վերայ դշխոյ: Աւ անասցին հրամանացն անդէն վաղվադակի և արարին տօն ցնծութեան և պատուեցին մեծապէս զզինակիրն և ետուն նմա ընծայս բազում և մեծարէին զնա ի խրախուճս կոչնոց զամենայն աւուրս մինչև ի դալուստ իշխանին Աւետի: Աւ հնազանդեցան կամակար չորեցուն խնամակալացն, զորս կարգեալ էր իշխանին Աւետի:

Իսկ վասն արքայական զանձուն և ճոխութեանցն զիտելի է զի հայք, որ սպանին զարքայ Աստանդին (Ա.), զողացան զամենայն և բաժանեցին ի մէջ իւրեանց, բայց ի միոյ մասնէ ականցն պատուականաց և ի թագէն սուկոյ, զորս առեալ խնամակալացն չորեցուն կնքեցին և պահեցին մինչև ի դալուստ իշխանին Աւետի:

Աստ դադարէ պատմութիւնն խօսել զայոց և դառնայ ի Աւետն իշխան:

ԳԼՈՒԽ ԱԲ.

Թէ ո՛րպէս Գեղոսացոց եկեալ է Արարոս պաշարեցին զՊատմագրոսսաւս և Տարին է ներքոս դաշաճք և հալան զաղապանին Արարասի և զիշխանն Աւոն, իբրև համակից սպանման Պեարոսի, արքային Արարոսի, իրո՞ճո սպգականի. և ընդ ո՛րպէս այնորիկ սպգակաւ արգելին զնա է դղելին Պատմագրոսսայ ընդ այլ ճեթամեթոս Արարացոց:

Իշխանն Աւոն մնաց ի Արարոս վասն մարտի պատերազմին, զոր արքայն իւր ազգակից վարէր ընդդէմ Գեղոսացոց, և եկաց անդ մինչև ի դալ հասանել նոցա ի Արարոս զօրու ծանու և պաշարել զՊատմագրոսսաւս, որք և դաշամբ իւրք և համաձայնութեամբ մտին ի քաղաք անդր: Աւ արգելեալ զմեծամեծսն և զասպետս Արարոսի ի դղելին Պատմագրոսսայ, հարցին զնոսա թէ ո՞չք ոմանք կամակից եղեալ իցնն մահուան Պեարոսի (Ա.) արքային Արարոսի և պահանջեցին ի նոցանէ արծաթ ի պէտս բանակին: Ձերբակալ եղև և իշխանն Աւոն ընդ աւագորերոյն և ընդ ասպետացն. խորհեցաւ նա զի Գեղոսացիք գուցէ արգելցնն զզնալ նորա ի Հայաստան, և վասն այնորիկ զիմեաց նա առ տիկինն Ալէոնոր *), թագուհին Արարոսի և կին արքային Պեարոսի (Ա.), և առ ծովակալն Գեղոսացոց և ասէ ցնոսա. «Աշխոյ Տիկին և դուք իշխանք Գեղոսացոց, բազումք ի ձէնջ զիտել զիտեն զի ճնեալ է իմ ի Հայաստան, և յորժամ հայր իմ զրաւեցաւ ի կենաց և սպանին Հայք զհօրեղբարսն իմ, որք

*) Ալէոնոր թագուհին Արարոսի՝ կին Պեարոսի Ա. թագաւորին՝ դաշնակից էր Գեղոսացոց յայոմ մարտի ի վրէժխնդրութիւն մահուան առն իւրոյ: Օսն. խմբ.

էին ժառանգք թաղաւորութեանն շայոց, մայր իմ էած
 զիս ընդ իւր այսր առ արքայն շիւղ՝ իմն ազգակից:
 Արդ, յամսոյ հետէ առաքելցին առ իս շայք աղաչելով
 զիս ի ձեռն հրեշտակաց զի զնաղից անդր առնուլ զիմն
 ժառանգութիւն և ձեռն տալ քրիստոնէութեան, այլ
 ոչ զնաղի ես ի պատճառս պատերազմիս այսորիկ և զի
 չեղեն կամք արքայի շնորհել ինձ արձակուրդ: Աւ եթէ
 իցեն ոմանք ի միջի ձերուս, տեաւք, որք յանդգնիցին ա-
 սել թէ եղէ ես կամակից սպանման արքային Պետրոսի,
 իմոյ ազգականին, որում ներեսցէ Աստուած, վկայ կո-
 չեմ ինձ զմարդիկ աշխարհիս այսորիկ զի անպարտ եմ
 ես ամենեին: Աւ եթէ անհաւատ ձեզ բանք իմ թուի-
 ցին, աղաչեմ զձեզ խոյզ խնդրոյ առնել, եթէ եղեալ իցէ
 իմ հաղորդ սպանութեանն որով և է օրինակաւ, թող
 համարեցայց ես նենդաժէտ և դատեցայց իբրև մասնիչ:
 Եսկ վասն արծաթոյն՝ զոր խնդրիցէք յինէն ի պէտս բա-
 նակիդ, զիտէք ապաքէն զի չէ ինձ մարթ տալ, և եթէ
 էր իմ իսկ բաւականութիւն, ոչ էր ձեզ պարտ պահան-
 ջել ինչ յինէն, այլ հարկ ի վերայ կայ ձեզ ամենեցուն լի-
 նել ինձ ձեռնտու զի թափեցից զաշխարհն իմ ի թշնա-
 մեաց անտի անհաւատից, ընդ որոց լծով անկեալ գտանի
 մեծաւ մասամբ: Աւ իբրև լուեաց իշխանն Աւոն ի խօ-
 սիցն, եցոյց նոցա թուղթս զրոշմեալս կնքով պապին
 Աւրբանոսի Ա. *), զորս տուեալ էր նորա առ արքայն
 Սիպրոսի Պետրոս (Ա.), յորժամ զնաց առ նա յԱւինիոն,
 և պատուէր տայր շայոց ընդունել զիշխանն Աւոն ի
 թաղաւոր և ի բնիկ տէր իւրեանց: Աւ իբրև եցոյց նո-
 ցա զնամականին, աղաչեաց զթաղուհին և զիշխանս Պե-

*) Տես գլ. Ծ.Օ, և Ծ.Է:

նուազուց արձակել զնա և թողլ տալ զի զնասցէ յաշխարհն իւր. և յաւել ևս ասել թէ չկամէր այլ ևս մնալ ի Սիպրոս:

ԳԼՈՒԽ ԱԳ.

Թէ ո՛րպէս ասագանին Վենուացոց յետ իրազէի վնեւոց Եւլեոն իշխան անպարտ էր ի սպանմանէ արքային Պետրոսի (Ս.), Ժանուցին նմա Ռաբանո-Նեամբ նախկին Ռաբո-հոյն զի հարոսցէ վասն Բանակին Երեսոն և վեց հազար արժանի դահկանս Սիպրոսի և սպա Ռինեացի էրբ և կամեացի:

Յորժամ թաղուհին Ալէոնոր և Վենուացիք յետ հարցափորձի հասու եղեն զի իշխանն Եւլեոն անպարտ էր յարկնէ արքային Պետրոսի (Ս.) և էր նա անմեղ բոլորովիմբ, ետուն նմա պատասխանի ի ձեռն խորհրդականի իւրեանց թէ ոչ ինչ խնդրէին ի նմանէ վասն մահու արքային Պետրոսի, իրազէի լեալ թէ չդոյր նորա ինչ մեղ. այլ սակս ծախուց բանակին՝ վճռեալ էր նոցա զի հատուցէ նա երեսուն և վեց հազար արծաթոյ դահկանս Սիպրոսի, որ արժեն ինն հազար դուկատս, և թէ այսու օրինակաւ արկեալ էր նոցա հարկս ի վերայ այլոց ազատաց և ասպետաց աշխարհին, իւրաքանչիւր ըստ իւրում աստիճանի. և ասացին՝ զի եթէ չէր նա բաւական հատուցանել միահաղոյն, հատուցէ զմի մասն, և վասն միւսոյն տուեալ անքոյթ ապահովութիւն, ելեալ զնասցէ ի նայաստան երբ և թուեսցի նմա հաճոյ: Վատասխանի ետ նոցա Եւլեոն իշխան և ասէ. «Տեարք, շնորհունիմ մեծապէս թաղուհոյն և իշխանաց Վենուացոց զի տան ինձ թողլ զնալ ի նայաստան, այլ հատուցանել:

զարծաթն բնաւ իւրք ոչ կարեմ: Բազում և այլ ինչ
ասաց նոցա և աղաչեաց իշխանն Աւոն, այլ օգտեցաւ
ինչ ոչ, զի ոչ կամէին ունին զնել նմա:

ԳՎՈՒՅՆ ԱՐԻ.

Թի ո՛րպէս իշխանն Աւոն առաւելաց առ ճայր իւր և առ
կենն, որք էին ի Նիկոսիա, զի Գրոցեն երեսուն և վեց հազար
արծաթոց դահեկանս Արարոսի:

Տեսեալ իշխանին Աւոնի զի չէր նմա հնար պրծա-
նել այլով օրինակաւ, առաքեաց առ տիկին մայրն իւր և
առ կինն, որք էին ի Նիկոսիա, զի փոյթ ընդ փոյթ
վաճառեացին զկահ իւր և զկարասի և զամենայն ինչ զոր
ունէր որով և իցէ զնով և բերցին նմա կամ առաքեացին
ի Փամագոսսա որչափ ինչ լիցի նոցա հայթայթել ան-
դուստ, առ ի հատուցանել զգումարն և զնալ ի Հայաս-
տան: Յորժամ տիկնայքն երկոքեան լուան զհրաման իշ-
խանին Աւոնի, ի վաճառ հանին զկարասի նորա, և այն-
քան մեծ եղև կորուստն և մնաս՝ զի չեղև նոցա ի ձեռս
բերել ոչ զքառորդ և ոչ զհինգերորդ մասն արժէից կա-
րասւոյն, այլ հազիւ վեց հազար դահեկանս Արարոսի,
զոր առեալ բերին առ իշխանն Աւոն ի Փամագոսսա:
Ար իբրև ընկալաւ զարծաթն, առեալ տարաւ առ Թա-
ղուհին և առ ծովակալն Վենուացւոց և այնչափ ինչ
արար ողորախառն աղաչանօք և ընծայիւք առ նոսա, զի
կալան ի հատուցումն զաւստն, զոր կին նորա ունէր ի
Արարոս, որ արժէր երեսուն հազար դահեկանս արծա-
թոյ: Աւ այսպէս հաճեցուցեալ զնոսա իշխանին Աւոնի,
ել մեկնեցաւ ի բերդէն Փամագոսսայ:

ԳԼՈՒԽ ԱԵ.

Թէ որպէս իշխանն Աւոն խնդրեաց ի Յովակայէն Վենուացոց զի Թոյլ ասցէ նմա գնալ ի Բերդն Առաիկոսի և ծնալ անոր Տինգէ ցամառն:

Յետ հատուցմանն կատարելոյ, իշխանն Աւոն մեկնեցաւ ի բերդէն Պամագոսսայ, ուր էրն ի պահեստի ընդ այլոց աւագաց, և ետես զի Վենուացիք յաւարի առնուին և յափշտակէին զաւագն և զանաւագ ի Արարոս, ի հատուցումն բանակի իւրեանց: Աւ յերկբայս եղեալ զնոցանէ, բազումս աղաչեաց զճովակայն Վենուացոց զի տացէ նմա Թոյլ գնալ յամուրն Առաիկոսի, որ էր ի ձեռս նոցա, և կալ անդանօր զձմեռն ողջոյն և ի զալ ամարան՝ երթալ յաշխարհն իւր ի Հայաստան: Աւ զայս խնդրեաց նա զի յապահովի կացցէ ի Վենուացոց, որք չարիս մեծամեծս անցուցանէին ընդ կողին Արարոսի, և զի իցի նմա յաճախագոյնս ունել լուր յաշխարհէ անտի իւրմէ: Խորհուրդ կալաւ ճովակայն ընդ այլոց Վենուացոց, և զի չգոյր արքային և ոչ մի ազգական կամ բարեկամ մերձաւոր, զորս լինէր նմա մարթ տալ ի պատանդ, առ ի լինել կարող տալ նմա առնել զոր կամէինն, ետուն նմա Թոյլ գնալ յամուրն Առաիկոսի:

Այլ տիկինն Ալէոնօր Արագոնացի, նախկին զշխոյն Արարոսի, իբրև լուաւ զայս ամենայն, արդել զերթն Աւոնի և կոչեցեալ զնա առաջի իւր ասէ ցնա այսպէս. «Վիտել զիտեմ զի ամուրն Առաիկոսի պատկանէր Թաղաւորութեանն Հայոց և զի մեծագոյն մասն բնակչացն նորա են Հայք *), արդ զնաս զու յերկիրն Հայոց կա-

*) Հայք տիրէին Առաիկոսի մինչև 91-ն յունուարի 1363 ամի: Տես գլ. ԽԵ: Օտն. խմբ.

պել զթագն արքայական. ի կասկածի եմք մեք զի եթէ
 զնասցես դու ի բերդն, ի ձեռն առնուցուս զիշխանու-
 թիւն նորա և կալցես զայն վասն քո. և այսր աղա-
 դաւ, որդեակ, ոչ կամիմք զի երթիցես անդր: Պատաս-
 խանի ետ իշխանն Աւոն և ասէ. «Տիկին, զխտասջեր
 հաստատութեամբ զի ոչ բնաւ արարից զոր ասեսդ. և
 պատճառ այն իսկ է, զի ամուրն Առօխոսի ոչ է օգտա-
 կար թագաւորութեանն շայոց՝ փոխանակ զի հեռի է ի
 Սոյ առաւել քան զաւուրս ութ և ծանրազնոյ լինի
 պահեստ նորա. և վասն այնորիկ իսկ թողին զնա թա-
 դաւորքն շայոց: Աւ արդարեւ ասեմ քեզ, տիկին, եթէ
 ամուրն այն էր ընդ իմով իշխանութեամբ՝ տայի զայն
 արքայի եթէ կամէր նա ընդունել. և առ այս՝ պատ-
 րաստ իսկ եմ տալ քեզ երդումն հաւատարմութեան»:

Բազում և այլ պատճառս ի մէջ բերէր նա և ցուցա-
 նէր, այլ ոչ իւրք հաճեցաւ թագուհին զի զնասցէ նա
 յամուրն Առօխոսի. այլ այնչափ արար իշխանն Աւոն
 ընծայիւք և խոստամամբք զի թագաւորն և թագուհին
 հաւանեցան զի զնասցէ նա յամուրն Առօխոսի՝ միայն
 զի երդնուցու չմտանել ի բերդն, այլ բնակեցի ի զղեակ
 կղզւոյն Առօխոսի, որ է ի վերայ ծովուն. և արար նա
 այսպէս: Այլ յառաջ քան զհաւանել թագուհւոյն և
 Պենուացւոց շնորհել Աւոնի զոր խնդրէին, ետ նա թա-
 դուհւոյն զաւան զայն, զոր կին նորա ունէր ի Ախպ-
 րոս, որ բերէր ամ ըստ ամէ հազար դահեկանս արծաթոյ
 Ախպրացւոց: Բաց անտի՝ խոստացաւ երդմամբ ծովա-
 կալին Պենուացւոց զի ի դալն նորա ի Ախպրոս առա-
 քեցէ նմա Ֆլորէնս տասն հազար:

ԳՎՈՒՄ ԱՕ.

Թէ ո՛րպէս իշխանն Աւոն՝ հանդերձեալ գնալ յամսոսն Ար-
տիկոսի, եւս զնել է նա՝ զհարաւի իւր և հաղի- հաղ ճարճա-
ցա՝ ազատել զայնս. և ըն ո՛րպէս ինքն, ճայրն իւր և կինն և
որեւոր Քինեցան է Ախարոսէ և հասին է Արտիկոս:

Յետ հրատարելոյ իշխանին Աւոնի յարքայէ, ի թա-
ղուհւոյն և ի Վենուացւոց, իշխանն Աւոն ետ խնդրել
նաւ մի Առօխոսի և եղ անդ զմասն մի յորերոյն իւրոյ,
զկարասին և թագ մի ոսկեղէն զարդարեալ ակամբք
պատուականօք և մարգարտօք, որ էր կնոջ իւրում, և
զամենայն զոր ինչ ունէր, զի առաքեսցէ ի Առօխոս առ
ահի Վենուացւոց: Աւ ուղւոյն եղեալ զնացեալ էր նո-
ցա, եթէ ոչ էր արկեալ խափան ասպետ ոմն, որոյ անուն
էր Աարոյոս շօբերժիէ, յոր վստահացեալ էր իշխանն
Աւոն, զի էր նա ի տանէ իւրմէ և ի կարգէ անտի Տա-
պարի, զոր ինքն իսկ հաստատեալ էր: Սա ի կողմն դար-
ձեալ Վենուացւոց, ամբաստան լինէր զԱխարացւոց ի
բաղում ինչ իրս և առնէր նոցա շարիս որչափ կարէր:
Վէպ եղև նմա դտանիլ ի տեղւոջն մինչ զկահ և կա-
րասի իշխանին Աւոնի դնէին ի նաւ. և ել նա զաղ-
տաղողի, զնաց ձեպ ի ձեպոյ առ ծովակայն Վենուա-
ցւոց և ծանոյց նմա. և ծովակայն ետ հանել զայն ա-
մենայն ի նաւէ անտի և յինքն էառ զոսկին և զար-
ժաթ և զթագն ոսկեկուռ: Աւ եղև իբրև լուաւ զայն
Աւոն իշխան, ել զնաց առ ծովակայն և խնդրեաց զի
դարձուցէ նմա զկարասի իւր և զթագն և զայն ամե-
նայն, զորս կորզեալն էր արանց նորա ի նաւէն, յոր հրա-
մայեալ էր նորա բառնալ զայնոսիկ և տանել ի Առօխոս.

և ասաց նմա թէ որպէս տրովք, զոր հասուցեալ էր նա թագուհւոյն և նմի՛ն իսկ ինքեան, թոյլ տուեալ էր նոցա զնալ ի Առօխոս և անցանել անդուստ ի Հայաստան: Աւ յաւել ևս ասել զի եթէ ոչ դարձուցին առ նա զհանգերձս իւր և զայլ կարասին, չունէր նա այլ ինչ որով դոյր նմա հնար կեալ ի Առօխոս, ուր հարկ էր նմա մնալ ամիսս չորս, յառաջ քան զզնալ յաշխարհն իւր. և եթէ զրկէր յընչից անտի իւրոց՝ ունէր տառապիլ յանհնարին աղքատութեան: Աւ թախանձեաց պաղատանօք անդրէն վերստին զի զոր ինչ հանեալ էին ի նաւէ անտի դարձուցին առ նա: Չառաջինն ոչ կամեցաւ ծովակալն կատարել զհայցուածս նորա, այլ իշխանն Աւոն աղաչանօք և խոստմամբք յաջողեցաւ յինքն առնուլ զինչս իւր, բաց ի թագէն ոսկւոյ, զոր մեծաւ դժուարութեամբ վերագնեաց Աւոն երեք հարիւր դուկատից, միով յակընթաւ պակաս, որ պատուականագոյնն էր յակունս պակին: Աւ յեա այնորիկ առաքեաց Աւոն զկարասի իւր վաղադոյն որչափ էր հնար և առանց այլ ևս յապաղելոյ ինքն և մայր նորա և կին և որեարն մեկնեցան ի Փամադոսսայ զնալ ի Առօխոս: Աւ հասին անդր օգնականութեամբն Աստուծոյ յաւուր տօնի Չատկին, որ էր օր երկրորդ ամսեանն Ապրիլի, յամի Տեառն 1374:

ԳԼՈՒԽ ԱԷ.

Թէ որպէս իշխանն Աւոն կամեցաւ կաղել Գոնդ ասիական յերն զի արցել զբաղաժն Տարսոնի, զոր ունէր արլւանն Բաբելոնի, և ոչ կարաց Գրանել նաւս:

Յորժամ եկն եհաս ի Առօխոս Աւոն իշխան, ետես զի քաղաքն Տարսոնի էր ի ձեռս սուլթանին Բարեղոնի,

զոր էր մատնեալ նմա առաջին բռնակալ թագաւորն Հայոց (Առստանդին 'Վ.), զի էր քաղաք թագաւորութեանն: Աւստայաւ Ալեոնի թէ ի քաղաքին գտանէին երեք հարիւր և եթ զօրականք սարակինոսաց (Մամլուքաց), և թէ բնակիչքն համօրէն էին հայ քրիստոնեայք: Խորհեցաւ ի միտս իւր կազմել գունդ արանց հազարաց և փորձ փորձել առնուլ զքաղաքն զի կարէր լինել նմա օգտակար յոյժ. փոխանակ զի քաղաքն Տարսոնի կայ առափն գետոյն մեծի (Ալուդնոս), ընդ որ նաւք ի ծովէ ելանեն ի վեր, և գնան հասանեն մինչև ցքաղաքն, որով մարթ էր նմա ունել միշտ նպաստ ի Ախպրոսէ և յայլոց իշխանաց քրիստոնէից: Այլ ի սլատճառս մեծամեծ վնասուց, որ հասին նմա ի Ախպրոս, որպէս և առ չկամութեան ծովակալին Վենուացւոց, որ ոչն հաճեցաւ բնաւ երբէք տալ նմա նաւս ընդ արծաթոյ, վասն ուխտի դաշանց վաճառականութեան, զոր ունէին Վենուացիք ընդ սարակինոսս, ոչ կարաց Ալեոն գումարել զգունդն սակաւաձեռն:

ԳՂՈՒԽ ԱԸ.

Թիւ ո՛րպէս Ալեոն իշխան առաքեաց լրտեսս ի Տարսոն առ ի Քիպել Գաղաթնայէս ի Հայոց քրիստոնէից բնակչաց Կաղաթին ընկածիցի՞ն պալ նմա յերան օգնականութեան յարուսմն Կաղաթին:

Աւստ եղև իբրև ետես իշխանն Ալեոն զանցաջող ելս կազմելոյ բանակին, ոչ լքաւ ամենեկին, այլ առաքեաց լրտեսս ի քաղաքն Տարսոնի հարցանել ի ծածուկ ի Հայոց քրիստոնէից, որ անդն բնակէին, թէ կամիցի՞ն միաբանել ընդ նմա: Անդ որ հաճելով նոցա, եղև նմա ուրախութիւն մեծ:

Եւ առաքեաց նա կոչեաց զբերդակալն Առախիոսի գալ
 խօսել ընդ նմա ի կղզւոջն Առախիոսի, յորում բնակէր *):
 Փռլթացաւ հրամանատարն եկն առ նա վաղվաղակի,
 և կոչէր անուն նորա պարոն Աոստանդին Վրազանացի,
 աղղաւ շայ, և յոր վստահ էր մեծապէս Աւոն իշխան:
 Եւ յայտնեաց նմա զմիտս իւր թէ որպէս կամէր առնուլ
 զքաղաքն Տարսոն. և յորդոր եղև նմա օգնել ինքեան
 նաւուք և զօրօք. և եթէ յաջողեսցէ ինձ Աստուած առ-
 նուլ զքաղաքն, տաց քեզ, ասէ, զոր ինչ և խնդրիցես
 յինէն: Եւ հրամանատարն խոստացաւ նմա օգնել նաւուք
 և զօրու երբ և կամեսցի մեկնիլ: Բնդ այս խոստումն
 հրամանատարին Աւոն իշխան եղև նմա շնորհակալ
 ըստ կարի իւրում և ետ անդէն վաճառել զամենայն ա-
 նօթս իւր արծաթեղէնս և զմասն ինչ զարդուց կնոջ
 իւրոյ և զթագն, զոր էր նորա փրկանաւորեալ ի Վե-
 նուացւոց երեք հարիւր դուկատից, որպէս ասացաւ:
 Եւ առեալ զգինս վաճառելոցն, առաքեաց ի ձեռն հրեշ-
 տակաց թուղթս և ընծայս առ արքայն Ախպրոսի, առ
 թագուհին և առ Վենուացիս, աղաչելով զնոսա առա-
 քել զօրականս բաւականս թուով ի կղզին Առախիոսի,
 զի ընկերացին նմա ընդ զօրուն իւրոյ մտանել յաշ-
 խարհն շայոց. ըստ որում յանհնարից իսկ էր մտանել
 անդր առանց բազմութեան զօրաց առ աշի թուրքաց
 և սարակինոսաց, որք պահէին զամենայն կիրճս ճանա-
 պարհաց՝ ընդ որս հարկ ի վերայ կայր նմա անցանել:
 Եւ արքայն Ախպրոսի և թագուհին և Վենուացիք իբրև
 ընկալան զհրեշտակս շայոց և զպարզեան մեծամեծս, ե-

*) Աւոնի խոստացեալ էր բնակիլ ի դղեկի կղզւոջն Առախ-
 իոսի: Տես գլ. ԿԵ: Օտն. իմք.

տուն նոցա արս հարիւր թոշակաւորս, էր որ սպառազէն և էր որ աղեղնաւոր, և էր նոցա զօրագլուխ զինակիր ոմն եկեալ յայնմ կուսէ լերանց (ի Վաղղիոյ), որ էր մտեալ ընդ ձեռամբ Վենուացւոց *): Աւ մեկնեցան բանբերքն և զօրականքն Արարացիք և հասին ի կղզին Առուիկոսի և գտին անդ զԱւոն իշխան, որ խնդացեալ ընդ այն մեծապէս՝ արար հանդէս խրախուժեան. և առաքեաց զոմանս յարանց անտի իւրոց ի Առուիկոս խօսել ընդ բնակիչս քաղաքին զի տացեն նմա ձեռն օգնականութեան. և եղիտ անդ արս բարեյօժարս նկատածիդս և աղեղնաւորս՝ որչափ և կարաց:

ԳԼՈՒԽ ԱԹՎ.

Թէ ո՛րպէս հրամանատարն Առուիկոսի՝ դրժելով դաշինն ար ընդ Աւոն իշխան, առաւելաց առ քաղաքացիս Տարսոնի զգոյշ կալ ի Աւոնէ:

Իբրև ետես հրամանատարն Առուիկոսի զի Աւոն իշխան խնդրեալ էր զօրս ի Արարոսէ տանել ընդ իւր յառումն քաղաքին Տարսոնի, խորհեցաւ յանձն իւր թէ ըստ ուխտի միաբանութեան, զոր ունէր Աւոն ընդ Հայոց քրիստոնէից բնակչաց քաղաքին, կայր նմա տիրել քաղաքին աներկբայապէս, ողի չար եմուտ ի սիրտ նորա և ստրջացաւ ընդ խոստումն, զոր տուեալ էր Աւոնի, և ոչ յօժարեցաւ տալ նմա նաւս և զօրականս յօգնականութիւն: Այլ որ չար կան է՝ ետ վաղվաղակի հանդերձել

*) Անուն զօրագլխոյն է Սոհիէ Վուլգարդ: Տես զԼ. Զ. Ծան խմբ.

նաւ և առաքեաց զայն ի ծածուկ զիշերայն ի Տարսոն
 առ քաղաքապետն որ էր սարակինոս, ազդ առնելով նմա
 զգոյշ կալ, զի Վեոն իշխան ունէր ի մտի յարձակել ընդ
 հուպ ի վերայ քաղաքին: Աչ շատացեալ այսուիկ հրամա-
 նատարն յաւել միւս ևս չարութիւն. հանդերձեաց այլ
 նաւ և առաքեաց ի Ախարոս առ արքայն և առ ծովակայն
 Պենուացւոց, կարծեցուցանելով նոցա թէ համախմբումն
 զօրացն Վեոնի ի կղզւոջ անդ Առօիկոսի ոչ եթէ ունէր
 նպատակ զնալ յաշխարհն շայոց, այլ անցանել զնալ ի
 Ախարոս ընդգէմ արքայի և Պենուացւոց և օգնել իշխա-
 նին Անտիոքայ, հօրեղբօր արքային Ախարոսի, զոր կա-
 լեալ Պենուացւոց բանտարդել ի Փամադոսսայ չարչարե-
 ցին յոյժ. և էր իսկ հատեալ զզլուխ նորա՝ եթէ չէր
 Տեառն զերծուցեալ զնա ի բանտէ անտի կապանաց, որոյ
 մտեալ ի բերդն Վերինեայ, կալաւ զայն ընդգէմ Պե-
 նուացւոց: Աւ զայս բան հրամանատարն այն զնէր նեն-
 գութեամբ ի վերայ իշխանին Վեոնի, որպէս զի ար-
 գելցէ զնա առնուլ զքաղաքն Տարսոնի զի զաշնաւոր էր
 ընդ սարակինոսս և գտանէր օգնութիւն ինոցանէ:

ԳՎՈՒՅՑ Է.

Թի ո՛րպէս արքայն Ախարոսի և Պենուացիք բարեացան ի
 վերայ իշխանին Վեոնի, հասարակով բանեցն յղէլոց ար-նաս
 ի Կաղապապետն Առօիկոսի և արասեցին ի Առօիկոս ցահա-
 նա՝ յերբառաւ արանել զիշխանն Վեոն:

Արդ տրամեցաւ յոյժ և բարկացաւ Վեոն ընդ դաւաճա-
 նութիւն և ընդ մատնութիւն նենգաւոր հրամանատա-
 րին Առօիկոսի, որ դրժեալ այնքանեաց խոսամանց տուե-

լոց առ նա, իբրև երդմնազանց քրիստոնեայ, ամբաստա-
 նեալ ևս էր զնա ստուծեամբ առ արքայն Ախարոսի և
 առ Վենուացիս, որպէս և ասացաք: Աւ խռովեցաւ
 Աւոն իշխան ընդ նենդուծիւն հրամանատարին, որով
 չեղև նմա հնար կազմել զզօրն: Աւ մինչդեռ նա ընդ այն
 տանգնապէր, արքայն Ախարոսի և Վենուացիք ընկա-
 լեալ զնենդաժէտ թուղթս հրամանատարին Առօիկոսի
 ընդդէմ իշխանին Աւոնի, հաւատացեալ ստապատիր բա-
 նից նորա՝ լցան ցասմամբ և առաքեցին անդէն վաղվա-
 ղակի ցուկանաւ մի քաջազէն դադանաբար ի կողին Առօի-
 կոսի ձերբակալ առնել զիշխանն Աւոն: Այլ որ ի ցուկա-
 նաւ ի անդ գտանէին արք երկուցեալ, զի էր իշխանն
 պահպանեալ ի զօրաց, ոչ ումէք իշխեցին ի վեր հանել
 զբանն, բաց ի նենդաւոր քաղաքապետէն Առօիկոսի, որ
 գիտակ իսկ էր այնմ: Աւ իբրև տեսին թէ չէր նոցա հնար
 դամագիւտ լինել, դարձան ի Պամագոսսա, բերել ընդ
 իւրեանս զայլ իմն զինեալ ցուկանաւ, զի ի միասին կա-
 լեալ զիշխանն Աւոն՝ տարցեն ի Պամագոսսա, ի գերու-
 թիւն Վենուացւոց: Իսկ իշխանն Աւոն իբրև եղև իրա-
 ղեկ ի ձեռն ոմանց ի բարեկամաց, զորս ունէր ի բերդի
 անդ Առօիկոսի, ապշեցաւ և տրտմեցաւ յոյժ և ոչ գիտէր
 զինչ առնել և չէր ինչ զարմանք, քանզի տեսանէր քաջ
 զի չէր նմա մարթ գնալ յաշխարհն Հայոց սակաւա-
 ձեռն զնդաւն, որով չէր իսկ հնար զդէմ ունել թշնա-
 մեաց իւրոց, սարակինոսացն և թուրքաց, որք պահէին
 զգուշութեամբ զանցս ճանապարհաց, իրազեկ եղեալ զա-
 լըստեան նորա ի թղթոց անտի դաւաճան հրամանատա-
 րին Առօիկոսի, և դեռ ևս հազիւ էին նորա երկվարք քսան
 և հինգ զորս գնեալն էր: Այլ քանզի ճանաչէր իսկ քաջ
 զանցս չարեաց, զոր անցուցանէին Վենուացիք ընդ կա-

լանաւորս իւրեանց, նա մանաւանդ ընդ իշխանս մեր-
 ձաւորս արքային Արարոսի, երկեաւ յոյժ անկանել ի ձեռս
 նոցա միւսանդամ: Աւ ասէր նա այսպէս. «Միրելի է ինձ
 մեռանել փառօք, քան կեալ անարգութեամբ: Աւ առ
 այս՝ լաւ ևս է արկանել զանձն իմ ի վտանդ, երթալ
 առնուլ զժառանգութիւն իմ, պատերազմել անվեհեր քա-
 ջութեամբ ընդդէմ թշնամեացն Վրիստոսի և իմոց, և
 անկանել ի մարտի արիարար, ի պաշտպանութիւն Հա-
 ւատոյ և ի ստացումն ժառանգութեան իմոյ քան մատ-
 նիլ ի ձեռս Վենուացւոց և ի տառապանս բանտի զուր
 տարապարտուց»:

ԳԼՈՒԽ ՀԱ.

Թէ ո՛րպէս իշխանն Աւոն աստուծոց ասել աս հրամանա-
 ցարն Աստուծոսի ընդ հասէր երկեալ յաշխարհն իւր, և աղապել
 զնա զի պայել նմա ի վարչոս նաւա վասն անցեալ ելանելոյ ի
 ի ցամաք:

Իշխանն Աւոն յարատեւալ ի խորհուրդ մտացն, ա-
 ռաքեաց առ հրամանատարն Առախոսի զի հաճեացի շնոր-
 հել նմա նաւս ինչ ի վարձու՝ զի ի նմին իսկ յաւուր կա-
 մեր մեկնել երթալ ի հայրենիս իւր ի Հայաստան: Թէ-
 պէտե նուազունք էին զօրք իւր և երկվարք, բայց և
 այնպէս՝ կամէր ձեռն ի դործ առնել, յԱստուած ապաս-
 տան: Այլ հրամանատարն նենդաւոր՝ որ մնայրն զալըս-
 տեան երկուց ցոկանաւուց, զորս ունէին առաքել Վե-
 նուացիք առ ի ձերբակալ առնել զիշխանն Աւոն, ոչ
 հաճեցաւ ընուլ զխնդիր նորա այլ մերժեաց ամենեւիմբ:
 Յայնժամ իշխանն Աւոն առաքեաց զաղտ առ ոմանս

ի քաղաքայնոց Առախիոսի և առ եպիսկոպոսն՝ որ Հայ
 էր ազգաւ, և առ ոմանս ի ժողովրդականաց անտի զի
 եկեսցեն առ նա ի խօսել: Աւ փութացան նոքա զայլ զի
 սիրելի էր նոցա իշխանն և ցանկային յոյժ յաջողութեան
 նորա: Աւ իբրև եկին՝ եցոյց նոցա իշխանն Ալեոն թէ
 զիսորդ Հրամանաւ պապին եկեալ էր նորա անդր զի մտցէ
 ի Հայաստան առ ի ստանալ զժառանգութիւն իւր և թի-
 կունս կալ քրիստոնէութեան և պաշտպանել սուրբ Հաւա-
 տոց, և թէ խորհէր մեկնել փութանակի բայց Հրամանատար
 նոցա ոչ Հաւանէր տալ նմա ի վարձու ոչ նաւս և ոչ արս
 զի անցեալ զնասցէ: Օրայս ասելով ազաչեաց զնոսա թա-
 խանձանօք, իբրև զբարեկամս սիրելիս, զի խնդրեսցեն ի
 Հրամանատարէն նաւս քանի մի առ ի չուել երթալ յաշ-
 խարհն իւր: Աւ նոցա ընկալեալ յօժարութեամբ զբանս
 իշխանին, չոգան վաղվաղակի առ քաղաքապետն իւրեանց,
 որ թէպէտև էր այր խիստ և անողոք, սակայն առ բա-
 զում պաղատանաց և խոստմանց նոցա, հուսկ ուրեմն հա-
 ճեցաւ տալ իշխանին Ալեոնի նաւս ինչ առ ի մեկնել. այլ
 այսու և եթ դաշամբ՝ զի մի զնասցէ ի քաղաքն Տար-
 սոն, ոչ յարձակեսցի ի վերայ նորա և ոչ առցէ զայն, և
 վասն այսր երգնուցու ի սուրբ Աւետարանն Արիստոսի:
 Աւ լուեալ նոցա զբանս զայսոսիկ ի Հրամանատարէ ան-
 տի, ընթացան վաղվաղակի ի նաւահանգիստն, ուրանօր
 զտին նաւ մի և եթ, զոր մատուցին առ իշխանն Ալեոն,
 և ասացին թէ Հրաման էր քաղաքապետին առնուլ նաւս
 որչափ ինչ պիտոյ էր, եթէ միայն երգնուցու ի սուրբ Աւե-
 տարանն չերթալ ի Տարսոն յառնուլ զնա և կամ յարձա-
 կել ի վերայ նորա, և ի վաղիւ անդր տացեն նմա պատ-
 րաստել նաւս որչափ ինչ պիտոյ իցեն նմա, այլ ի ժա-
 մուն ոչ զտին բայց զմի միայն զնաւ: Շնորհ յոյժ կա-

լաւ նոցա իշխանն Աւոն և երզուաւ զերզումն ըստ ա-
սացելոյն և էառ զնաւն. զի քաջ իսկ տեսանէր թէ այ-
լով իւրք օրինակաւ չէր նմա հնար մեկնել անտի:

ԳՎՈՒՄ ՀԻ.

Թէ որպէս իշխանն Աւոն հրամայեաց անկանել է զա- և ճե-
նեցաւ Գաղար է Քիշերին հանրէր՝ արամբ քրեռմբ, զի թե
եկեալ հասեալ յանկարծակի էրիս նաւացն Գեղոսացոց է կղզի
անորք Առօխասի՝ կալցեն զնա և քարեալ արկցեն զնա է Բանար,
է Պամագոսաս:

Աւ իբրև ընկալաւ իշխանն Աւոն զնաւն զայն, ոչ
կամեցաւ մնալ առ վաղիւն, այլ ի նմին իսկ ի զիշերին
եմոյժ անդր զմայր իւր և զկին և զոմանս յարանց անտի
իւրոց և յղեաց զնոսա ի բերդն Առօխոսի կալ մնալ ան-
դէն յապահովի. և հրամայեաց նոցա մեկնել անտի յայս
ինչ աւուր և երթալ յայս նիշ տեղի և սպասել անդ մին-
չև առաքեսցէ առնուլ զնոսա, ի ժամանել իւրում յեր-
կիր իւր: Սաւես հրաման ետ Սոհիէ՝ Վուլկարտի՝ զի ի
վաղիւ անդր ի կազմել նաւացն մուծցէ ի նոսա քսան և
հինգ աղեղնաւորս յարանց անտի իւրոց և զքսան և
հինգ երկվարսն *) և ելցին ի չու զհետ իւր. զի ինքն
ուներ ի մտի ուղւոյ լինել ի նմին իսկ ի զիշերին: Աւ
կարգեալ զայս ամենայն այսպէս և ցուցեալ նոցա զխոր-
հուրդս մտաց իւրոց, եմուտ ինքն ի նաւ անդր ի ծա-
ծուկ, զհասարակ զիշերաւ, առեալ ընդ իւր համհարդս
չորիս, և մեկնեցաւ անտի քերելով զեղերք ծովուն ի
կողմն կոյս զետոյն Աղանայ. և հեռացան ի Առօխոսէ

*) Տես գլ. 2:

փարսախս իբրև երեսուն, զի մի գուցէ երկոքին ցուկա-
 նաւքն Պննուացւոց ի վերայ հասեալ յանկարծակի զի-
 շերայն կալցեն զնա և զերի վարեացեն ի Փամագոսսա: Աւ
 ի վաղիւ անդր Սոհիէ Վուլկարտ պատրաստեաց զնաւ-
 կնեարն և եմոյծ անդր զքսան և հինգ երիվարս և զքսան
 և հինգ աղեղնաւորսն և զմի մասն որերոյն և մեկնեցաւ
 անտի գնալով առ եզերք ծովուն ի կողմն գետոյն Ազա-
 նայ, մինչև եկեալ եհաս ի տեղին՝ ուր էրն իշխանն Աւոն,
 և կոչէր Վոնդատլաս, մերձ ի Ս. Միաբխանոս, յերրորդ
 պահու առաւօտուն (յիններորդ ժամու): Աւ ելեալ ի
 ցամաք հանին և զձիանն և հանդեան անդէն մինչև ցի-
 բեկոյ: Աւ յորժամ զովացաւ օրն ի տապոյն, իշխանն Աւոն
 և որք ընդ նմայն էին՝ կնքեալ զերեսս իւրեանց նշանաւ
 խաչին, յանձն արարին զանձինս ի ձեռս Աստուծոյ, և
 աշտանակեալ ի քսան և հինգ երիվարսն, ի չու անկան
 հանդերձ քսան և հինգ աղեղնաւորօքն՝ որ երթային հե-
 աի, և երկու առաջնորդօքն և զնացին մինչև եկն եհաս
 զիշեր: Յայնժամ առաջնորդքն երկոքին ասեան ցիշխանն
 Աւոն թէ հարկ ի վերայ կայր ճեպրնթացս լինել, զի
 ի ճանապարհի անդ գոյին կիրճք բազմավտանդք՝ զորս
 պահէին թուրքք և սարակինոսք, որ քաջ իսկ տեղեակ
 էին զալստեան նորա, և լաւագոյն ևս էր անցանել ընդ
 այնս ի զիշերի: Փութացաւ իշխանն Աւոն և յառաջ
 խաղայր երազագոյն ճեպ զճեպի, այլ տեսեալ զի աղեղ-
 նաւորքն, որք հեախոտս զնային՝ ոչ կարէին ժամանել
 զհեա նորա, ետ նոցա զմին յերկուց առաջնորդաց զի
 տարցէ զնոսա ընդ ճանապարհ լեռնակողմանն: Աւ ձիա-
 վարեցին այսպէս արշաւասոյր երկուս տիւս և երկուս
 զիշերս առանց իջանելոյ յերիվարաց, այլ երկուք ի նո-
 ցանէ մեռան պարտասեալք յերկարութենէ ճանապար-

Հին և տաղնապետալք յանհնարին տօթոյն: Համայն և
այնպէս, շնորհիւն Աստուծոյ, սողոսկեցան ի միջոյ թշնա-
մեացն, որք կալեալ ունէին զանցս ճանապարհացն, ա-
ռանց կրելոյ վիշտս ինչ կամ վնաս, մինչև եկեալ հասին
մերձ ի քաղաքն Սիս, իբրև երիւք փարսախօք, և չև էր
աւուրն լուսացեալ: Աւ հանգեան անդ ինքեանք և երի-
վարք իւրեանց զի էին ամենեքին խոնջք և վաստակք:
Աւ իբրև այդ եղև, առաքեաց իշխանն Աւոն հրեշտակս
երկուս ձիախաղացս առ թագուհին և առ ժողովուրդ
քաղաքին, ազգ առնել նոցա զգալուստ իւր:

ԳԼՈՒԽ ՀԳ.

Թէ ո՛րպէս Բնակիչք Կաղաքին Սոս Էլին ընդառաջ ելեա-
նին Աւոնի ի պօն ցնթոս-Բեան և խնդոս-Բեամբ Բաղմա և փա-
սօք Բաղմօք ընկալան զիս եբրև զԲնիկ պէր իւրեանց:

Աւ մեծապէս առլցան Հայք խնդութեամբ բաղմաւ
և արարին տօն ցնծութեան ընդ գալուստ իշխանին Աւ-
ւոնի, բնիկ տեառն իւրեանց, և զբոհ հառուն ի քաղաքէն,
էր՝ որ զինեալ և էր՝ որ անդէն, կէսք ի ձի վերելակեալ և այլք
հատիտս ընթանալով, արք և կանայք, մեծամեծք և փո-
քունք և ընդ նոսա կաթողիկոսն իւրեանց (Պօղոս Ա.—
1374—1378), զոր ունէին իբրև գալապն աշխարհին, և
համօրէն կախկոսպոսունք և վարդապետք, կաղմեալ թա-
փօր մեծահանդէս, ընդ որ և բաղմութիւն կրած շտաց
պէս պէս նուազարանօք: Աւ եկին մինչև ի վայր անդր,
յորում զտեղի առեալ կայր իշխանն Աւոն, որոյ տե-
սեալ զնոսա՝ փութացաւ ել ի նիւս երիվարին, նոյնպէս

և ամենեքին որ ընդ նմայն էին, և եղևալ զսաղաւարտան
ի զլուսս ընդառաջ եղին նոցա:

Եւ եղև իբրև մերձեցաւ Աւոն իշխան, հայորեարն
խոնարհեալ երկիր պաղին նմա և ընկալան ցնծութեամբ
և փառօք բաղմօք, և ընդ մեծարանացն մատուցելոց՝
կամէին առժամայն տալ նմա և ուխտս հաւատարմու-
թեան, յառաջ քան զմտանել նորա ի քաղաք անդր, զի
մի յերկրայս ինչ լինիցի զնոցանէ: Եւ իշխանն Աւոն
շնորհս կալեալ նոցա մեծապէս, հրամայեաց նոցա զի
սպասեսցին մինչև եկեալ դայցէ ի քաղաք անդր և ընկալ-
ցի անդանօր զուխտան կամակար յօժարութեամբ: Յայն-
ժամ մեծաւ հանդիսիւ առեալ ածին զնա մինչև ի ներքս
ի քաղաքն ի Սիս:

Ապաքէն սքանչելիք իմն համարելի է յԱստուծոյ զի
իշխանն Աւոն այդքանեաւ սակաւաձեռն զնդաւ կարաց
զալ ի քաղաքն Սիս: Քանզի թշնամիքն հաւատոյ, թուրքք
և սարակինոսք՝ որ տեղեակ էին զալստեան նորա, պա-
հէին զամենայն անցս ճանապարհաց և տեսին զնա մինչ-
դեռ անցանէր և պնդեցան իսկ զհետ նորա, այլ ոչ իշխե-
ցին յարձակիլ ի նա, թէպէտև քսան և հինգ և եթ ու-
նէր նա ընդ ինքեան հեծեալս: Եւ եթէ ամենակարող
զօրութիւն Աջոյ Քարձրելոյն ոչ հասանէր նմա ի թի-
կունս օգնականութեան, չէր նմա հնար սողոսկիլ ան-
ցանել ի միջոյ նոցա, թէպէտև լինէին զնովաւ արք եր-
կու հաղարք սպառազէնք: Ասան որոյ և նայք ոչ հա-
ւատային զի կարասցէ իշխանն Աւոն սպրդիլ անցանել
ընդ կիրճս ճանապարհին և զալ մտանել ողջամբ ի նայաս-
տան այնքան սակաւաթիւ արամբք, և յանկարելեաց սա-
կի թուէր այն յաչս նոցա: Եւ անհնարինքն ի մարդ-
կանէ հնարաւորք են Աստուծոյ:

Սակայն աներկբայ իմն է և այս զի եթէ իշխանն
 Աւոն ոչ էր եկեալ հասեալ ի Սիսյաւուրն յայնմիկ, Հայք
 եղեալ էին ի մտի սպանանել զչորեսին խնամակալն, որք
 կառավարէին զերկիրն *) մինչև ի գալուստ նորա, և մատ-
 նել զքաղաքն ի ձեռս սուլթանին Վաբելոնի: Այլ լուեալ
 զգալ ժամանել նորա յեղակարծում ժամանակի, չեղև նո-
 ցա մարթ ի զլուխ հանել զչար խորհուրդս մտաց իւ-
 րեանց: Աւ այսպէս, շնորհիւն Աստուծոյ, զերծաւ քա-
 ղաքն որպէս և հայ քրիստոնեայք, որք ի տանջանս մատ-
 նելոց էին ի սարակինոսաց անտի և թերևս բազմաց իսկ
 ի նոցանէ առաջի կայր անկանել ի հաւատոցն Վրիստոսի:
 Աւ ահա այս ամենայն չարիք խափանեցան զալստեամբ
 իշխանին Աւոնի:

ԳԼՈՒԽ ՀԴ.

Թէ ո՛րպէս իշխանն Աւոն աստեաց ի խնդրէր Տօր Երոյ և
 Կնազն ի արդին, որ ասացեալ էր նոցա կալ Տնայ նմա:

Յաւուր յորում եհաս իշխանն Աւոն ի քաղաքն Սիս,
 հանդեաւ ինքն և որ ընդ նմայն էին, զի կարի իսկ պէտս
 ունէին հանդստեան գորով խոնջեալք և պարտասեալք
 ամենեկին: Աւ ի վաղիւ անդր ընդ առաւօտն ընկալաւ
 զմեծարանս ողջունի և զուխտ հաւատարմութեան մե-
 ծաց և փոքունց առ հասարակ: Աւ յաւուրն չորրորդի
 արար գաղտ ժողով արանց հարիւր և յիսուն սպառա-
 զինաց ի Հայոց անտի և աղաչեաց զնոսա և պատուի-
 րեաց բանիւ բերանոյ, զի երթիցեն առ Տովեղերքն ընդ

*) Տես գլ. ԱԹ:

գետն Նգանայ և ածցին առ նա զմայր իւր և զկին և զմարդիկն, զորս գտցին յայնմ տեղւոջ: Աւ յանձն արար արանցն փութալ ճեպիլ, որպէս զի մի գուցէ թշնամիքն հաւատոյ տեսցին զկանայսն և զորս ընդ նոսայն էին: Աւ նոքա մտադիւր կատարեցին զհրամանս նորա անկրկիւղք ամենեին ի թշնամեացն հաւատոյ, այնքան սրնդեալք և զորացեալք էին նոքա գալստեամբ իշխանին Աւոնի, մինչդեռ յառաջագոյն չիշխէին բնաւ ելանել ի քաղաքէն առ ահի:

Արդ ուղւոյ լեալ նոցա ի զիշերի, ձիարշաւ ընթացան համարձակ և անվեհիր, վառեալք պնդակազմ, և եկեալ հասին վաղ ընդ փոյթ ի տեղի անդր, զոր ասաց նոցա իշխանն Աւոն, և դաին անդ զտիկնայսն և զորեար նոցա և արս ոմանս սպառազէնս եկեալս յայնմ կուսէ լերանց, յաշխարհէն որ կոչի Պաղղիս, յորոց կէսք էին վարձկանք իշխանին Աւոնի և կէսքն ի պաշտպանութիւն հաւատոյ և այլք՝ յուսով ակնկալութեան պարգեաց իշխանէն: Աւ էր տիկնանցն և որերոյ նոցա մնացեալ անդ զերիս տիւս և զերիս զիշերս: Աւ շայք, որք եկեալ էին՝ իբրև տեսին զնոսա, մեծարեցին պատուով յարգանաց իբրև զտիկնայս և իշխանուհիս իւրեանց և ըստ հրամանաց նոցա իջին յերիվարացն առ սակաւ մի կազդուրեալ ոգի առնուլ: Աւ յերեկոյի պահուն հարին զփողսն և ի ձի աշտանակեցին: Այլ քանզի շայք ոչ սիրեցին երբէք զզինաւորս, որ յայնմ կուսէ լերանց, և ոչ կամէին առնել նոցա բարիս, ոչ յօժարեցան տալ երիվարս արանցն այնոցիկ, որ էին ընդ տիկնայսն, թէպէտև բազումս աղաչեցին զնոսա իշխանուհիքն և ցուցին ևս զնամականի իշխանին Աւոնի, որ պատուիրէր նոցա զայն առնել: Սակայն ոչ կամեցան անսալ բանիցն

և ոչ կտուն նոցա երիվարս, բայց միայն այնոցիկ, որք
 հատուցինն դուկատս ոսկւոյ, իւրաքանչիւր ըստ իւրում
 կարի. և զայն ևս՝ հազիւ հազ և առ ցանկութեան և
 եթ ոսկւոյ: Եսկ մնացելոցն տեսեալ թէ չեղև նոցա ու-
 նել երիվարս և չէր իսկ մարթ զնալ ընդ նոսա՝ ի հե-
 տիոտս ընդ երկայն և վտանգալից ճանապարհն, չողան
 և մտին ի նաւսն և մեկնեցան, որք և ընտիրքն էին գըն-
 դին. և մնացին սակաւք ոմանք անզօրք, որք զնացին
 հետի զինի հեծելոցն: Եւ տիկնայքն ելին ի չու ընդ այ-
 րուձին շայոց, ձիարձակ արշաւեալ զերիս տիւս և զերիս
 զիշերս, և ոչ իջին յերիվարաց մինչև եկեալ հասին ի
 բերդաքաղաքն շայոց Անարղարա: Եւ բնակիչք տեղւոյն
 ընկալան զնոսա մեծահանդէս ցնծութեամբ և առաքեցին
 նոյնժամայն հետ ընդ հետ սուրհանդակ ձիախաղաց ի
 քաղաքն Սիս աւետիս տալ իշխանին Աւոնի եթէ ող-
 ջամբ ժամանեալ էր տիկնանցն և ուղեկցաց նոցա ի բեր-
 դաքաղաք անդր: Օտր լուեալ Աւոնի գոհացաւ զՏեառնէ
 և պատուիրեաց նոցա զի փութասցին մեկնել վաղվա-
 զակի յԱնարղարայ և եկեսցեն ի Սիս, որ մերձ էր կիսաւուր
 ճանապարհաւ: Եւ ելին տիկնայքն և որեարն և մեկնե-
 ցան ի բերդաքաղաքէն Անարղարայ ի միջօրէի զնալ
 հասանել ի քաղաքն ի Սիս:

ԳՎՈՒՄ ՀԵ.

Թէ ո՛րպէս տիկնայքն ժամանեցին ի քաղաքն Սիս և ընկալեալ
 էղեն Ռժաւ համարիսի և լսաւանաւանութեամբ:

Մինչ զիս ևս հետի էին ի քաղաքէն Սոյ փարսախաւ
 միով, առաքեցին տիկնայքն զեկուցանել իշխանին Աւոնի.

և ետ նա հնչեցուցանել զփողն զինուորական, ազաւ զղէն
 և սպառազինեաց զզօրս իւր գաղղիացիս և զհայս, որ
 առ նմա կային, և փութացաւ ընդ առաջ: Աւ ամենայն
 ժողովուրդն երթայր զհետ նորա խուռն բազմութեամբ
 և այր իւրաքանչիւր ունէր ջահ ի ձեռին: Աւ եղև իբրև
 հասին ի հանգրուանս անդ տիկնանցն, ընկալան զնոսա
 ի հանդէս բերկրալից ցնծութեան: Աւ յիրեկոյանալ անդ
 աւուրն՝ լուցին զջահս իւրեանց, և այնքան մեծ էր ամ-
 բոխն զի ընոյր իսկ զքաղաքն ի ծագաց մինչև ի ծագս,
 որոյ չափ տարածութեանն էր փարսախ մի: Աւ խնդա-
 ցին յոյժ և արարին տօնս ուրախութեան ընդ գալուստ
 իշխանուհեացն: Աւ արքայ Աւոն գոհացաւ զՏեառնէ
 մերմէ Յիսուսէ Վրիստոսէ զի ողջ և անվտանգ հա-
 սոյց զնոսա անդր: Աւ զարմանալի իմն էր ապաքէն տեսա-
 նել զի տիկնայքն փափկասունք տարան անվեհեր վշտաց
 ճանապարհին, հեծեալ յերիվար արշաւասոյր, այլ շնոր-
 հիւն Աստուծոյ քաջազոյնս ձիարկեցին նոքա քան զբա-
 զումս յարանց, նա մանաւանդ տիկինն Մարգարիտ Սուա-
 սոն, կին իշխանին Աւոնի, որ էրն յղի ամսոց ութից,
 այնքան կորովաբար ձիավարեաց՝ մինչև սքանչանալ ա-
 մենեցուն:

Աւ իբրև ժամանեցին տիկնայքն ի քաղաքն Միս,
 շնորհ կալաւ իշխանն Աւոն ամենեցուն առ հասարակ
 մեծամեծաց և փոքունց որ վաստակ եղևալ էին ածել
 զնոսա:

ԳԼՈՒԽ Հ.Օ.

Թէ ո՛րպէս խնամակալքն զորեքին ճարտարացին առ իշխանն Աւան զգաննն արտանի, զոր ունէին ի պահեօթի, և կամեցան պալ զհամար ծախոցն, զոր արարեալ էր նոցա վասն աշխարհին:

Աւ ի վաղիւ անդր խնամակալքն չորեքին, որք կալեալ ունէին զվարչութիւն երկրին *), եկին մատուցին առ իշխանն Աւան զգաննն արքունի, զոր պահէին, և կամեցան տալ զհամար ծախուցն, զոր արարեալ էր նոցա վասն աշխարհին ի ժամանակի անդ վարչութեան իւրեանց: Անկալաւ զնոսա իշխանն Աւան և ետ բանալ առաջի իւր զգաննն և եզիտ զայն յոյժ նուազ քան զոր ակն ունէր գտանել. ետ ևս ի քնին առնուլ և ճրշգրտել զհամար ծախուցն, զոր արարեալ էին ի պէտս աշխարհին, և եզիտ զայն տարապայման և անձահ: Աւ ի միտ էառ իշխանն Աւան թէ խնամակալքն չորեքին, որք ունէին ի պահեստի զգաննն, կողոպտեալ էին զայն և բարձեալ անտի որ ինչ հաճոյ թուեցեալ էր յաչս նոցա: Աւ ասէ. «Տեարք և տիկնայք, քաջ իսկ զիտէք դուք զի պատգամաւորօք և նամականեալ զորս յղեցիք առ մեզ ի Արարոս կղզի, ծանուցիք մեզ թէ վախճանելոյ արքային էր գանձ բազում. յայնժամ առաքեցաք մեք պատուէր առ ձեզ չորեսին՝ պահել զայդ, կնքեալ մատանեալ ձերով, մինչ ի գալ հասանել մեր այսր: Սակայն սակաւ ինչ յոյժ գտանեմք ի սմա. և զծախուց համար, զոր տուաք մեք առնուլ ի քնին, գտանեմք չափազանց և անձահ: Արդ խնդրեմք ի ձէնջ դարձուցանել առ մեզ զգաննն լուելայն, մինչ չե իցէ լուեալ ժողովրդեանն, զի

*) Տես գլ. ԱԹ:

ոչ ի պատիւ ձեր է այն: Օ՛րի քաջ իսկ ծանօթ է ձեզ թէ
 ոչ եկաք մեք վասն դանձուէն, այլ առ ի ստանալ զժա-
 ուանդութիւն մեր սեպհական և ըստ ձեռին բաւականի
 պաշտպան կալ կաթողիկեայ հաւատոց և քրիստոնէու-
 թեան: Այլ եթէ դուք և կամ ոմանք ի ձէնջ խորեցիք
 ինչ ի դանձուէ աստի յայսմանէ, զորով յերկբայս թէ լիցի՞
 մեզ արդեօք հնար դալ մտանել յաշխարհ այսր, աղէ,
 հատուսջիք զայն: Աւ մեք խոստանամք զի զոր ունիմքս
 և զոր ինչ տալոց էք դուք, ի վար արկցուք ի փառս
 Տեառն Աստուծոյ և ի սպաս պաշտաման նորա և յօգուտ
 աշխարհիդ: Արդ խորհեցարո՞ւք ընդ միմեանս և որ ոք
 ի ձէնջ դարձուցէ առ մեզ զոր ինչ առեալն իցէ ի դան-
 ձէն, այնչափ ինչ ի մէնջ գտցէ նա շնորհս մինչև շա-
 տասցի անձն նորա: Ապ'եթէ ոչ՝ զիտուն լիցի ձեզ, զի
 վարեցուք յառաջ զգործն և զոր ինչ պարտ ի վերայ
 կայցէ մեզ առնել՝ արասցուք ստուգութեամբ»:

ԳՒՆՈՒԽ ՀԷ.

Յաղագոս պատասխանոցն զոր խնամակալն զարեւման Երոսն իշ-
 խանին Աւոնի զարեւմնի գանձուէն:

Խնամակալքն չորեքին, տիկնայքն երկոքին ասեմ և
 ասպետքն երկոքին, որոց կողոպտեալ էր զգանձն արքունի,
 իբրև լուան զբանս իշխանին Աւոնի, պատասխանի ե-
 տուն նմա և ասին. «Քաւ լիցի, վեհաջն Տէր, ոչ է մեր
 խորեալ և ոչ մի ինչ ի դանձէն արքունի ի շահ անձանց:
 Արդարև շատ ինչ գտաք մեք ի դանձու անդ արքային
 վախճանելոյ, այլ քանզի Տէրութիւն ձեր յապաղեաց յոյժ
 դալ հասանել այսր, եղև ոչ սակաւ հերձուած հակառա-

կութեան ի մեզ մինչև դալ սարակինոսաց ի վերայ մեր
 և պաշարել զմեզ յայնժամ և մեր ստիպեալ ի հարկէ՝
 բաշխեցաք առատապէս, ոչ միայն նոցա այլ և հայոց
 ոմանց զի թողցնն զմեզ յանդորրու. և նուազեաց դանձն
 այսու աղաղաւ»: Աւ զայս ասելով ի չքմեզս եղին խնա-
 մակալքն. այլ իշխանն Աւոնն ոչ շատացեալ այնու, ի
 ձեռն բարեկամաց նոցա և խոստովանահարցն ետ դադու-
 նապէս խօսել ընդ նոսա ողոք բանիւք, այլ ոչինչ օգտե-
 ցաւ զի ոչ առին յանձն դարձուցանել յետս զկողոպուս
 դանձունն արքունի:

ԳՒՈՒԽ ՀԸ.

Թի՛ք ո՛րպէս իշխանն Աւոնն էս գոմարել ի ժողով զեպիսկոպո-
 սոնս, զպարոնայս, զասպէսոս և զբիկնայս և զժողովուրդն հա-
 ճօրէն և արտոնիզ հալաւ զլորեցոնց խնամահալացն զի ոչ հա-
 մէին ասլ արդարո՛ւնեամբ զհամար արտայսհան գանձոնն, զոր
 ոնէին ի պահեպի:

Աւ տեսեալ իշխանին Աւոնի զի խնամակալքն չորե-
 քին ոչ կամէին յօժարութեամբ յետս դարձուցանել զոր
 ինչ խորեալ էր նոցա ի դանձէն արքունի և զի անըն-
 դունելի ևս էր ջատագովութիւնն զոր տային զանձանց,
 ետ յաւուր միում գումարել ի ժողով ի դահլիճն ար-
 քունական զեպիսկոպոսունս և զվարդապետս աշխարհին,
 զաւագանին և զասպետս և զտիկնայս և զժողովուրդն
 առհասարակ և ասէ ցնոսա. «Տեաքք, մեծամեծք և կրրա-
 սերք, զայս ինչ գիտէք հաւաստեալ զի, շնորհիւն Աս-
 տուծոյ, էաք մեք ի կղզւոջ անդ Արարոսի ընդ թագա-
 ւորին մերում աղգականի ի բարօրութեան և ի փառս

պատուոյ և ոչ կարօտէաք և ոչ իւրիք դալ այսր: Այլ
 դուք ամենեքին միահամուռ ելեալ մեզ ի խնդիր, ի բա-
 զում նուազս առաքեցիք առ մեզ նամականի և հրեշ-
 տակս, արկանելով մեզ աղաչանս դալ ժառանգել զիրա-
 ւունս մեր զհայրենի և պաշտպան կալ կաթողիկեայ
 հաւատոյ և քրիստոնէութեան, ըստ մերում կարի. և
 պարգևեցիք մեզ զմեծափարթամ գանձ նախորդացն մե-
 րոց, որոց թողցէ՛ Տէր զյանցանս. և բաց ի գանձուէն
 արքունի նաևս հարիւր հազար դուկատս ոսկւոյ: Այլ
 սակայն և ոչ մի ինչ յայնպիսեաց եղև մեզ գտանել աս-
 տանօր, զիտասջիք ապաքէն զի գանձն պետութեան կո-
 ղոպտեալ է զրեաթէ բոլորովմբ. քանզի թագն միայն
 արքայական և դուղնաքեայ մասն գանձուն մատուցան
 մեզ: Աչ գանխուլ ինչ է ի ձէնջ զի ամենայն սակք և հասք
 մտից արքունականք անկեալ կան ի ձեռս թշնամեաց և
 ոչ գոյ և ոչ մի հասոյթ, յորմէ լիցի լցուցանել զծախս
 երկրին և պաշտպանել նմա, առ որ պէտք են բազում
 արծաթոյ: Արդ աղաչեմք զձեզ թախանձանօք գտանել
 զիս իրացն և դարձուցանել առ մեզ զգոյսն արքունի:
 Մնամք լսել զձերդ խորհուրդ. ապա թէ ոչ՝ մի՛ ոք ի
 ձէնջ լիցի մեզ մեղադիր եթէ բուռն հարցուք գործել
 ըստ իրաւանց արդարութեան»:

ԳՎՈՒՄ ԶԹՎ.

Յաղաքս պապատախանոցն, զոր եկեղեցականն և ժողովրդականն
 արարին առ վեհապետն Աւան. և ինչ որպէս պարտն Աւանիլ Տին
 է ինսամակալաց անօրի, արկաւ է բանօք:

Իբրև լուան կախկոպոսունք, ազատանին և ժողո-
 վուրդն շայոց զբանս իշխանին Աւանի, յոտն կացին առ

Հասարակ ամենեքին և աղաչէին զնա զի փոյթ յանձին
 կալցի խնամով յոյզ և խնդիր առնել թէ ո՞րք գողացեալ
 իցէ արդեօք զգանձն արքունի, զորմէ կայր կախեալ բա-
 րորութիւն աշխարհին և փրկութիւն. և ասացին թէ ոչ
 էր հնար հաւատալ զի նոքա, որոց կնքեալ իցէ իւրեանց
 իսկ մատանեալ զգանձն՝ չգիտիցին թէ զի՛նչ կղեալ էր
 այն: Եւ յաւելեալ ասէին. «Վասն այսորիկ իսկ տամք քեզ
 խորհուրդ զի ձերբակալ արասցես զպարոն Ասսիլ՝ զորդի
 պարոն Թորոսի, զմին ի չորից անդի խնամակալաց, և
 արկցես զնա ի բանտ և հարցաքննեսցես զնա թէ զի՛նչ
 կղև գանձն արքունի. և վստահ իսկ եմք մեք թէ ի ձեռն
 նորա գայցէ ի յայտ ճշմարտութիւնն»: Յայնժամ իշ-
 խանն Աւոն ասէ ցպարոն Ասսիլ. «Ժշխան, տուր պա-
 տասխանի զորմէ ամբաստանեն դոքա զքէն»: Յոտն եկաց
 անդէն պարոն Ասսիլ և ետ պատասխանի. «Ահհա՛ն
 Տէր, քաւ լիցի քեզ լսել արանցդ այդոցիկ զի ոչ ճշմա-
 րիտ ինչ է նոցայն ամբաստանութիւն, վկայ է Աստուած:
 Աւասիկ առաջի Տէրութեանդ քոյ և առաջի արքունա-
 կան ատենիդ խոստանամ և տաց ևս թուղթ զրեալ ի-
 մով իսկ ձեռամբ, որպէս սովորութիւն է յերկրիդ, զի եթէ
 յորէ աստի մինչև ցամա հարիւր գոցի ինչ առ իս և
 դանկ մի խորեալ ի գանձուէդ, թող համարեցայց ես
 նենդաւոր և մատնիչ և կախեցայց ես զպարանոցէ և
 ամենայն որ ինչ իմ է՝ ձե՛զ կղիցի»: Եւ զրեալ անդէն
 վաղվաղակի զսոյն ձև օրինակի զթուղթն մատոյց առ
 իշխանն Աւոն առաջի ատենին: Եւ կղև իբրև ընթեր-
 ցաւ զայն իշխանն, ետ հրաման բանտարդիլ առնել զպա-
 րոն Ասսիլ ի միջնաբերդի, առ ի վերահասու լինելոյ
 ճշմարտութեան: Եւ պարոն Ասսիլ իբրև ետես զի տա-
 նէին զնա յարդեղանս՝ աղաչեաց զիշխանն զի և զթագու-

Հին *)՝ զկին սպանելոյ արքային (Առտանդնի Ն.ի վերջնոյ) տացէ ունել և արկանել ի միասին ի բանտ, և ի նմանէ զիտացէ զամենայն: Նւ իշխանն Նւեոն կտ ձերբակալ առնել և զթագուհին և տանել ի միջնաբերդն ընդ պարոնին Ասաի:

ԳՂՈՒԽ Զ.

Թէ ո՛րպէս իշխանն Նւեոն առաւելաց ի բանտն զի ոմն ի պարոնաց իւրաց և զոմն դպիր ի քնին արկանել զՄագուհին և զպարոն Ասաի զամն իրացն ասացելոց:

Նւ իբրև երկոքեան նոքա արկան ի բանտ ի միջնաբերդի անդ, յիտ ոչ բազմաց ինչ աւուրց առաքեաց իշխանն Նւեոն զմի ոմն յաւազաց անտի իւրոց և զոմն զպիր, զի հարց և փորձ արասցեն իրաց զանձուն և ի զրի հարեալ զխոստովանութիւնս նոցա՝ բերցեն առ նա: Նւ իբրև զնացին նոքա ի միջնաբերդն, քննեցին նախ զթագուհին՝ զկին սպանելոյ արքային, այլ երդուաւ նա և ասաց և եթ թէ ոչինչ զիտէր ամենեկին զիրացն: Ապա մատուցին ի հարցափորձ զպարոն Ասաի և նա ասաց ցնոսա թէ այս ինչ էր ստոյգ զի ինքն և երեքին խնամակալքն, որք պահէին զզանձն, բացեալ էին բազում անգամ զզղրոցսն, յորս եղեալ կային ինչքն, և առեալ անտի ոչ զիտէր որչափ ինչ: Այլ ասա խոստովան կղև և ասաց թէ ի զիշերի անդ, յիտ սպանանելոյ զարքայն (Առտանդին Ն.), բացին զարկեղս զանձուն և առին անտի զուկատս ոսկւոյ հազար և քսան, յակինթս պատուականս և այլ բազում ինչ, զոր բաժանեցին ի մէջ իւրեանց: Նւ

*) Տես գր. ԶՕ, և ԳԼ:

ամբաստանն եղև զբազմաց յանցուցելոց և զբազմաց ան-
 պարտից ամենեին: Աւ եղև իբրև էարկ դպիրն ընդ
 զրով զխոստովանութիւն պարոն Ասալի, ել ինքն և
 սեպուհն, զոր առաքեալ էր իշխանին Աւոնի ի միջնաբերդ
 անդր, և եկեալ առ իշխանն մատուցին նմա զգրեալ խոս-
 տովանութիւնն պարոն Ասալի, զոր իբրև ետես ետ ըն-
 թիռնուլ առաջի իւր և ծանեաւ թէ որքան մեղապարտ
 գտանէր պարոնն Ասալի, ոչ միայն խոստովանութեամբն
 այնուիկ այլ և թղթովն զոր գրեալն էր յառաջագոյն, և
 պարտէր մեռանել զմահ անարգութեան: Այլ չեղին կամք
 իշխանին դատել զնա հապճեալիւ առանց խորհրդոյ և
 հաւանութեան պարոնայց իւրոց, և ոչ իսկ ետ ձերբա-
 կալ առնել զարսն և զկանայս զամբաստանեալս առ ի
 նմանէ, առ ոչինչ գրեալ զբանս նորա: Աւ զի բազումք
 ևս ի պարոնայց և յաւազաց անտի աշխարհին աղաչե-
 ցին զիշխանն Աւոն զի առ սէր ուրախաբեր դալստեան
 իւրոյ՝ հաճեսցի ներել նոցա: Առաւ բանից աղաչանայն
 և հրաման արարեալ կոչել զնոսա առաջի իւր, եթող
 զթութեամբ զյանցանս նոցա, և տուեալ բերել հանդերձս
 զեղեցիկս և պատուականս ետ արկանել զնոքօք, ըստ
 սովորութեան աշխարհին: Ի բանից անտի, զոր ի վեր անդր
 պատմեցաք, տեսեալ եղև բարեմտութիւն և սէր և հա-
 լատարմութիւն, զոր ցուցին նայք առ իշխանն Աւոն
 նախ քան զգալուստ նորա: Առարուք աղէ՛ և զնկնդու-
 թիւնն, որով դաւաճանեցին նմա յետ դալոյ հասանելոյ
 նորա յաշխարհն նայաստանեայց:

ԳԼՈՒԽ ԶԸ.

Թի որպէս շայտ աղաղէցին զիշխանն Աւոն զի հաճեցի պատ-
հել Բագաւոր է կաթողիկոսէ անտի ի-րեանց, ըստ հայկական
օրինի:

Յամի Տեառն հազար երեք հարիւր հօթանասուն
և չորս, ի քսաներորդի վեցերորդի աւուր ամսեանն
Յուլիսի, եկն իշխանն Աւոն յաշխարհ իւր ի շայաս-
տան առ ի զօրացուցանել և կազդուրել զժողովուրդն:
Եւ ոչ յետ բազմաց ինչ աւուրց հասանելոյ նորա անդր,
եկին առ նա շայք առ հասարակ և աղաչէին կապել ի
զլուիս զթագն արքայական, զի ճանաչէին զնա բնիկ տէր
իւրեանց և ուղղակի ժառանգ թագաւորութեանն շայ-
ոց: Եւ խնդրէին ի նմանէ զի հաճեսցի պսակիլ ի ձեռն
կաթողիկոսին իւրեանց, ըստ հայկական օրինի, որպէս
յառաջ ժամանակաւ սովոր էին առնել նախկին թագա-
ւորքն շայոց: Եւ յաւելուին ասել թէ հարկ էր նմա
առնել այնպէս՝ որպէս արարեալ էր Վուի Աուսինեան
քաջազօն թագաւորն շայոց, հօրեղբայր նորա, որ պսա-
կեցաւ ի թագաւոր ի կաթողիկոսէ անտի իւրեանց, ըստ
հայկական ձևոյ և օրինաց: Ետ նոցա պատասխանի Աւոն
և ասէ. «Տեառք, շնորհ յոյժ ունիմք սիրոյն, զոր ցուցա-
նէք մեզ լուաք և զբանս աղաչանաց ձերոց և զայս
տամք ձեզ պատասխանի: Աչ անձանօթ ինչ է ի ձէնջ զի
ի ժամանակս նախկին թագաւորաց աշխարհն շայաս-
տանեաց կայր ի խաղաղութեան և ոչ ուրուք կարօտէր
օգնականութեան և տայր պսակել զթագաւորս իւր որ-
պէս և հաճոյ թուէր նմա: Եյլ զայժմուս՝ զիտել զի-
տէք ամենեքին զի պատեալ պաշարեալ կան զմեօք թըշ-

նամիք հաւատոցն Քրիստոսի և բազում պէտս ունիմք
 օգնականութեան թագաւորաց և իշխանացն քրիստոնէից,
 նա մանաւանդ զազղիացւոց՝ առաւել քան զնոցա ամե-
 նեցուն: Աւ զայս զիտասջիք ապաքէն զի եթէ ազգականն
 մեր թագաւորն Սիպրոսի ոչ էր ի կռուի ընդ Վենուա-
 ցիս, էր մեզ գնացեալ ցարդ առ ս. պապն և առ թա-
 գաւորն Վազղիոյ, մերս համարիւն, առ ի խնդրել ի նո-
 ցանէ նպաստ օգնութեան և բերել յաշխարհ այսր. այլ
 չեղև մեզ հնար երթալ առ նոսա ի պատճառս պատե-
 րազմին: Աչ զանխուլ իսկ է ի ձէնջ, տեարք, զի մեք հնա-
 զանդք եմք եկեղեցւոյն Հռոմայ և ունիմք զկաթողիկէ
 հաւատս, զոր պարտ է և ձեզ ունել, և զի սերունդ մեր
 է ի Վազղիոյ, վասն այսորիկ պարտ և պատշաճ իսկ է
 մեզ հնազանդել կանոնաց եկեղեցւոյ և կամիմք զի պսա-
 կեսցուք ի թագաւոր ըստ օրինակի այլոց թագաւորացն
 քրիստոնէից. և այսորիկ իսկ ազագաւ է մեր ածեալ
 զեպիսկոպոսն Սերրոնի, որ է յուխտէ անտի Յակոբեանց,
 որ և երեր ընդ իւր ի Սիպրոսէ զիւզն օրհնութեան՝
 օծանել զմեզ ըստ նմանութեան այլոց թագաւորացն քրիս-
 տոնէից: Աւ յորժամ ս. պապն և թագաւորքն և իշ-
 խանք քրիստոնէից լուիցեն զի պսակեցաք մեք զայս ձև
 օրինակի, վստահ իսկ եմք զի հաճեսցին բարեյօժար կա-
 մօք տալ մեզ թիկունս օգնականութեան որչափ ինչ և
 խնդրեսցուք մեք ի նոցանէ: Աւ արդ ազաչեմք զձեզ զի
 մի անհաճոյ թուեսցին բանք մեր յունկն ձեր, ապա թէ
 ոչ չէ մեզ մարթ կապել ի զլուխ զթագն արքայական: Այլ
 տեսեալ Աւոնի զի քրթմնջէին Հայք ընդ այն զի
 ոչ կամէր պսակիլ ըստ նոցայն օրինի և մեծաւ թախան-
 ձանօք ազաչէին լսել բանից նոցա, ետ պատասխանի և
 ասէ. «Տեարք, վասն ժտութեան պաղատանացդ և վասն

սիրոյ ձերոյ, արասցուք այսպէս. յորժամ կըցուք մեք յեկեղեցին առնուլ զպսակն արքայական, կախկոպոսն Ներբոնի կացցէ ընդ աջմէ մերմէ և կաթողիկոսն յազնկէ. և իւրաքանչիւր ոք մատուցէ զպատարագն ի վերայ այլ և այլ սեղանոյ, և յետ շնորհելոյ մեզ Տեառն օծանիլ և պսակիլ թաղաւոր ի ձեռաց կախկոպոսին Ներբոնի ըստ օրինի այլոց թաղաւորացն քրիստոնէից, յայնժամ և կաթողիկոսն ձեր օծցէ զմեզ և պսակեցէ ըստ ձերոցդ օրինաց: Գիտասցիք զի այլապէս առնել չկամիմք բնաւ երբէք»:

Եւ հաւանեցան Հայք բանիցս այսոցիկ և գոհացեալ զնմանէ, ելին յերեսաց նորա և զնացին ուրախութեամբ: Եւ այսպէս իսկ կատարեցաւ:

ԳԼՈՒԽ ԶԲ.

Յաղագոս Բագիւտոս-Բեանն Լեւոնի և Իշխանոս-հոյն Մարգարայ Առաւօտն Դոզ Էրոյ Է Տայր Էկեղեցոջ Ան Բաղաթի:

Յամի Տեառն հազար երեք հարիւր եօթանասուն և չորս, որ օր չորեքտասան էր ամսեանն Սեպտեմբերի, յաւուր ամի Արացման սրբոյ Խաչին, պսակեցաւ իշխանն Լեոն Լուսինեան, անուանեալ արքայ Լեոն Ա. և արկինն Մարգարիտ Առաւօտն կին նորա թաղաւն Հայաստանի ի մայր եկեղեցոջ քաղաքին Սոյ, որ կառուցեալն է յանուն սրբուհւոյն Սոփիայ, ի ձեռն վերոյգրեալ կախկոպոսացն և ըստ օրինակի ասացելոց ի վեր անդր: Եւ հանդէսն եղև գեղեցիկ յոյժ հայելով ի հանդամանս երկրին:

Եւ ի նմին իսկ յաւուր՝ պատուեաց թաղաւորն զգի-

Նակիրն Սոհիէ Գուլկարա, որ էր եկեալ յայնմ կուսէ լի-
րանց (ի Գաղղիոյ), արարեալ զնա ասպետ իւրով իսկ
ձեռամբ և ետ նմա ի կնութիւն զտիկինն Սըմի*), որ
էր յառաջագոյն կին իշխանին Բոէմոնդի, կոմսին Առ-
ոսիկոսի, հօրեղբօրն արքայի, և կարգեաց զնա մարաջախտ
թագաւորութեանն Հայոց:

ԳՒՂՈՒԽ ԶԳ.

Թէ որպէս խորհեցաւ արքայն արանել զինասրահար ընդ Լորտ
իշխանի միոյ, որպէս և արարեալ էին էրբէմն Հայոց, այլ արգե-
լաւ ի յեռն Տաթնզաց:

Նւ իբրև նստաւ յաթոռն արքայն Աւոն Ն. ետևս
զի Հայք կորուսեալ էին քաղաքս և դաւառս բազումս
և յութ ամաց հետէ ոչ կարէին սիրմանել և մշակել
զանդս իւրեանց և զոր ամենայն ասպատակէին թուրքք
մինչև ի դրունս քաղաքին Սոյ և յաւելուին դամ քան
զդամ զաւեր և զապականութիւն: Նւ էր նոցա դաշնա-
ւորեալ ընդ երկուս աւագ իշխանս թուրքաց, որ էին
հանապաղ ի շրջակայս Սոյ, անուն միոյն Գաւուդ Բէդ,
և երկրորդին՝ Բուդբէքիր. և էր նոցա իւրաքանչիւր գունդ
զօրաց իբր մեասասան հազարաց, և Հայք հատուցանէին
նոցա հարկս զի հայթայթեսցին զպիտոյս քաղաքին Սոյ
և զմօտաւոր բերդորէիցն: Այլ զի դեռ ևս նոր կապեալ
էր զթագն արքայն Աւոն և կալեալ զիշխանութիւն,
պարտ և պատշաճ էր նորոգել զգաշն ուխտին և առա-
քել առ միմեանս պատգամաւորս և պարգևս ընծայից:

*) Տես գլ. ԻՆ. ԽԵ:

Արդ մին յերկոցունց աւագ իշխանացն թուրքաց՝
 Վաւուդ Ռէզ՝ երկուցեալ թէ դուցէ ածեալ իցէ արքայի
 ընդ իւր բազմութիւն զօրաց և աղեղնաւորաց, առաքեաց
 առ նա հրեշտակս պատարադօք, և արքայ ևս առաքեաց
 նմա զիւրան և յաւել ազդ առնել զի եթէ կամէր պա-
 հել զզինադադարն ըստ դաշանցն կռելոց ի մէջ նորա և
 Հայոց, յանձն առնոյր շնորհել նմա զայն ըստ նախկին
 սովորութեանն և զի յայտ արասցէ և նա զկամս իւր:
 Աւ Վաւուդ Ռէզ առաքեաց ասել առ թագաւորն թէ
 կազմ և պատրաստ էր առնել զամենայն ինչ ըստ կամաց
 նորա: Յայնժամ ոմանք ի բնակչաց անտի Սսոյ, որք ոչ
 կամէին զի կացցէ քաղաքն ի ձեռս քրիստոնէից, արք
 դաւաճանք և մատնիչք, իբրև գիտացին թէ դաշինս խա-
 զաղութեան Կնէ թագաւորն ընդ Վաւուդ Ռէզ, զնա-
 ցին առ նա ի ծածուկ և ասեն ցնա. «Տէր, մի լիցի
 քեզ կռել դաշինս զինադադարման ընդ արքային Աւոնի,
 զի ոչ կատարեսցէ նա զխոստամունս իւր. այլ եղեալ է ի
 մտի յարձակել ի վերայ արանց քոց յեղակարծում և
 կոտորել զնոսա և յափշտակել զսայլս պաշարարարձս ի
 մտանել նոցա ի քաղաք անդր»: Աւ յետ այնորիկ դարձ
 արարեալ առ արքայն, ետուն նմա խրատ չհաւատալ
 խոստմանցն Վաւուդ Ռէզի, զի երազիկ լեալ է մեր, ա-
 սէին, թէ ի հաստատել անդ զինադադարին ընդ նմա,
 ժողովեսցէ դադա զզօրս իւր և առցէ զքաղաքն: Աւ
 այսու օրինակաւ ոչ հաստատեցաւ զինադադարն ի նկն-
 դամիտ դաւաճանութենէ անտի Հայոց ոմանց, որ խօ-
 սեցան առ թագաւորն և առ Վաւուդ Ռէզ բանս՝ զորս
 չէր նոցա ածեալ երբէք զմտաւ:

ԳԼՈՒԽ ԶԴ.

Թէ որպէս Վառուդ Ռէֆ էր արհանել է Բանար զհրեշտակա
արտային և արժել զսայլան և զգրասարան, որ ասանէին պարէնս
է Բաղասին Սիս, և Ռէ որպէս արտ Բաղասին էին արտաստ գի-
շերայն և Խաղացին է վերայ Ռշնամեաց կորդէլ պաշար է նոցանէ:

Նւ արքն այնոքիկ նկնդաժէտք զրդոնցին յուղեցին
զմիտս արքային և առաքեաց նա հրեշտակս առ Վառուդ
Ռէֆ հաստատել զզինադադարն, և Վառուդ Ռէֆ էա
կալանել զնոսա և արկանել ի բանտ և դարձոյց յիտս
զսայլան և զգրաստան, որ տանէին նպար ի քաղաքն Սիս,
և ժողովեաց զգորս իւր կռուել ընդ թագաւորին՝ պա-
տուիրեալ նոցա դարանակալ լինել և ասպատակել շուրջ
զքաղաքաւն և մնասել որչափ և լիցին ձեռնհաս: Նւ
տեսեալ թագաւորին զի համբարք նուազեալ էին ի քա-
ղաքին, քանզի մեծատունք շայոց, որք սիրէին զթուրքս
առաւել քան զքրիստոնեայս, չէին գնեալ պաշարս կի-
րակրոց, որով տիրելոց էր ի մօտոյ սով եթէ չփութացի
դարման տանել աղեափոցն, էա քարող կարդալ ընդ քա-
ղաքն համօրէն՝ զի ո՞ որք և կամեսցի գնալ ընդդէմ Վա-
ռուդ Ռէֆի, աւար զոր կորզեցէ ի թշնամեաց՝ իւր ին-
քեան լիցի: Յայնժամ շայք ելին գունդագունդ զիշե-
րայն և զիմեցին յարձակեցան ի վերայ թշնամեաց և յա-
ւարի առին ի նոցանէ արջառս բազումս և պաշարս ու-
տելեաց առատութեամբ և բերին ի քաղաք անդր և
կիրակրեցան ոչ սակաւ ժամանակս:

ԳՒՈՒԽ ԶԵ.

Թէ որպէս Վառուդ Բէգ պաշարեաց զքաղաքն Սիս և Բէ
որպէս արար ընդ Մաշտոցին զԷնարարար:

Եւ իբրև ետես զայն Վառուդ Բէգ, ժողովեաց
զզօրս իւր իբրև հազարս երկոտասան, ընդ հեծեալ և
ընդ հետեակ, և պաշարեաց զքաղաքն Սիս և յարձա-
կէր ի վերայ նորա ասպատակաւ ամիս յամսոյ: Ելլ
օգնականութեամբն Աստուծոյ և Տիրամօրն յաղթող
հանդիսանայր միշտ թագաւորն, զի թուրքք որք ոչն
զգուշանային յաղեղնաւորաց անտի, զորս ընդ իւր ու-
նէր թագաւորն, զային առ պարսպօք քաղաքին անդը-
րահ և անպատսպար, և աղեղնաձիգքն հարկանէին կոտո-
րէին զնոսա, և տեկաց պատերազմն ընդ ամիսս երիս:
Յետ որոյ ի ձեռն ոմանց ի թուրքաց հաստատեցան դա-
շինք խաղաղութեան ի մէջ թագաւորին և Վառուդ Բէ-
գի, և երգմնեցոյց զնա արքայն ըստ օրինի կեշտին նորա
պահել զգաշինսն հաւատարմութեամբ և առաքել պա-
րէն ի քաղաքն ի Սիս և ի շրջակայ բերդորէս, որպէս
սովորն էր յառաջագոյն: Եւ թագաւորն խոստացաւ ա-
ռաքել առ նա զհարկն, զոր հատուցանէին Հայք: Յայն-
ժամ Վառուդ Բէգ թողեալ զքաղաքն ի պաշարմանէ
առաքեաց անդր համբարս կերակրոց ըստ առաջնոյն:

ԳԼՈՒԽ Զ.Օ.

Թէ ո՛րպէս նենգաւոր շայտն այնպիսի՝ ցասոցեալ ընդ դաշինս որ երանն է Տէջ Բագաւորին և Վաւոր Բէգի, առաւելցին Բողի առ Տէժ ոմն իշխանն է Բաբելոնն զի ժոխացի գալ է շայտաբան Բաղմագոնի զօրօք, խոսրացեալ յանջն առնել է յերա նորա զսարգսն Սիս և զաճնայն երկերն և կարգել զնա Բագաւոր շայտոց:

Եւ արքն այնոքիկ նենգաւորք ցասուցեալ խոցեցան ի սիրաս իւրեանց ընդ այն զի հաշտութիւն արարին թագաւորն և Վաւուդ Բէգ, և քաղաքն ոչ անկաւ ի ձեռս թուրքաց: Եւ հաստատուն կացեալ ի չար և յանորէն խորհուրդ մատնութեան, առաքեցին թուղթս ի Վաբելոնն առ մեծ ոմն հայ իշխանն հաւատաւորս, եղբայր կնոջ բռնաւոր թագաւորին շայտոց սպանելոյ (Առստանդնի Ն.), և էր անունն նորա Աշոտ, որդի պարոն Օշնի Նզրեցւոյ, որոյ էր խոյս տուեալ ի շայտատանէ յառաջ քան զգալուստ արքային: Եւ խոստանային թղթովքն այնոքիւք մատնել ի ձեռս նորա զքաղաքն Սիս և զաշխարհն բովանդակ և թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ շայտոց, եթէ յարուցեալ եկեսցէ ի շայս բաղմութեամբ զօրաց սուլթանին: Եւ իբրև ընկալաւ Աշոտ զթուղթս, տարեալ եցոյց սուլթանին Վաբելոնի և ասաց, թէ էր ի Վահիրէ, ուր բնակէր ինքն իսկ սուլթանն, իշխանն ոմն թուրք Վուդբէքիւր անունն, որ ընդ զինակցի իւրում Վաւուդ Բէգի մատակարարէր զպիտոյս քաղաքին Սոյ և զշրջակայ բերդորէից, և խորհուրդ տայր նմա կոչել զայրն և պատուիրել նմա պնդագոյնս զի երթիցէ ի շայտատան և զբռամբ արկցէ զսայլսն

և զգրաստս, որք յամենուստ տանեն պաշար ի քաղաքն Սիս
 և տալ նմա գունդս զօրաց որ բաւական լիցին ի պա-
 տել պաշարել զքաղաքն յամենայն կողմանց մինչև առա-
 քեսցես, ասէ, զբանակն քո զմեծ և այսու օրինակաւ
 տիրեսցես աշխարհին շայոց համօրէն: Յայնժամ սուլ-
 թանն ետ կոչել առաջի իւր զՌուդբէքիւր և խոստա-
 ցաւ տալ նմա ինչս բազում. և պատուիրեաց նմա առ-
 նել ըստ ասացելումն ի վեր անդր: Աւ նա խոստացաւ
 կատարել յօժարամիտ կամօք զհրաման տեառն իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ ԶԷ.

Թէ որպէս Ռուդբէքիւր ձեռնեալ է Վահիբէէ էկն և բա-
 նակեցաւ առաջի Կաղաթին Սսոյ:

Աւ մեկնեցաւ Ռուդբէքիւր ի Վահիբէէ և եկն եհաս
 առաջի քաղաքին Սսոյ. և զի մի իրազգած լիցի արքայն
 թէ խորհէր նա պաշարել զքաղաքն, առաքեաց առ նա
 հրեշտակս խնդրել զտուրս հարկաց, զոր սովոր էին հա-
 տուցանել նախորդք նորա վասն պարենին, զոր ընդ զի-
 նակցին իւրում Վաւուդ Ռէզի առաքէր ի քաղաք անդր
 և ի շրջակայ բերդորայն: Ատ պատասխանի թագաւորն
 և ասէ. «Ասասջիք տեառն ձերում թէ հատուցուք մտա-
 դիւր զսովորական հարկն, այլ առաքեսցէ նա զպարէնն
 ի քաղաք այսր և ի շրջակայ բերդորայն, որպէս համ-
 հարզ նորա Վաւուդ Ռէզ կրդուեալ է մեզ զայդ»: Աւ
 մեկնեցան հրեշտակքն և տարան զպատգամս թագաւո-
 րին առ Ռուդբէքիւր. և նա սկսաւ առ սակաւ սակաւ
 արդելու զսայլն և զգրաստս, որք բարձեալ տանէին
 զուտեստ ի քաղաքն և ի բերդորայս, այլ կեղծաւորեցաւ

մինչև ի հատուցումն հարկին: Աւ իբրև վճարեցաւ նմա
ամենայն, ետ պատուէր հրամանի զի մի՛ ոք տարցի համ-
բարս ի քաղաք անդր: Աւ տեսեալ զայն արքայի՛ առա-
քեաց առ Ռուդբէքիւր զհայ ոմն անուանեալ Աւահրամ,
որ էր մին ի դաւաճանաց անտի, որք կամէին մատնել
զքաղաքն ի ձեռս սարակինոսաց, այլ անդիտանայր զայն
թագաւորն. և պատուէր ետ նմա ասել առ Ռուդբէքիւր՝
թէ զարմացեալ էր յոյժ ընդ արգելուլ նորա զսայլս և
զգրաստս բերել կերակուր ի քաղաքն, մինչդեռ արդէն իսկ
ընկալեալ էր զհարկն, և դրժէր այնու կրդմանն, զոր
տուեալ էր համհարզն նորա. աղաչէր զի թողցէ զալ պա-
րենին ի քաղաքն ըստ կարգելոյ սովորութեանն:

ԳՒՈՒԽ ԶԸ.

Թէ որպէս մատնելն Աւահրամ, յոր վարասացեալ էր արքայն,
նախ քան զԷհնէլ էր ի հրեշտակոսն յորդորեալ 9 դաս-
կեցս էր ի քաղաքացոց, ատուել քարաս ի նոցանէ նամա-
հանի, յորս խոստանային Ռուդբէքիւրի մատնել զքաղաքն:

Աւ մատնիչն Աւահրամ մինչև մեկնեալ ի քաղաքէն
Ասոյ հրեշտակութեամբ առ Ռուրբէքիւր, զնաց խօսել
զազտ ընդ դաւակից քաղաքացիսն և էա՞ծ զնոսն ի հա-
ւանութիւն տալոյ յետկար, յորում խոստանային Ռուդբէ-
քիւրի մատնել մտադիւր ի ձեռս նորա զքաղաքն: Աւ
յետ այնորիկել և զնաց առ Ռուդբէքիւր, բայց ոչ ասաց
ինչ յորոց պատուիրեալ էր նմա թագաւորին խօսել, այլ
բանս ի մեջ էա՞ռ. զմատնութենէ իւրմէ և թէ որպէս
մե՞ծ մասն ժողովրդեանն կամէր տալ ի ձեռս նորա զքա-
ղաքն: Աւ յաւել անդէն տալ նմա ծանօթս զկարևոր տե-

դեացն քաղաքին, յորոց զիւրագոյնս կարէր անկանել ի ներքս. և ասէր թէ պարտ էր յարձակիլ ստէպ ստէպ և կռուել անդուլ ի տունջեան և ի գիշերի, որպէս զի և որք անհաւանքն դտանէին մատնութեանն, պարտասեալ հոսկ ուրեմն՝ յօժարեսցին ի դոյն: Աւ ասացեալ զբանս զայսոսիկ նենդաժէտ պատգամաւորն Ասահրամ, ել յերեսաց Ռուդբէքիւրի և դարձ արար առ թագաւորն, և այրն դաւաճան ասաց նմա զհակառակն բանիցն զոր խօսեցաւ Ռուդբէքիւր, որպէս զի անդգոյշ լիցի արքայն ի գիշերախառն յարձակմանէ անտի, որպէս տուեալ էր խրատ դաւադիր Հայոցն առ թշնամին:

ԳԼՈՒԽ ԶԹ.

Թէ ո՛րպէս Ռուդբէքիւր եհն յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքին Սայ գեղերայն և կալաւ քրիստոնէացս Բաղամ և պաշարեաց ասպազութիւն:

Թուրքք ոմանք ի բանակէն Ռուդբէքիւրի՝ որոց էր բարեսիրութիւն առ թագաւորն, զեկուցին նմա ի ծածուկ զի Ռուդբէքիւր ունէր ի մտի յարձակել ի վերայ քաղաքին ի գիշերի: Չայն լուեալ արքային՝ ետ քարոզ կարդալ ընդ քաղաքն ողջոյն զերիս աւուրս, զի այր իւրաքանչիւր զերծցի ընչիւք իւրովք ի միջնաբերդն և յաւանն, զի չէր քաղաքն փակեալ յամենայն կողմանց: Այլ նորա՝ որ գիտակքն էին մատնութեանն՝ ոչ կամեցան մտանել յամուրն ըստ հրամանի թագաւորին: Աւ արար Ռուդբէքիւր ժողով արանց հնդկաստան հազարաց ընդ հեռեակ և ընդ այրուձի և եկն մերձ ի Սիս ի նախընթաց աւուր տօնի Աստուածայայանութեան և ի մէջ գիշերի յարձակեցաւ

յիղակարծումն ի վերայ քաղաքին և արար աւեր բաղում,
 և վարեալ ի գերութիւն ոչ սակաւս ի քրիստոնէից ան-
 տի, պատեալ պաշարեաց զքաղաքն:

ԳՒՆՈՒԽ Գ.

Թէ ո՛րպէս Աստուղիտան և Նենգա-որին ի բազաբայոց անտի
 առաւելցին առ ամիրայն Հալպայ զի էլի անյամբ անյին է-
 իւայի հանդեպ բազաբին, որացն նմա զՍիս յանուն առլսանին:

Յորժամ տեսին դաւաճանքն ի քաղաքացւոց անտի
 զի Բուղբէքիր ածեալ պատնէշ պաշարեալ ունէր զքա-
 ղաքն, բանս եղին ի ծածուկ ընդ Ասթողիկոսին իւ-
 բեանց (զոր ի պատուի ունին իբրև դպապ, որպէս մէք
 զԱրբաղան Հայրն՝ յԱրևմուտս), և զրեցին յետկար առ
 ամիրայն Հալպայ, խոստանալով նմա զի եթէ Հաճեսցի
 դալ անձամբ ի Սիս բանակաւ իւրով, մատնեսցին ի ձեռս
 նորա զքաղաքն, յանուն սուլթանին Բաբելոնի: Աւ իբ-
 րև ընկալաւ ամիրայն Մելէք զնամականին Հայոց, ա-
 ռաքեաց վաղվաղակի առ սուլթանն Հարցանել զկամս
 նորա: Աւ լուեալ նորա զիրացն՝ ուրախ եղև և բերկրե-
 ցաւ յանձն իւր, զի ի բաղմաց Հետէ ցանկայր նուաճել
 ընդ ձեռամբ զքաղաքն Սիս և ոչ կարէր: Այսն այնո-
 թիկ առաքեաց անդէն առ նա ինքն ամիրայն Հալպայ
 Մելէք խաղալ գնալ վաղվաղակի ամենայն զօրօք իւրովք
 և առնուլ զքաղաքն Սիս:

ԳՎՈՒՒՅՑ ԳՆ.

Թիւ ո՛րպէս ամիրայն Մելէք էին բանակեցաւ զէմ յանդիման
 Ժողովին Սոսոյ և եղիտ անդ զՆոսրէի պաշարեալ զսո-
 սոսոյն. և ընդ ո՛րպէս Ռազմարն էր զսոսոսն այրել հրով արե-
 սեալ զի յանհրապիցն էր նմա զընդ ոսնել այնտանոյ բոսան զօ-
 րոսնէան:

Նա եղև իբրև ընկալաւ ամիրայն Մելէք զպատուէր
 հրամանի սուլթանին Ռաբիդոնի, էսա ընդ իւր արս հնդի-
 տասան հազար և եկն եհաս ի Սիս յաւուր քսաներորդի
 չորրորդի ամսեանն Փետրուարի. և եղիտ անդ զՆուր-
 բէքիւր զի պաշարեալ զքաղաքն, յարձակէր զօր ամենայն
 ի վերայ աւանին այլ ոչ կարէր առնուլ, զի որք պահէին
 զայն ի ներքուստ՝ քաջութեամբ զգէմ ունէին նոցա՝ օգ-
 նականութեամբն Աստուծոյ: Այլ յորժամ ետես թա-
 դաւորն զքաղաքութիւն զօրու Մելէքայ, խորհեցաւ ընդ
 միտս իւր թէ չէր նմա այլ ևս հնար զգէմ ունել այ-
 քանոյ մեծի բանակի. վասն որոյ հանեալ անտի դադա-
 նապէս զարս իւր զիշերայն տարաւ ի միջնաբերդ անդր
 և ետ հրձիգ առնել զաւանն:

ԳՎՈՒՒՅՑ ԳՆ.

Թիւ ո՛րպէս երդմեցոյց արտայն զսոսոս՝ զի կեցցեն և Ռոսցին
 ի Ռասին իբրև զճշարեպոս Ժողովին:

Այլ ամիրայն Մելէք իբրև եհաս ի Սիս՝ ոչ յարձա-
 կեցաւ ի վերայ քաղաքին և բանակեցոյց զզօրն արտաքոյ
 աւանին, զոր հրկիզեալ էր արքային իբրև վաստակար

միջնաբերդին. և հանգոյց անդ զնոսա, զի պարտասեալ էին: Աւ Ի նմին աւուր ժողովեաց արքայ զարս իւր Ի փոքրկանց մինչև ցմեծամեծս և ճառս Ի մէջ արկեալ խօսեցաւ ընդ նոսա զկրօնից քրիստոնէութեան և զօրացոյց զնոսա Ի հաւատան, և աղաչեաց զամենեւին առ հասարակ զի երզնուցուն նմա լինել բարի և հաւատարիմ, և յանձն առնուցուն կեալ և մեռանել Ի միասին իբրև բարի և ճշմարիտ քրիստոնեայք: Աւ հրամայեաց զի եթէ ծանուցեալ զիտէր ոք մատնիչս Ի բերդին՝ ամբաստան լիցի, զի անդէն իսկ անկցին Ի սուր սուսերի առանց թողութեան: Յորժամ լուան Հայք Ի թագաւորէն զբանս զայսոսիկ՝ յանձն առին երզնուր: Եսկ դաւաճանքն՝ թէպէտ և ոչ հաճեցան ընդ այն յօժարութեամբ այլ և ոչ իսկ ժտեցին հրաժարիլ, զի մի Ի վեր կլցէ խորհուրդ մատնութեանն: Յայնժամ նա ինքն արքայ յառաջ քան զամենեւին կտ ծունր առաջի սրբոյ Աւետարանին, զոր կալեալ ունէր կախկոպոսն: Աերրոնի, և երզուաւ և խոստացաւ ըստ վերողրելումն: Աւ զինի նորա մատեան մի ըստ միոջէ Աաթողիկոսն, կախկոպոսունք, իշխանք, ասպետք և քաղաքացիք և որեարն որ Ի բերդին, այր իւրաքանչիւր ըստ կարգի, և ուխտեցին տուեալ խոստումն Աստուծոյ և թագաւորին զի լիցին բարի և հաւատարիմ:

ԳՂՈՒԽ ԳՂ.

Թի նրախա ասիրայն Մեկէ յարչաիւեցաւ Ի վերայ բերդին, և պրէճ կալանն արք խաղաւորին. և թի նրախա ընկալաւ արքայ վերս Ի ժամելիս:

Աւ Ի վաղիւ անդր հասանելոյ Մեկէքայ դէմ յանդիման քաղաքին, յառաւօտու պահուն կտ զումարել զզօրս

իւր և զգորս Ռուդբէքիւրի և յարձակեցան ի վերայ բեր-
 դին Սոոյ անվեհեր և աներկիւղ, վստահացեալ ի բանս
 Հայոց, որոց խոստացեալն էր մատնել ի ձեռս նոցա զբերդն:
 Այլ ոչ յաջողեցան ի գլուխ հանել անդէն զոր ինչ խոր-
 հեցան, զի զօրաւոր էր յոյժ բերդն, հոժ և լի զօրօք և
 ամրացեալ քարամբք և քարընկէց մեքենայիւք, զորս
 տուեալ էր արքայի հանել ի վերայ պարսպացն. և չէր
 հնար մարանչել այլուստ ընդ բերդին բայց եթէ առաջի
 դրանն: Աւ յորժամ եկին մերձեցան զօրք սարակինոսաց
 և թուրքաց, ետ արքայ բանալ զգուռնն և խուժեցին
 արտաքս հայք և ընդ նոսա աղեղնաձիգքն և զօրականք,
 զորս էր արքայի ածեալ ընդ իւր, և մեծաւ քաջութեամբ
 մարտեան ընդ թշնամիսն առ դրամբ բերդին և օգնա-
 կանութեամբն Աստուծոյ հարեալ խորտակեցին զնոսա,
 սրոյ ճարակ տուեալ զբազումս ի նոցանէ: Աւ յերկարեաց
 տեւեաց մարտն յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ: Կսկ թագա-
 ւորն կայր ի վերայ պարսպին և տայր խրախոյս զօրաց
 իւրոց և նետաձիգ լինէր ի թշնամիս: Աւ ահա բեկոր
 երկաթոյ արձակեալ ի վերգահանէ անտի սարակինոսաց
 եկն շեշտակի և ջաղխեալ փշրեաց զմի մասն ճնօտին և
 ատամունս երիս և խրեալ կառեաւ ի ներքս ի բերանին:
 Աւ ել արքայ և մեկնեցաւ լռելեայն և երկոքին զինա-
 կիրք նորա ընդ նմա. և ոչ ոք յիւրոց անտի և յայլաղ-
 զեաց զիտաց որ ինչ եղեն: Աւ մտեալ ի սենեակ իւր,
 առաքեաց և կոչեաց զբժիշկն և ժուժկալեալ արխաբար
 ցաւոցն՝ ետ կորզել ի բերանոյն զերկաթն: Կսկ ամիրայն
 Մելէք տեսեալ զի մատնեցաւ ի պարտութիւն և զի
 բազումք ի զօրաց անտի նորա անկան ի մարտին և զի
 տարածամեալ էր օրն, դարձոյց յետս զբանակն: Չնոյն
 յայնժամ արար և արքայ. և ի ներքս առեալ զիւրան,

Հրամայեաց փակել զգրուես բերդին զի մի ոք ի նկնգամիս Հայոց անտի երթեալ պատմիցէ սարակինոսաց զանցս ուրք անցին ընդ թագաւորն, և տացէ ծանօթս զբերդէն:

ԳՎՈՒԽ ԳՂ.

Թէ որպէս Մելէք ամիրայն Հալապայ առ Նազարն ասել նմա ի հողմանէ առ Մանին, զի եթէ ճարտեսցէ զբերդն և ընկալցի զհասարս սարակինոսաց, հարձեացէ զնա սպարապետ իւր Ռեթ և դարչոսացէ առ նա զաշխարհն համօրէն:

Աւ իբրև դարձոյց Մելէք ամիրայն Հալապայ զգորսն ի բանակատեղս իւրեանց, առաքեաց թուղթ առ թագաւորն ասելով զի եկեալ էր նա Հրամանաւ տեառն սուլթանին Մարեղոնի և թէ գրեալ էր սուլթանն, զի եթէ յանձն առցէ արքայ տալ զբերդն և ուրանալ զհաւատս Յիսուսի Քրիստոսի և դառնալ ի դէն սարակինոսաց, յայնժամ, ի վարձս փոխարինի, շնորհեցէ նմա սուլթանն սպարապետութիւն մեծ և զաշխարհն համօրէն: Եսկ եթէ ոչ հաճոյ թուեացի նմա այս և կամիցի անցեալ ընդ ծով զնալ յաշխարհ իւր, երդնոյր յօրէնս իւր և ի զլուս սուլթանին զի թողացուցէ նմա երթալ առանց մնասու՝ հանդերձ ամենայն որերով իւրով և գանձուք և տացէ նմա ուղտս պաշարաբարձս և եթէ պէտք ինչ իցեն՝ յաւելցէ աալ մտադիւր և արս յուղարկաւորս, ուրք երթ իցեն ընդ նմա մինչև ի ծովեզրն: Աւ ընթերցեալ թագաւորին զթուղթ Մելէքայ ամիրային Հալապայ, պատասխանի արար նմա այսպէս. «Տէր զօրաղլուս, զիտասջիր զի ոչ է մեր եկեալ աստանօր մատնել զերկիր մեր ի կամս ձեր և յուրաստ լինել զարարիչն

մեր և զամենազօր Աստուած, զՅիսուս Քրիստոս, և անցեալ ընդ ծով՝ դարձ առնել յաշխարհ բնակութեան մերոյ. այլ եկեալ է մեր այսր մանաւանդ առ ի կեալ և մեռանել ի պաշտաման անդ Աստուծոյ և առ ի չթողուլ ի ձեռս օտարաց զմերն ժառանգութիւն: Այլ եթէ հաճոյ իցէ տեառնդ ձերում սուլթանին ընդունել զհարկն, զոր հատուցանէին նախորդքն մեր, կազմ և պատրաստ հմք մեք առնել ըստ սահմանելումն: Իսկ եթէ ոչ մեք ի ձեռս Աստուծոյ մերոյ հմք ապաստան, թող արասցէ ընդ մեզ որպէս և կամեսցի: Աչ է մեզ մարթ այլազգազոյնս գործեր:

Եւ բարկացաւ սրտմտութեամբ ամիրայն Մելէք ընդ պատասխանի թագաւորին և լքաւ լուծաւ սրտաբեկ, իբրև կտես զի ոչ որպէս ինչ զբեցինն ի զլուխ հանին չայք:

ԳԼՈՒԽ ԳԼԵ.

Թէ որպէս ամիրայն Մելէք յարձակեցաւ անդրէն սաեպ սաեպ է վերայ Բերդին:

Եւ ի վաղիւ անդր ամիրայն Մելէք կազմեաց զբանակն իւր և մերձեցաւ ի բերդն տալ պատերազմ ընդ նմա. այլ ոչ կամեցաւ արքայ բանալ զգրունան և ելանել արտաքս, զի բազում յոյժ էին սարակինոսքն և վտանդ մեծ էր իւրոցն ի նետաձգութենէ նոցա: Եւ յարձակեցան նոքա բազում անգամ ի վերայ, այլ դարձան կորակոր կորստեամբ, շնորհիւ Քարձրելոյն և Տիրամօր Աուսին, որպէս և ի քաջամարտիկ պաշտպանութենէ անտի աղեղնաւորաց և սպառազէն որերոյ թագաւորին: Յայնժամ

ամիրայն Մելէք յաւել կրկին անգամ գրել թուղթ առ
 թագաւորն ըստ նմին օրինակի: Չնոյն և թագաւորն
 արար ըստ առաջնոյն պատասխանի, գրելով զի մի այլ
 խմբ ակն կայցի ի նմանէ, ընդ որ բարկացաւ սրտամտու-
 թեամբ ամիրայն Մելէք: Աւ սրտաթափ լեալ՝ արձա-
 կեաց զմի մասն բանակին գաղտ ի գիշերի:

ԳԼՈՒԽ ԳՆՁ.

Թէ որպէս դաստիարակն է Հայոց գրեցին առ Մելէք զհան-
 դամանաց արքային և ընդ յետոյ Բաղնայ ինչ անորոց ճարտեա-
 ցեն զբերդն է յետոս նորա, զի սոքն աստիացեալէր յոյժ է նմին:

Աւ լուան դաւաճանքն ի Հայոց, որք ի ներքս ի
 բերդին էին, զի ամիրայն Մելէք ոչ ևս ակն ունելով
 առնուլ զբերդն, կամէր բառնալ զպաշարումն, և տագ-
 նապեցան յոյժ: Աւ անդէն վաղվաղակի գումարեալ ի ժո-
 ղով, գրեցին թուղթ առ Մելէք, յորում զգացուցանէին
 նմա զի անկեալ դնէր ի մահիճս արքայն ի վերաց անտի՝
 զոր ընկալեալէր և թէ էր սով մեծ ի բերդին, և աղա-
 չէին զնա կալ մնալ դեռ ևս աւուրս ինչ, խոստանալով
 նմա մատնել զայն ի ձեռս նորա: Աւ իջուցին գիշերայն
 զայր ոմն պարանաւ ընդ պարիսպն տանել զթուղթն առ
 Մելէք, և նա ետ անդէն վաղվաղակի քարով կարգալ
 ընդ բանակն համօրէն զի եթէ ոք ի զօրուէն ի բաց զնասցէ՝
 զլսապարտ եղիցի:

ԳՎՈՒՄ ԳԼԷ

Թէ որպէս դաստիարակ հայտ միաբանեցան սպանանել զարքայ,
այլ հաճօքն Աստուծոյ է դերեւելին զար խորհրդով շոյս:

Տեսեալ տիրանենդ հայոց զի չէր հնար մատնել ի
ձեռս Մելէքայ՝ ամիրային շալպայ՝ զաշտարակ բերդին՝
ուր ամրացեալ էր արքայն, եթէ ոչ յանկուսցին յինքեանս
զմտերմագոյնն յարանց անտի թագաւորին, մատեան առ
մի ոմն ի նոցանէ, որ կոչէր Մատթէոս զը Շապալ աս-
պետ՝ որ նմին արքայի պարտէր որ զինչ և էրն. զի այն-
քան մեծարեալ էր զնա պատուով Աւետն՝ մինչև ի նմին
իսկ աւուր թագադրութեանն՝ ինքնին իւրով ձեռամբ
արարեալ էր զնա ասպետ և տուեալ նմա ի կնութիւն
զկին Առստանդնի (Ն.) երկրորդ բռնակալ թագաւորին
և առ մեծի սիրոյն յաւելեալ ևս էր կարգել զնա զիււ-
նագալիր տէրութեան իւրոյ: Յայնժամ Աթոռիկոսն և
կինն Մատթէի և պարոն Ասախլ, որք ի գլուխ կային
դաւաճանութեանն, մատեան առ նա և հարցանէին թէ
առնուցո՞ւ յանձն միաբանել ընդ նոսա և գործակից լի-
նել սպանութեան արքային. և առ այս խոստանային կար-
գել զնա իւրեանց իշխան և տալ բերել նմա ճոխաձիր
պարգևս և պատիւ բազում ի սուլթանէ անտի ի ձեռն
Մելէքայ ամիրայի: Յայնժամ ողի անօրէնութեան և մո-
լեկան փառասիրութեան եմուտ ի սիրտ Մատթէի զը
Շապալ, և խոստացաւ կատարել զոր խնդրէին ի նմանէ:
Եւ ելեալ վաղվաղակի մատեաւ առ մտերիմս ի սպայից
անտի, զորս ածեալ էր արքայի ընդ իւր ի Ախարոսէ, և
խօսեցաւ ընդ նոսա այսպէս. «Տե՛արք, այս ինչ յայտնի լի-
ցի ձեզ ստուգութեամբ զի ամիրայն Մելէք առաքեալ

ասել առ թագաւորն զի թողեալ զբերդն ի պաշարմա-
 նէ՝ յետս ընդ կրունկն դարձցի բանակաւ իւրով, եթէ կա-
 լեալ զամենեսին զմեզ արքայի առաքեսցէ առ նա ի գե-
 րութիւն, զոր յանձն էառ արքայ: Արդ խորհեցարուք
 առնել զոր ինչ արժան է: Աւ նոցա լուեալ, հաւատա-
 ցին բանից անօրինին. և խորհուրդ ի մէջ առեալ սահ-
 մանեցին զի ի միում զիշերի յարձակեացին ի վերայ աշ-
 տարակին և սպանցեն զարքայ և զհայ մարդիկն, որ էին
 անձնապահ նորա: Աւ արարին իսկ այսպէս, զի ի քսա-
 ներորդի չորրորդի աւուր ամսեանն Մարտի, որ էր յա-
 ռաջընթաց օր տօնի Աւետման Տիրամօր Առևսին, զհա-
 սարակ զիշերաւ, Մատթէոս զը Շապա և դաւակիցք
 նորա յարձակեցան ի վերայ աշտարակին և սուր ի վե-
 րայ եղեալ կոտորեցին զհայ թիկնապահսն: Աւ թա-
 գաւորն, որ անկեալ դնէր ի մահի՞ծս՝ հէզ և անզօր, տա-
 ռապելով ի վերայ անտի վերգահանին, լուեալ զաղմուկն՝
 ի վեր վազեաց, ազաւ շտապ տազնապաւ զզրահսն և
 փութացաւ ի զէն: Աւ էին ի սենեկին անդ արքունի
 ասպետք երկու հայազուներ և աղեղնաւոր մի հոռոմ
 ազգաւ, որ էր պետ ի վերայ մեքենայիցն և անուանեալ
 կոչէր Աստանդին Աւամիրացի: Աւ եղև իբրև խորտակէին
 դաւաճանքն զզրուսնն ի հարուածս տապարի զի մտեալ
 ի ներքս սպանցին զնոսա ընդ արքայի, հոռոմն այն կա-
 պեաց ճեպ զճեպի զարքայն պարանաւ և իջոյց զնա
 ընդ ճեմիշն ի բերդն երկրորդ, և փութացան իջանել
 զհետ նորա և նոքա երեքին, այլ ի շտապ տազնապին
 ոչ եղև նոցա պարապ զերծուցանել և զթագուհին և
 զմանկուսնն զի խորտակեցաւ դուռնն: Աւ հորդան տու-
 եալ դաւաճանացն ի ներքս և ոչ գտեալ անդ զարքայն,
 յապուշ կրթեցան, այլ ոչ մխեցին ձեռս ի թագուհին և

յարքայորդիսն և եղին ի մտի առաքել զնոսա յընծայ
 առ ամիրայն Մելէք, միանգամայն և զառումն աշտարակին
 աւետելով նմա ի ձեռն առն ուրումն, զոր կամէին իջու-
 ցանել պարանաւ ի վայր: Աւ յորժամ զրեցին միարա-
 նութեամբ զթուղթ առ ամիրայն Մելէք, Մատթէոս
 զը Շապա, որ էր պատճառ երկպառակութեանն և ա-
 ռաջնորդ դաւոյն, յուսով մեծաց վարձուց ի սարակինո-
 սաց աղաչեաց զդաւակիցս իւր զի նմա յանձն լիցի տա-
 նել զթուղթն առ ամիրայն: Աւ իբրև հաճեցան նոքա,
 ետ կապել զանձն ի կառան, զի իջեալ յաշտարակէն ի
 վայր՝ երթիցէ աւետաւոր առ Մելէք ամիրայ: Այլ
 յարգարագատ վրէժխնդրութենէն Աստուծոյ, մինչև ևս
 էր հասեալ նորա ի կէս աշտարակին, և ահա բեկաւ կա-
 ռանն և անկաւ նա զահալէժ թաւալդոր յերկիր և յօ-
 դակոտոր եղեալ սատակեցաւ անարգամահ տիրադրուժն
 այն Մատթէոս զը Շապա:

ԳԼՈՒԽ ԳԼ.

Թէ որպէս անստեաց արքայն առ զնոսորան, որոց պիլեալ
 էր աշտարակին, դարչոցանել զայն առ նա, խոստանալով նե-
 լել նոցա զյանցանան:

Աւ իբրև արքայն և երկոքին ասպետքն հայկազունք
 և աղեղնաւորն հոռոմ իջին ընդ ճեմիշն ի ստորին բերդն,
 որպէս ասացաք, զնացին յապարանս տիկնոջն Մարիա-
 մու, որ էր դուստր պարոն Օշնի, իշխանին Առաիկոսի,
 և էր լեալ կին առաջնոյ բռնակալ թագաւորին. և ըն-
 կալեալ եղին ի տիկնոջէն բազում մեծարանօք և պա-
 տուով:

Ան առ արքայ պարոն Սոհիէ Ղուկարտ, որոյ չէր
 բնաւ կամակից եղեալ ապիրատ մասնութեանն, և խնդա-
 կից յոյժ եղև արքայի: Աւ թագաւորն Ալեոն ի ձեռն
 քարոզաց հրամայեաց ծանուցանել ընդ քաղաքն ամե-
 նայն զտիրանենդ մասնութիւն արանցն, որք նստէին
 յաշտարակի անդ: Աւ լուեալ ժողովրդեանն՝ ծանրացա-
 սումն եղև, և գունդք գունդք գոռհ տուեալ դիմեցին
 առ թագաւորն, վառեալք ի դէն և կաղմ և պատրաստ
 սպասէին հրամանաց նորա: Շնորհա կալաւ արքայ և
 աղաչեաց կալ մնալ անդէն, զի, ասէր, «ունիմ ինչ խօ-
 սել ընդ ձեզ»: Աւ անսացին նոքա և դադարեցան անդա-
 նոր: Աւ առաքեաց արքայ ասել առ դաւաճանան՝ որ
 էին յաշտարակի անդ, թէ քաջ իսկ լեալ էր հասու զի
 մեղան նոքա յանդէտս, անսացեալ չար խրատու ապիրատ
 մարդկան. վասն որոյ շնորհէր նոցա զթողութիւն յան-
 ցանացն՝ եթէ տացին նմա զաշտարակն և ելեալ զայցին
 առ նա աներկիւղ վստահութեամբ, և խոստանայր արձա-
 կել զնոսա առանց իրիք պատժոյ պատուհասի յաշխարհ
 անդր իւրեանց, եթէ այսպէս հաճոյ թուէր նոցա, օդ-
 նելով ևս նոցա իւրովսանն: Այլ նոքա ոչ մատուցին
 ունկն բանից պատգամաւորացն: Յայնժամ թագաւորն
 ել ինքն անձամբ անձին և գնաց խօսել ընդ նոսա. սա-
 կայն ոչ և նորա բանքն եղին ինչ լսելի. զի ոչ թողին
 զաշտարակն և կաղմեցան մանաւանդ կռուել ընդ թա-
 գաւորին և ընդ զօրս նորա, եղեալ ի մտի մատնել ի վա-
 դիւ անդր զաշտարակն ի ձեռս Մելէքայ ամիրային Հալ-
 պայ:

ԳՂՈՒՍ ԳԹ.

Թէ որպէս արտայն է նոյն գեղերի յարձակեցաւ շրեցա՞ է վերայ
աշտարակին և ոչ կարաց արնու զայն:

Նւ տրտմեցաւ յոյժ թագաւորն ի սրտի զի ոչ լուան
բանից իւրոց և ոչ թողին զաշտարակն փոխանակ ընդ
խոստմանցն, զորս արար նոցա. և եկն խօսեցաւ ընդ շայս
և ասէ. «Սիրեցեալքդ իմ բարեկամք և տեսարք, դուք ինք-
նին աչօք իսկ ձերովք տեսիք՝ զի զոր ինչ պարտէաքն
առնել արարաք, աղաչելով զապիրաս մարդիկն՝ որք
ընդդէմ կամաց մերոց արկեալ են ընդ բռամք զաշտա-
րակն մեր, ելանել անտի. այլ ոչ կամեցան լսել մեզ: Ա-
պաքէն դուք ինքնին տեսանէք զվտանգն կորստեան, որ
առաջի կայ մեզ և ձեզ համանդամայն եթէ ի ձեռս նո-
ցա կացցէ մնասցէ աշտարակն: Յայս սակս՝ ինձ այնպէս
թուի եթէ հարկ ի վերայ կայ մեր փոյթ և բուռն զօրու-
թեամբ յարձակել ի վերայ և առնուլ զայն յառաջ քան
զլուսանալ աւուրն. զի ընդ առաւօտն թշնամիք մեր
այլազգիք եկեսցին յօգնականութիւն նոցա և ստիպիցիմք
մարտնչել յառաջոյ և ի թիկանց, ընդ աշտարակին աս-
տեմ և ընդ այլազգիս»: Նւ իբրև լուան շայք զբանս
թագաւորին, վառեցան պատրաստեցան և զիմեալ ան-
կան բուռն յարձակմամբ ի վերայ աշտարակին, այլ որք
ի ներքս անդ էին՝ զդէմ կալան նոցա մեծաւ պնդու-
թեամբ: Նւ ի նոյն գեղերի չորիցս յարձակեցան շայք ի
վերայ աշտարակին, այլ ոչ կարացին առնուլ, զի ամուր
էր յոյժ և մուտ զբանն այնպէս նեղ և նուրբ՝ զի մի մի
մարթ էր և եթ մերձենայ. և վասն այսորիկ իսկ բա-
զումք անկան վիրաւոր և յերկոցունց կողմանց միան-
գամայն:

ԳՎՈՒԽ Ճ.

Թէ որպէս պարոն Աստիլ որդի պարոն Թորոսի, խորհեցաւ
 ապանանել զարքայն և ճարտել զաշխարհն ի յերսս անհասարկոյ:

Եւ յայն աղէտս տաղնապի չղիտէր թագաւորն զի՛նչ
 ասել կամ զի՛նչ առնել, զի կորուսեալ էր զհաւատարիմ
 մարդիկն, զորս ածեալ էր ընդ իւր վասն որոյ կայր ի
 վարանս տարակուսի թէ ընդ ո՛ւմ ումեք լինիցի խորհրո-
 դակից: Յայնժամ պարոն Աստիլ, որդի պարոն Թորոսի,
 որում յառաջ ժամանակաւ ներեալ էր արքայի զյանցանսն,
 որպէս ի վեր անդր ասացաք, խորհուրդ արարեալ ընդ դա-
 ւակիցս իւր որ ի Հայոց անտի, եղին ի մտի սպանա-
 նել զթագաւորն և մատնել զաշխարհն ի ձեռս սուլթա-
 նին Քարեղոնի: Մատեաւ առ թագաւորն պարոն Աս-
 սիլ և ասէ. «Տէ՛ր արքայ, ե՛լ ի տանիս այդ և խօսեաց
 ընդ որս են յաշտարակի անդ, թերևս տեսցեն զքեզ
 և լուեալ առ ի քէն՝ անսասցին թողուլ քեզ զաշտա-
 րակդ»: Եյլ զայս խրատ վասն այնորիկ իսկ տայր ար-
 քայի պարոն Աստիլ, զի յելանել թագաւորին ի տա-
 նիսն ձեռնտուութեամբ դաւակցացն կործանեսցէ զնա
 ի գետին և սպանցէ: Եյլ Եստուած ոչ կամեցաւ զվե-
 րելս նորա անդր, զի թէպէտ և յօժար էր արքայ ելա-
 նել ի տանիս անդր, այլ մի ոմն այր հաւատարիմ՝ որ
 ոչ կամի զի յայտնեսցի անուն նորա, ըստ դիպաց իմն
 իրազիկ եղեալ դաւոյն, ի վեր եհան զայն և կասեցոյց
 զարքայ: Եւ յետ սակաւուց արք աշտարակին իջուցին
 պարանաւ զոմանս յիւրեանցայնոց անտի, զի յառաջեալ
 քան զՄատթէոս դր Շապպ (որ անկեալ սատակեալ էր
 դահավէժ, և զորոյ անդիտանային զմահ կորստեան), ա-

սասցեն ցամիրայն Մելէք թէ կան ի պատրաստի մատ-
 նել ի ձեռս նորա զաշտարակն: Այլ ոչ հաւատաց նո-
 ցա այրն, ի կարծիս անկեալ թէ ստիցեն նմա, զի ոչ
 էին նոքա հայ ազգաւ, և անգիտակ իսկ էր մարտի պա-
 տերազմին, զոր տային ընդ միմեանս արք աշտարակին և
 որք էին արտաքոյ: Այլ ընդ լուսանալ առաւօտուն՝ տե-
 սեալ զի կռուէին այր ընդ ընկերի, վառեաց զզօրն վաղ-
 վաղակի և եկն մինչև ի դրունս բերդին, յոր կամէր
 յարձակել, և որք էին յաշտարակին՝ նշանացի արարեալ
 թուրքացն և սարակինոսաց արս տասն ի նոցանէ հա-
 նին ձգեցին ի վեր չուանօք:

Իսկ իբրև ետես նենգաւորն Ասսիլ զարս ամիրային
 զի ելեալ մտեալ էին յաշտարակն՝ ի միտ էառ զի եթէ և
 ինքն Մելէք յարձակեսցի ի վերայ բերդին, տիրեսցէ նմա
 անշուշտ և ոչ իւրք այնուհետև ունիցի նմա շնորհ,
 խորհեցաւ կորդել յանձն իւր զպատիւ յաջողութեան
 իրացն, զի հաճոյ զանձն ընծայեցուցէ ամիրային և
 զի օգտեսցի ինքն անտի, վասն որոյ ել ի վերայ պարս-
 պացն և ասէ ցՄելէք. «Տէր, աւելորդ իմն է արկանել
 ի վտանգ մահու զզօրս քո յառումն բերդին, զի ահա
 տեսանես զի արք քո կան յաշտարակին, և մէք առ մեզ
 ունիմք զթագաւորն, կալցուք մէք զնա և զկուսակիցս
 նորա և մատնեսցուք ի ձեռս քո: Աղէ, ի բաց տար զզօ-
 րականդ»: Աւ ամիրայն, որ դիտէրն ստուգութեամբ զի
 պարոն Ասսիլ հաւատարիմ էր նմա, հաւատաց բանից
 նորա և հրաման ետ զօրուն նահանջել յետս:

ԳՎՈՒԽ ՆՆ.

Թի որպէս ի բռնան հարկ արժայն Լեան զաշտարակն ի յեան
Յակոբեան հրօնաւորի ուրումն, հեպեաղի եպիսկոպոսին Նեքրոնի:

Նւ մինչդեռ խօսակից լինէին ընդ միմեանս պարոն
Սասիլ և ամիրայն, և յորոց յաշտարակին էին՝ ոմանք
ձգէին պարանօք ի վեր զթուրքս և զսարակինոսս, որ-
պէս ասացաք, և այլք կռուէին ընդ շայս, որ քաջաբար
յարձակէին ի վերայ, այր ոմն ի Յակոբեան ուխտէ, ո-
րոց անուն էր Վուլիէլմոս, հեաւեղ եպիսկոպոսին Ներ-
րոնի, որ դտանէրն յաշտարակին, խորհեցաւ ի միտս իւր
զի կայր նմա մեռանել և կամ ուրանալ զհաւատս Վրիս-
տոսի այնու զի կալան անհաւատք զաշտարակն, սորա և
ոմանց ի սենեկապանացն արքայի, որք մնացեալք էին
անդ՝ տեսեալ զի մի ոմն յայնցանէ որք առին զաշտա-
րակն, կայր միայնիկ ի պահականոցի միում, զիմեցին ի
վերայ նորա և սպանին զնա: Նւ էր ի պահականոցի անդ
ճեմիշ, ընդ որ իջուցին պարանս զի ձգեսցեն ի վեր զհա-
ւատարիմ մարդիկն արքային: Նւ իբրև զիտաց զայն
արքայ աղաչեաց զոմանս ի շայոց անտի զի կապեացին
զպարանացն և ելցեն ի վեր, խոստացեալ նոցա պարզևս
մեծամեծս: Նւ ահա արք տասն կորովիք, լուեալ աղա-
չանաց արքայի ելին ի վեր, և մարտուցեալ արիաբար
ընդ թուրքացն և սարակինոսաց և ընդ այլոցն՝ որ էին
յաշտարակին, յաղթեցին նոցա յաջողելով Տեառն և
կոտորեցին զամենեսեան, և իսկ և իսկ իջեալ ի վայր բա-
ցին զգուռն աշտարակին: Այսպէս տիրեաց վերստին
արքայ աշտարակին իւրում ի շնորհաց Տեառն Աստու-
ծոյ, յաւուր տօնի Աւետեաց:

ՆԷ մինչդեռ սպասեալ մնայր ամիրայն Հալպայ կատարելոյ խոստմանց պարոն Վասլի, և ահա ետես յանկարծ զղբօշս արքայի կանգնեալս յաշտարակին և լսելի եղև նմա ձայն աղաղակի ցնծութեանն Հայոց «առաւ աշտարակն, առաւ աշտարակն». յապուշ կրթեցաւ ընդ միտս իւր այրն և զահի հարան ամենեքին որք ընդ նմայն էին ընդ անակնկալ դէպս իրացն: ՆԷ զնաց եմուտ Մելէք ի խորանս իւր և հրաման ետ զօրաց իւրոց դառնալ յետս և դադարեցուցանել զխազմն: Առաքեաց ապա թուղթ առ թագաւորն, որպէս յառաջն, խրատելով զնա տալ նմա զբերդն: ՆԷ արքայ արար նմա պատասխանի վերստին թէ քաւ լիցի նմա, ցորչափ իցէ կենդանի՝ ուրանալ զՔրիստոս և մատնել ի ձեռս նորա զբերդն, այլ զդէմ կալցի նմա որքան լինիցի հնար: ՆԷ Մելէք ամիրայ յարձակեցաւ վերստին ի վերայ բերդին բազում անգամ, այլ օգնականութեամբն Աստուծոյ և երանեալ Տիրամօրն ոչ ինչ կարաց ստնանել:

ԳՎՈՒՅ ՂԲ.

Թէ որպէս խարդաւանողքն է հայոց մայրեցին զԲերդն է յեռս Մելէկայ ամիրայի:

Այլ արքայ Աւոն իբրև յինքն էառ վերստին զաշտարակն, տեսեալ զի դայթ ի դայթ ի կային Հայք, կասկած իմիտս անկաւ զնոցանէ և կամեցաւ զի նորոգեսցեն զերդումն ուխտին. այլ ոչ մատուցին բնաւ ունին բանից նորա, զի էր նոցա եղեալ ի մտի մատնել զնա: ՆԷ թողեալ զթագաւորն, դէմ եղեալ զնացին ի տուն Ասթողիկոսին, զոր ունին ի պապ իւրեանց, և խորհուրդ կալան

Թէ որ լաւ իցէ, սպանանել զԹագաւորն, Թէ ձերբա-
կալ արարեալ մատնել զնա ի ձեռս ամիրային Մելէքայ:
Եւ ոչ ոք յատենի անդ խօսեցաւ ի նպաստ արքայի. և
ամենեքին առհասարակ ուխտադրուժք և տիրանենդք,
միաբանեցան մատնել զԹագաւորն ի ձեռս Մելէքայ,
ընտրելագոյն համարեալ մտանել ընդ լծով սարակինո-
սաց, քան կալ ընդ իշխանութեամբ բնիկ տեառն իւ-
րեանց, Թէպէտ և ունէին և ոչ մի ինչ պատճառս ատե-
լոյ զԹագաւորն. զի իշխէր նոցա քաղցրութեամբ և
պաշտպանէր զնոսա հզօր զօրութեամբ:

Եւ զիտել արժան է զի են նոքա արք մեղմելսք և
փոփոխամիտք, յօժարեալք կարգել ամսոյ ամսոյ իշխան
նոր, որպէս յայտ իսկ է անտի՝ զի ի հարիւր և աւելի ևս
ամաց հեռէ՝ միշտ և հանապաղ՝ է զի դաւաճանեցին և
է զի ի մահ մատնեցին զԹագաւորս իւրեանց և զիշ-
խանս:

Եւ իբրև հաստատեցան միաբանութեամբ յայս խոր-
հուրդ և տեսին զի Թագաւորն ոչ ինչ զօրէր վնասել
նոցա, քանզի Թողեալ լքեալ էր ի բոլորեցունց, և զի-
նուորքն զորս ածեալ էր ընդ իւր՝ էին ամենեքեան սպա-
նեալք, զրեցին Թուղթ և առաքեցին առ ամիրայն Մե-
լէք ի ձեռն քաղաքացւոց ոմանց Ասոյ, ծանուցանելով
նմա զի ի վաղիւ անդր ընդ առաւօտն մատնեցին ի
ձեռս նորա զբերդն: Եւ արարին իսկ այնպէս. զի ի ծա-
ղել անդ արևու խորտակեցին զդրունս բերդին բռնու-
թեամբ, փոխանակ զի զփականսն առեալ պահէր Թա-
գաւորն յաշտարակին, ուր անկեալ դնէր նա ի մահիճս,
տառապելով ի վիրաց անտի վիրգահանին. և ոչ զոք ու-
նէր առ իւր, բայց միայն զԹագուհին և զորդիս. քանզի
էր ամենեցուն Թողեալ զնա և հեռացեալ ի բաց և չէր

որ մնացեալ նմա հաւատարիմ բայց միայն իշխանն Սո-
հիէ Բուլկարտ: Յայնժամ Վաթողիկոսն և պարոն Վա-
սիլ և այլք ամենեքին զնացին առ Մելէք ամիրայն և
մատնեցին նմա զբերդն, զնոյն կամէին առնել և ընդ թա-
գաւորն, այլ ոչ կարացին զի կայր նա յաշտարակին յա-
կաստանի:

ԳՎՈՒՄ ՆՊ.

Թի ո՛րպէս Մելէք արատեաց առ Ռաֆայէն զի պայել նմա
զաշտարակն և էկեացէ առ ինքն անկասկած, և խոստանայր յա-
զարիէլ զնա յապահովութեամբ յաշտարակն, էլէլ ցանկայր դատ-
նալ անդր:

Եւ եղև իբրև ետես Մելէք ամիրայն Հալպայ թէ
եղև տէր բերդին և զիտաց զի ոչ զոք ունէր թագաւորն
ընդ իւրև յաշտարակին, առաքեաց առ նա թուղթ, յո-
րում գրեալ էր նորա զայս ձև օրինակի. «Տէր արքայ,
տեսանես զի արք քո մատնեցին ի ձեռս իմ զբերդն և
ինքեանք ամենեքին զիմեցին առ իս, և զիտեմ զի կա-
ցեալ մնացիր յաշտարակիդ մէն միայնակ: Ապաքէն մարթ
է ինձ առնել ընդ քեզ որպէս հաճոյ թուիցի յաչս իմ,
այլ առ զթութեան՝ կամիմ ազդ առնել քեզ յառաջա-
դոյն: Վասն այսորիկ խորհուրդ տամ քեզ մեկնել անտի
և դալ առ իս աներկիւղ և անվեհեր: Եւ երգուեալ քեզ
յօրէնս իմ զի եթէ յօժարեսցիս դալ, առաքեցից առ քեզ
զլիտկարն ապահովութեան, զոր խոստացեալ է իմ քեզ
երբեմն, ապա թէ ոչ զիտեմ և ես զոր ինչ պարտ է առ-
նել»:

Եւ լուեալ թագաւորին զիմաստ բանի թղթոյն Մե-

լէքայ, խորհեցաւ ընդ միտս իւր թէ ճշմարիտ էին բանք նորա, զի որոց պարտ էր զնա պահել՝ նոքա դաւաճանութեամբ մտանկեցին զնա. պատասխանի կտ հրեշտակացն և ասէ թէ՛ զի այսպէս հաճոյ եղև Աստուծոյ, յանձն առնոյր երթալ առ ամիրայն, եթէ առաքեսցէ նմա զյետկարն ապահովութեան: Աւ մեկնեցան հրաշտակքն ի թագաւորէն և եկին առ իշխանն իւրեանց և բերին նմա զպատգամն արքայի: Աւ ի վաղիւ անդր ընդ առաւօտն կտ նա զրել զթուղթն խոստացեալ և առաքեաց առ թագաւորն յաշտարակ անդր և հրամայեաց տանել նմա ի ձեռն եղբօր իւրոյ երիվար աղնիւ՝ զի հիծեալ յայն եկեսցէ առ նա. յղեաց և արս հինգ հարիւր ի սարակինոսաց անախ ընդ նմա:

ԳԼՈՒԽ ՃԴ.

Պատճէն ընկոյն ապահովութեան, խարժմանեալ յարաբացոց
Բարբառոց:

«Յանուն Աստուծոյ, ողորմաճաց ողորմաճին, ևս Մելէք ապարապետ Աշէշամուր (Աշղթիմուր), այս է ապահովութիւն առ ի յԱստուծոյ Քարձրելոյ և ապահովութիւն առաքելոյն նորա Մահմեդի, յորոյ վերայ հանգիցէ շնորհ և փրկութիւն, և ապահովութիւն տեառն մերում հղօր Սուլթանին, սուլթանին Երաբացւոց և Պարսից, որ է գլուխ հաւատոյ մսլիմանաց, դատաւոր համօրէն աշխարհի և կորուսիչ անհաւատից և թշնամեաց մերոցս օրինաց, Մելէք ամիրայ Ասսարաբ (էլ Աշրաֆ), Շարան՝ իշխան աշխարհի և հաւատոյ, որդի տեառն մերոյ սուլթանին, Ջամալէղղին իւսէյինի որդի տեառն մերոյ սուլթա-

նին և երաշխաւորող Մելէք Մասար (Նասրը), Մահմեդի
 որդւոյ տեառն մերոյ երաշխաւորողի Մելէք Մանսուր
 Գալլահոմի (Քելաունի): Բարձրեալն տացէ նմա զօրու-
 թիւն ի վերայ ժառանգութեան իւրոյ և արասցէ զնա
 տէր ի վերայ ամենայն երկրածնաց: Այս է յետկար ապա-
 հովութեան թագաւորին՝ որ հզօրագոյնն է արարածոց,
 քաջի Առիւծուն, մկրտելոյն ի ջուրս աւաղանին, պահո-
 ղին պատուիրանաց Աւետարանի, հայազարմ արքային և
 մեծին յերկրպագուս խաչին, զօրագլխին քրիստոնէական
 բանակի և հիման հաւատոց քրիստոնէից, բարեկամին
 թագաւորաց և սուլթանաց, արքային Ալեոնի, որդւոյ
 Յովհաննու իշխանի, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ ընդ
 երկայն աւուրս: Աւ տամք նմա զայս զիր յապահովու-
 թեան զի ելեալ յաշտարակէն յանձն արասցէ զայն սուլ-
 թանին հզօրի և երթիցէ ուր և կամեսցի: Աւ սովին
 յետկարաւ յապահովեալ է անձն նորա և թագուհւոյն,
 անձինք զաւակաց նորա, ինչք նորա և ամենայն մարդիկ,
 և լիցի անկասկած և մեծարեալ յամենեցունց: Աւ զի զի-
 տասցէ, զի հաստատուն է այս յետկար, որ տուաւ վասն
 նորա, վասն թագուհւոյն, վասն որդւոց և ընչից նորա:
 Գրեցաւ յամսեանն Ապրիլի, ի թուին մահմեդականաց
 777: Գոհութիւն Աստուծոյ, զի Աստուած արար զգթու-
 թիւն իւր ի վերայ Մոհամմեդի և ի վերայ աշակերտացն
 նորա:

ԳՎՈՒՄ ՆՆ.

Թէ ո՛րպէս Տէնէցաւ Ռաֆայէլն յաշտարակէն և անձնագործ
 էղև ասորային Մէլիսայ, որ աստի արար նմա պէտքս ընդ-
 րո՛ւնն:

Նւ իբրև ընկալաւ զյետկարն ապահովութեան թա-
 դաւորն Աւոն, որ կայր հիւանդ յանկողնի, խոստովան
 եղև զմեզս իւր, ետ մատուցանել պատարագ և հաղոր-
 դեցաւ Սրբոյ Խորհրդոյն ջերմեռանդն հաւատով, որպէս
 թէ երթալոց էր ի մահ: Օյ թէպէտ և ունէր ի ձեռին
 զթուղթն ապահովութեան, այլ ակնկալեալ մնայր մա-
 հուան. զի տեսանէր զանձն կալեալ և մատնեալ ի ձեռս
 անհաւատից, թշնամեացն Յիսուսի Քրիստոսի և իւ-
 րոցն: Նւ ապա յանձն արարեալ զանձն ի ձեռս Աստուծոյ և
 Տիրամօր Առևսին Մարիամու, կնքեաց զերեսն նշանաւ
 խաչի՝ իբրև ճշմարիտ քրիստոնեայ, և էջ յաշտարակէ ան-
 տի, առեալ ընդ իւր զբանալիս բերդին ել և զնաց առ
 Մելիք: Նւ իբրև ետնա առ նա՝ ետ նմա ողջոյն ըսա
 հրահանգի սարակինոսացն, խոնարհեցուցեալ զզլուխն
 մինչև յերկիր հնգիցս և վեցիցս, յառաջ քան զխօսելն: Նւ
 հրամայեաց ամիրայն զզեցուցանել նմա պատմութեան մե-
 տաքսեայ ոսկեհիւս՝ ըստ սովորութեան իւրեանց, և ասէ
 ցնա. «Տէր արքայ, հրաման է ինձ ի տեսնէ մերմէ ի
 սուլթանէն ասել քեզ նախ՝ զի եթէ հաճեսցիս ընդու-
 նել զզին սարակինոսաց, մեծաճուսցէ զքեզ յոյժ և դար-
 ձուսցէ առ քեզ զթագաւորութիւն քո. այլ եթէ կա-
 միցիս կալ մնալ աստանօր իբրև քրիստոնեայ, տացէ քեզ
 զմին ի բերդորէիցդ ընդ որ հաճեսցիս: Իսկ եթէ ոչ կա-
 միցիս մնալ աստանօր այլ երթալ յաշտարակն քո, տաց

քեզ գուճոյ զօրաց, որ տարցէ զքեզ անքոյթ մինչև ի քաղաքն Տարսոն, որ է մերձ ի ծովն, և անտի դիւրագոյն իցէ քեզ գնալ անցանել յաշխարհ քո:

ԳԼՈՒԽ ԱՕ.

Թէ ո՛րպէս Ռաբբանոն շնորհակալ եղև ամիրային Մելէքայ վասն շնորհացն, և զի Մելէք էր հարկանել խորան ի բնակոսն ինն արփայի:

Յոյժ շնորհակալ եղև թագաւորն ամիրային Մելէքայ վասն առաջի արկելոցն ի նսանէ և ասէ ցնա: «Տէր, վասն առաջնոյ բանիդ, զոր ասացիր, այսինքն զի եթէ յանձն առից տաճկանալ՝ դարձուցես յիս զիմ թագաւորութիւն, այս ինչ յայտնի լիցի քեզ, զի ընտրեմ մեռանել և պատառ պատառ կոտորիլ՝ քան ուրանալ զարարիչն իմ զՅիսուս Արիստոս և զհաւատն որ ի նա: Աւ վասն երկրորդին՝ շնորհելոյ ինձ զղեակ մի ի բնակութիւն յերկրիս յայսմիկ, որովհետև այնպէս իսկ եղև կամքն Աստուծոյ զի կորուսից ես զամենայն, քաւ լիցի ինձ ստանալ ինչ ընդդէմ կամաց՝ Նորա, որ կարողն է շնորհել ինձ զբովանդակն երբ և թուեսցի նմա հաճոյ: Այլ ես շնորհակալ եմ քեզ մեծապէս: Իսկ վասն երրորդին, գնալոյ ասեմ յերկիրն իմ հայրենի, ոչ կարեմ այժմէն տալ քեզ առ այն պատասխանի, այլ խնդրեմ ի քէն զի թոյլ տացես ինձ խորհել մինչև ի վաղիւն: Հաճոյ թուեսցան Մելէքայ բանք թագաւորին և հրամայեաց հարկանել խորան մեծ զի բնակեսցի անդ արքայ ի հանդստեան և ի պատուի, և առաքեաց առ նա վերաբոյժս երկու զի դարմանեսցեն զվէր նորա, և հրամայեաց տալ նմա ռոճիկս առատա-

պէս: Աւ յետ այնորիկ առաքեաց Մելէք զարս իւր
յաշտարակն և կալաւ զայն յանուն սուլթանի տեառն
իւրոյ:

ԳԼՈՒԽ ՃԷ.

Թէ որպէս Էհարց Նազա—որն զԷրիստոնէացոս «Տանս ուրացեալս,
որ էին ի խորհրդահանացն Մելէքաց, Էրէ կարէ՞ցէ արդեօք Տէ-
նէլ անտի աներկի—դ:

Աւ բազումս խորհեցաւ արքայ ի վարանս տարա-
կուսի թէ զի՞նչ տացէ պատասխանի ցՄելէք ի վաղիւ-
անդր յառաւօտու վասն գնալոյն յերկիր իւր, որպէս խոս-
տանայրն նմա: Աւ ի գալ զիշերին՝ առաքեաց զազտ առ
ոմանս յիշխանաց անտի Հայոց, որք խորհրդականք էին
ամիրային: Աւ թէպէտ էր նոցա ուրացեալ զհաւատս, այլ
սիրելի էր նոցա անձն արքայի. և խնդրէր ի նոցանէ զի
եկեացեն ի խորան նորա խօսել ընդ նմա: Աւ փութացան
նոքա գալ յօժարութեամբ. և թաղաւորն երդմնեցուցեալ
զնոսս ըստ օրինաց նոցա, աղաչէր իբրև զբարեկամս զի
տացեն նմա խորհուրդ՝ թէ կարէ՞ր արդեօք մեկնել յաշ-
խարհ իւր անվտանգ, որպէս խոստանայր նմա ամիրայն
Մելէք, և թէ մարթ ինչ էր վստահանալ ի բանս նորա:

Պատասխանի ետուն նոքա և ասէն. «Տէ՛ր արքայ,
երդնումք յօրէնս մեր ասել քեզ զձշմարիտն, առ մեծի
սիրոյ քո և առ գութ անհնարին թշուառութեանն, յոր
անկեալ կաս: Վիտասջիր քաջ, տէ՛ր, զի կամին դաւա-
ճանել զքեզ. այն, թողցեն զքեզ մեկնել աստի, այլ յոր-
ժամ ի մէջ քոյոցդ լինիցիս՝ դարանամուտ եղեալ յարի-
ցեն ի վերայ և սպանցեն զքեզ: Օ՛ր զիտելով զիտեն

նորա զի այր ազնուատոհմ ես դու, համարիւն արքային
Վաղղիոյ և այլոց թագաւորաց քրիստոնէից և զոն քո
բարեկամք հղօրք: Ոչ զանխուլ ինչ է ի նոցանէ զի եթէ
թողցեն զքեզ զնալ, արեանառուք քո և բարեկամք ձեռն-
տու լիցին քեզ, շնորհելով զօրս առ ի զվրէժ լուծանել
անցից չարեաց, զոր անցուցին ընդ քեզ: Ասան այսորիկ
լաւազոյն ևս թուի մեզ զի խնդրեսցես յամիրայէն ա-
ռաքել զքեզ առ սուլթանն Վաբելոնի, և յիւանել քո
առաջի նորա՝ ցուցցես նմա զգիրդ ապահովութեան՝
տուեալ ի զօրավարէ անտի նորա, որոյ հրամանաւ զնա-
ցեալ է քո առ նա. և լիցի քեզ առաւել ևս պատուով
մեկնել անդուստ՝ քան աստուստ:

Ի լուր բանիցս այսոցիկ զոհացաւ զնոցանէ թագա-
ւորն, և տուեալ իշխանացն զողջոյն հրաժեշտի ելին յի-
րեաց նորա և դարձան զաղտազոզի ի տեղիս իւրեանց:
Եւ ի վաղիւ անդր զնաց թագաւորն առ զօրագլուխն
և խնդրեաց ի նմանէ՝ զի առաքեսցէ զնա առ սուլթանն,
և նա խոստացաւ զայն յօժարութեամբ:

ԳՎՈՒԽ ՆՐ.

Թէ որպէս եւս լազաւորն է յերս ասիրային Մելէեայ զամե-
նացն ինչս և զգանձն արտոնի, զոր եգիպտոսի ժամանել անդ ի-
բո՛՛մ է հայաստան. և լէ որպէս արտոնաց զայնս Մելէե
առ սուլթանն:

Եւ լուեալ արքայի զի ամիրայն Մելէք եղևալ էր ի
մտի խնդրել ի նմանէ զգանձն արքունի, որ տուաւ նմա
ի պսակիլ անդ իւրում ի թագաւոր հայոց, խորհեցաւ
զի լաւ ևս էր նմա տալ զայնոսիկ ի ձեռս նորա յօժա-

րակամ, յառաջ քան զինդրերն. և զնացեալ առ նա խօսե-
 ցաւ ընդ նմա և ասէ. «Տէ՛ր, որովհետեւ հաճոյ եղև Աս-
 տուծոյ զի աշխարհն Հայոց համօրէն անցցէ ի ձեռս սուլ-
 թանին, ցանկալի է ինձ յիմմէ կողմանէ մատուցանել նմա
 ի նուէր զգանձն արքունի, զոր գտի ի Հայաստան: Այլ
 աղաչեմ զքեզ, տուր կոչել այսր զամենայն Հայս, զի
 տեսցին զգանձն թէ իցէ՞ որպէս և էրն յաւանդել ինձ
 նոցա զայն. զի ճանաչեմ ես զնոսա և գոն արք նենդա-
 միտք և բանսարկուք ի նոսա, որ յետ մեկնելոյ իմոյ ա-
 սացին քեզ թէ խորեալ իցէ իմ անտի և կալեալ մասն
 մի առ իս»: Աւ մատոյց թագաւորն առ Մելէք զզրոց
 մի, յորում էին մարդարիտք և ականք պատուականք եր-
 կուց արքայական թագիցն և այլ ևս զոհարք ծանրա-
 զինք և ականակապ գօտիք և ճարմանդք, որոց ամենե-
 ցուն զին հատեալ էր, յորժամ մատուցան առ արքայ,
 հինգ հարիւր հազար դահեկանս ոսկւոյ: Եսկ ամիրայն
 բազում շնորհ կալաւ արքայի, այլ ոչ կամեցաւ ընդու-
 նել զգանձն ի ծածուկ, զի էին նորա թշնամիք ի սարա-
 կինոսաց անտի, և առաւել քան զամենեսին թշնամի էր
 նորա Նեղամուր՝ ամիրայն Նամասկոսի, որ յաճախ ամ-
 բաստան լինէր զնմանէ առ սուլթանն: Աւ ասէ ցարքայ.
 «Տէ՛ր արքայ, կա՛ զզզրոցդ և զականսն. վաղիւ ընդ ա-
 ռաւօտն ելից ես յաշտարակն առեալ և զքեզ ընդ իս,
 և եղիցին առ ետեզ մեծամեծքն սարակինոսաց և հայոց
 համօրէն. և անդ առաջի ամենեցուն տացես բերել դու
 զայնոսիկ և մատուցես առ իս. այսպէս բարւոք լինիցի
 քեզ և ի՛նձ միանդամայն»: Աւ էառ թագաւորն զգանձն
 և կալաւ առ իւր ի զիշերին. և ի վաղիւ անդր յառա-
 ւօտուն զնաց յաշտարակ անդր ընդ Մելէքայ և լու ի
 լու զօրավարաց սարակինոսաց և իշխանացն հայոց ասէ.

«Տէր Մեկէք ամիրայ, ահա մատուցանեմ քեզ զամենայն զգանձն արքունի, զոր հտուն ինձ Հայք ի գալստեան իմում այսր, և խնդրեմ ի քէն զի առաքեսցես զայն յիմմէ կողմանէ առ սուլթանն Բաբելոնի: Այլ հարցջիր նախ ցիշխանսդ Հայոց, որ աստ կան, եթէ իցէ՞ զանձդ բովանդակ թէ ոչ»: Աւ ընկալաւ Մեկէք զգանձն և հարցանէր ցիշխանսն եթէ պակասիցէ՞ ինչ: Պատասխանի հտուն և ասին. «Տէր, արդարեւ տեսանեմք մէք զի պակասի և ոչ ինչ ի զանձուէն»: Աւ հտ անդէն Մեկէք կշռել և զգրի հարկանել զամենայն առաջի աչաց իշխանաց, որք անդն կային, և նոյն հետայն առաքեաց առ սուլթանն ի ձեռն կղբօր իւրոյ հարազատի և քարտուղարին:

ԳԼՈՒԽ ՆԹ.

Թէ որպէս ամիրայն Մեկէք Ռեհեցա ի Բաղաթէն Սոյ և որպէս ընդ իւր զԲաղաթէն և զԲաղաթէն և զարդիս նոցա և զայլա բազումս ի Բաղաթէն Հալէպ:

Յաւուրս տօնի սրբոյ Չատիկի, որ օր քսաներորդ կրկրորդ էր ամսեանն Եպրիլի, մեկնեցաւ ամիրայն Մեկէք ի քաղաքէն Սոյ և էառ ընդ իւր զԹագաւորն և զԹագուհին և զորդիս նոցա և զնախկին թագուհին Հայոց, որոյ էր լեալ կին առաջնոյ բռնաւոր թագաւորին Առստանդնի, և զիշխանն Սոհիէ Վուլկարտ և զկոմսուհի կին նորա և զիշխանս Հայոց և զմեծամեծս քաղաքին Սոյ, ընդ ամենայն՝ արս իբրև քսան. և կարգեալ ի տեղի իւր զմի ոմն հրամանատար ի քաղաքն Սիս, կլ անտի և հին հհաս ընդ նոսա ի Հալէպ, քաղաք իշ-

խանութեան իւրոյ, ի վերջնում անդ աւուր ամսեանն
 Ապրիլի, և տուեալ հարկանել զխորանս իւր և զտաղա-
 ւարս զէմ յանդիման քաղաքին, ազաւ անդանօր և զի-
 շերեաց ինքն և որք ընդ նմայն էին, և ոչ մտին ի քա-
 ղաք անդր: Աւ առաքեաց հրաման առ բնակիչս Հայկայ
 զարդարել և պաճուճել զքաղաքն ոսկիհուռն զիպակօք
 և ընդ առաւօտն ելանել զալ ընդ առաջ իւր, ըստ իւ-
 րեանցն օրինաց կազմեալ թափօր, և զունդք զօրաց սպա-
 ռաղէնք ընդ նոսա: Աւ զայս այսպէս տնօրինէր նա նախ՝
 վասն յաղթութեանն տարիւոյ, և երկրորդ՝ զի ցուցանել
 կամէր արքային Աւոնի զփառս իւր և զպերճութիւն:
 Աւ ի վաղիւ անդր՝ վառեալ զզօրս իւր ի զէն և ի զարդ,
 մեծահանդէս փառօք և բազում պատուով եմուտ ի քա-
 ղաքն, ընդ իւր ունելով և զթագաւորն: Աւ իբրև մտին
 ի քաղաք անդր, չև հասեալք յապարանս Մելէքայ, ան-
 ցին առաջի բերդի քաղաքին, ուր էր հրապարակ մեծ,
 և յորում շուկայն վաճառականաց, և տեղի էառ Մե-
 լէք ի միջի զօրացն և երամ երամ ժողովրդեան, և
 հրաման տուեալ իջուցանել յերկարացն զարքայ և
 զարս նորա, բաց ի կանանց, ետ մեծագոչ բարբառով
 զովաբանել և փառաւորել և մեծացուցանել զզէն իւ-
 րեանց: Աւ պատուիրեաց թագաւորին և արանց նորա
 խոնարհեցուցանել զզլուխ իւրեանց մինչև յերկիր ի փա-
 ռաւորութիւն անուան նորա և կրօնիցն: Աւ թէպէտ
 երկիր հպագ արքայն և որք ընդ նմայն էին, այլ ոչ փա-
 ռաւորեցին նոքա զզէն ամիրային և ոչ զՄահմէդ նորա,
 այլ իբրև ճշմարիտ քրիստոնեայք օրհնէին ի սիրտս իւ-
 րեանց զՔրիստոս Յիսուս: Աւ զայս ամենայն ետ առ-
 նել ամիրայն վասն երկուց պատճառաց, մի՝ ի պատիւ
 օրինաց իւրոց և Մահմէդի և զի մեծարեալ փառաւո-

րեսցի նա վասն երևելի յաղթութեանն, զոր տարաւ ի վերայ քրիստոնէից. և երկրորդ՝ զի նուաստացեալ անշք քասցին քրիստոնէութիւն և թագաւորքն քրիստոնէից:

Յետ այսորիկ հրաման տուեալ զի թագաւորն և իւրքն հեծցին վերստին յերիվարս իւրեանց, կացոյց զնոսա ի հրապարակի միում և ինքն համայն զօրօք իւրովք էանց առաջի նոցա առ ի ցուցանել զմեծվայելութիւն փառաց իւրոց. և զնացեալ եմուտ յապարանս իւր: Աւետ թագաւորին օթեան ըստ արժանի պատուոյ նորա և զկերակուրսն հրամայեաց տալ նմա և նորայոցն պատշաճապէս:

Աւ յետ այնորիկ պնդադեապան արձակեաց առ սուլթանն ի Քահիրէ, հարցանել զկամս նորա զթագաւորէն Հայոց: Աւ ինքն ամիրայն Մելէք զուն գործէր իւրովսանն հաճոյակատար լինել արքային:

Աւ եղև իբրև եկն անդ թագաւորն Աւոն, եղիտ ի բերդին քահանայ զոմս հայ և զպատգամաւորն, զոր արձակեալ էր նորա ի Սոսիկոսէ ի Հայաստան ընդ Մանուէլն այնորիկ, զոր իշխանն Տարեմտոնի առաքեալ էր առ թագաւորն, որպէս յառաջագոյն ասացաք. և էր Մանուէլ ի բանտի ընդ քահանային և ընդ պատգամաւորին և անկեալ ի հաւատոց՝ զսարակինոսացն ընկալեալ էր զգին: Իսկ այլքն երկոքին՝ կացեալ մնացեալ էին հաստատունք ի ճշմարիտ հաւատս իւրեանց: Այր անդ ի բերդին և այլ ոմն հայ, որ յերեսուն և հինգ ամաց հետէ ծառայէր սարակինոսաց, կացեալ մնացեալ անդրդուելի ի հաւատս Քրիստոսի: Օտոցա չորեցունց խնդրեաց թագաւորն զազատութիւն ի Մելէքայ, որ առ սէր նորա արձակեաց զնոսա. և նոքա զնացին յուպետ յուկամ:

ԳԼՈՒԽ ՃԺ.

Թէ որպէս ասիրացն Մելէք արատեաց զՆազաւորն և զորս
ընդ նմա ի Քահիրէ արտաւելանն Քաբէլնի:

Նւ եկաց մնաց թագաւորն ի շալէպ ընդ բոլոր ամիսն
Մայիսի: Նւ ի գերջնումն աւուր նորին ամսեան՝
դարձաւ եհաս ի քաղաք անդր անդադեսպանն յղեալ յա-
միրայէն առ սուլթանն հարցանել զթագաւորէն. և եբեր
ի նմանէ հրովարտակ առ Մելէք առաքել զթագաւորն
ի Քահիրէ. և կատարեաց նա զհրամանսն:

Յառաջներորդի աւուր ամսեանն Յունիսի մեկնեցաւ
թագաւորն ընդ իւրայոցն ի շալպայ, երթալ ի Քահի-
րէ. և հասին անդր յիններորդ աւուր ամսեանն Յուլիսի,
և օրն էր չորեքշաբաթի, յամի Տիառն հաղար երեք հա-
րիւր հօթանասուն և հինգ. և սուլթանն էր անդանօր
ի քաղաքին, այլ ոչ իսկ և իսկ մտին առ նա. սակայն
տուաւ նոցա տեղի բնակութեան վայելչապէս:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԵ.

Թէ որպէս արտաւելանն էր ամէլ արագ իւր զՆազաւորն և
զորս ընդ նմա և յորդորեաց զնոսա ընդունել զըէն ասրա-
կնոսաց:

Նւ ի դալ երկուշաբաթուն որ օր քսաներորդ երրորդ
էր ամսեանն Յուլիսի և էր օր Ադոնի, զի զաւուրս եր-
կուս յիօթնեկին՝ զերկուշաբաթին և զհինգշաբաթին կո-
չեն նոքա բարբառովն իւրեանց աւուրս Ադոնի, և յայն
երկուս աւուրս ելանէ սուլթանն ի սենեկէ անտի իւրմէ

և երևի որոց կամիցինն զնա տեսաներ: Աւ ամենայն իշխանք և զօրավարք նորա կան առաջի երեսաց նորա ի սրահ ատենին և ապա առնէ նոցա հացկերոյթ յապարանս իւր: Աւ յերկուշաբաթոջն յայնմիկ, որ էր օր Աստուծոյ ի, ետ սուլթանն ածել զթագաւորն և զնորայինն զառաջեալ իւրով և սարակինոսք փութացան ետուն արքայի բանալ զգլուխ իւր և խոնարհեալ երիցս երկրպագել: Աւ սուլթանն յոտին կացուցեալ զարքայն դէմ յանդիման իւր և ասէ ցնա. «Արքայ, ուրացիր զհաւատս քո, լն'ր սարակինոս և արասցուք մեք զքեզ իշխան մեծ»: Ատ պատասխանի թագաւորն աղաչելով զի մի անհաճոյ թուեսցին նմա բանք իւր զի ոչ էր նմա հնար մինչև ցմահ ուրանալ զՏէր Յիսուս Քրիստոս և զհաւատս որ ի նա. և շնորհակալ եղև ընդ խոստումն իշխանութեանն և ապա խնդրեաց ի սուլթանէն զի հաստատեսցէ զյետկար ապահովութեան՝ զոր Մելէք զօրավար նորա տուեալ էր նմա հրամանաւ իւրով: Պատասխանի ետ նմա սուլթանն թէ հաճէր զի զիրն այն լիցի վաւեր, բայց ոչ բարւոք համարէր թողուլ զնա զնալ յԱրևմուտս, յայնկոյս լերանց, այլ կարող էր կեալ յապահովի յամենայն կողմանս տէրութեան իւրոյ՝ ուր և հաճոյ թուիցի նմա: Աւ երկրպագեալ նմա վերստին, ել թագաւորն յերեսաց սուլթանին և զնաց յօթեանս իւր:

Աւ առաքեաց սուլթանն զմին ի զօրապետաց անտի իւրոց՝ Վեստամուր անուն, հարցանել զարքայ և զորս ընդ նմա, թէ յորձմ քաղաքի կամիցին հաստատել բնակութիւն, զի հրամայեսցէ զպարէնն առօրեայ: Աւ թագաւորն, որ ոչ ուստեք ունէր ինչ ի կերակուր, և լնալ էր տեղեակ ի բարեկամաց անտի իւրոց թէ այլուր ոչ

կարէր այնքան դիւրագոյնս գտանել զպիտոյսն ուրքան ի Վահիրէ, խնդրեաց բնակել անդէն:

Յայնժամ կոչեաց Վեստամուր զմեծամեծս և զպատուաւորս Հայոց, ուրք ի վաղուց հետէ բնակէին ի Վահիրէ և էին ստրուկք սուլթանին, և եհարց զնոսա թէ կամիցին երաշխաւոր լինել թագաւորին և ածել զնա առ սուլթանն երբ և հրամայիցէ: Աւ նորա խնդրեցին և ընկալան ի Վեստամուրէ ժամանակ զի զնասցեն նախ խօսել ընդ թագաւորին և եղիցին վստահացեալք ի նմանէ: Աւ չոզան առ նա խօսել զիրացն, և ի բանից անտի նորա հաճեցեալ, դարձան առ Վեստամուր և երաշխաւորեցին զթագաւորն, և արձանագրեցաւ երաշխաւորութիւնն նոցա: Աւ յետ այնորիկ եկեալ Հայոց ընկալան զարքայ սիրով և ետուն նմա տուն բնակութեան ըստ հաճոյից կամաց իւրոց: Աւ սուլթանն հրամայեաց տալ նմա վասն ուտեստի վաթսուն դրամս արծաթոյ զօր հանապաղ:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԲ.

Թէ որպէս նախկին Ռաբո-հին և իշխանն Սահիէ Վուլկարոյ խնդրեցին ի Վեստամուրէ զի գնասցեն բնակել յԱրո-ուսղէ՞ և համարեցան և այլքն ի հայոց խնդրեցին շնորհս դատեալ ի Հայաստան:

Աւ յետ այնորիկ զօրապետն Վեստամուր եհարց զնախկին թագուհին Հայոց և զիշխանն Սահիէ Վուլկարոս և զկոմսուհի կինն իւր թէ ուր կամիցին բնակել: Աւ նոցա պատասխանի արարեալ ասեն թէ կամին երթալ յԱրուսաղէմ: Աւ շնորհեաց նոցա զնալ անդր և սահ-

մանեաց նոցա դպարէնն. բայց ոչ բարւոքապէս վճարեցաւ նոցա այն:

Եւ յետ այնորիկ կոչեաց զկաթողիկոսն և զհայսն, որ եկեալ էին ընդ թագաւորին ի քաղաքէն Սսոյ, և եհարց զխորհուրդս մտաց նոցա: Եւ նոքա խնդրեցին շնորհս ի սուլթանէն զի թողցէ զնոսա դարձ առնել յաշխարհն հայրենի և վայելել զինչս ժառանգութեան իւրեանց, կացեալ ընդ լծով իշխանութեան նորա. և սուլթանն եթող զնոսա զնար:

Եւ ընդ նոսա և պարոնն Վասիլ, որ լեալ էր խորհրդակից կաթողիկոսին ի մատնել զթագաւորն և զքաղաքն Սիս. սա ուրացաւ զՔրիստոս և արք չորք ընդ նմա և դարձան ի դեն սարակինոսաց և այլքն ընդ կաթողիկոսին իւրեանց դարձան ի քաղաքն ի Սիս: Եւ յետ ընդունելոյ զսարակինոսացն դեն խնդրեաց պարոն Վասիլ ի սուլթանէն շնորհս բազմադիմիս. այլ զի քաջ իսկ զիտէր սուլթանն թէ նորա էր մատնեալ զարքայն, զբնիկ տէր իւր և զթագաւոր, նաև զքաղաքն, ուր էրն ծնեալ, վասն այնորիկ իսկ ոչ կամեցաւ շնորհել նմա և ոչ մի ինչ յորոց խնդրէրն:

ԳՎՈՒՅ ՆԺԳ.

Թէ որպէս պարոն-իւրեաց կաթողիկոսն Գահանայից շայոց թէ ևս աղօթել վասն Ռաբա-որին ի անբ պարարագին և յայլ ամենայն ճաղ Ռանս իւրեանց.

Թէպէտ և ոչ յոյժ հաւատարիմք իցին շայք տերանց իւրեանց, այլ է նոցա առանձինն ինչ բարւոք սովորութիւն զի քահանայքն ամենայն աղօթին ի սուրբ

պատարագին և յայլ մաղթանան հանապազօրեայս վասն
 թագաւորացն շայոց վախճանելոց և յականէ յանուանէ
 վասն թագաւորին, որ կենդանին է: Եւ այց կաթողիկոսն՝
 քանզի լիալ էր կամակից մատնութեան թագաւորին և
 քաղաքին, ոչինչ շատացաւ այնու, այլ առ չարամտու-
 թեանն և անդթութեան՝ հրամայեաց քահանայիցն շայ-
 ոց բնակելոց ի Վահիրէ և ի շայաստան, սպառնալեօք
 բանադրանաց, զի մի այլ ևս աղօթեսցեն ի պատարագի
 վասն Աւոն թագաւորի տեառն իւրեանց և մի յիշեսցեն
 զանուն նորա յայլ Վամենայն մաղթանա, այլ զնորին հա-
 կառակն՝ աղօթեսցեն վասն սուլթանին Վաբելոնի: Սա-
 կայն ոմանք ի շայոց, որք բնակէին ի Վահիրէ, տեսեալ
 զի այս հրաման հակառակ էր Աստուծոյ և նախնի սո-
 վորութեան իւրեանց, պատասխանի ետուն ցկաթողիկոսն
 և ասին. «Տէր սրբազան, դու ես զլուս մեր և տէր հո-
 ղւոր և կարեա հրամայել մեզ իբրև հպատակաց քոց, այլ
 մի անհաճոյ թուեսցի ինչ քեզ եթէ ոչ հնազանդեսցուք
 քեզ ի բանիդ, վասն զի հակառակ է Աստուծոյ և բարի
 և սուրբ սովորութեան թագաւորութեանն շայոց: Եւ
 քանզի աղօթեմք մեք վասն հանդուցեալ թագաւորացն
 մերոց որպէս և վասն սուլթանին Վաբելոնի, պարտ և
 պատշաճ է մեզ աղօթել և վասն տեառն մերոյ արքայի,
 որ է քրիստոնեայ հաւատովք, և յայդքան վիշտս տառա-
 պանաց անկեալ դտանի վասն մեր ամենեցուն: Եւ արդ
 զիտասջիր զի պատուէր քո այդ և հրաման՝ ընդդէմ
 թուի մեզ բանի և արդարութեան»: Եւ այսպէս ոչ դա-
 դարեցին շայք աղօթել վասն թագաւորին իւրեանց, որ-
 պէս սովորեալ իսկ էին, և ոչ հնազանդեցան ի բանիդ
 յայդմիկ կամաց կաթողիկոսին իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԳ.

Թէ ո՛րպէս Բռնապատեաց սո՛ւ Ռանն զՌաբա՛որն գրէլ յեփ-
հար ո՛խտի զէ մի՛ երբէք մէկնեացի է Վահիբէէ:

ՆԷ եղև յետ անցանելոյ ամսոց իբրև երից ի դալըս-
տենէ անտի թագաւորին ի Վահիրէ, վարանեալ սուլ-
թանին խորամանկութեամբ ի միտս իւր, եղև ի կասկածի՛
թէ մի՛ գուցէ արքայն Վևոն թողեալ մեկնեացի անտի
և դարձցի ի հայրենիս իւր, զի քաջ իսկ զիտէր թէ տոհ-
մակից էր նա մեծագունիցն ի թագաւորաց և իշխանաց
քրիստոնէից, և եթէ մի ոմն ի թագաւորաց անտի և
իշխանաց առաքեալ հրեշտակս խնդրեացէ զարքայն, չգոյր
և ոչ մի պատճառ մերժելոյ նմա զայն, մանաւանդ զի
ուէնէր նա ի ձեռին թուղթ յամիրայէն շալպայ տուեալ
հրամանաւ նորին ինքեան սուլթանին, մեկնելոյ երբ և
հաճոյ թուեսցի նմա: Վասն որոյ խորհեցաւ ի միտս
իւր զսոյն զայս հնար չարութեան, հրաման ետ զօրազըլ-
խին իւրում Վեստամուրի կոչել զարքայ յապարանս իւր
և սպառնալիօք և կամ այլազգ ինչ օրինակաւ առնուլ
թուղթ ի ձեռաց նորա զի մի՛ երբէք մեկնեացի ի Վահի-
րէէ: ՆԷ կոչեցեալ զօրազըլխին զարքայ, ծանոյց նմա
զհրաման սուլթանին: Իսկ թագաւորն հրաժարէր տալ
զլետկարն, պատճառս առբերելով յոլովագոյնս: Նյլ իբրև
յաւել նա սպառնալիս՝ ստիպելոյ զնա յուրաստ կալ զա-
րարիչն իւր և արկանելոյ զնա ի բանտ, հաւանեցաւ
արքայ թէ կամօք թէ ակամայ զրել զթուղթն զայն ձեռամբ
իւրով, ըստ յօժարութեան սուլթանին, որ ցանկայր յոյժ
ուէնել առ իւր զլետկար ուխտին, զի ցուցցէ այնոցիկ, որք

առաքեացին առ նա հրեշտակս առ ի խնդրել զարքայ,
և իցին նմա իրաւունք չարձակելոյ զնա:

ԳԼՈՒԽ ՃԺԵ.

Թէ ո՛րպէս առաքեաց արքայն Ախարոսի կրօնաւորս երկոս
Յակոբեանս առ սուլթանն Վան խնդրելոյ զՆազարն:

Յետ սակաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ ըմբռո-
նման իւրոյ, առաքեաց թագաւորն Ալեոն առ արքայն Ախար-
ոսի արեանառու իւր, զի յղեսցէ պատգամաւորս առ սուլ-
թանն առ ի խնդրել զարձակուրդ նորա: Աւ արքայն Ախարո-
սի առաքեաց կրօնաւորս երկուս Յակոբեանս առ սուլթանն,
տուեալ ի ձեռս նոցա նամակ մի լոկ, յորում աղաչէր զնա
զի արձակեսցէ զթագաւորն Ալեոն: Այլ արգելան երկո-
քին կրօնաւորքն ի Վամասկոս և ոչ եղև նոցա երթալ
առ սուլթանն, զի աղքատք էին, հանդերձիւք զձուձք
և ունայնաձեռն, առբերեալ և ոչ մի պարգև, և ա-
ռեալ ի ձեռաց նոցա զթուղթն՝ հասուցին առ սուլ-
թանն: Աւ ասացին ցնոսա թէ ի դուր խնդրէին զթա-
գաւորն, զի կամէր նա կալ մնալ ի Վահիրէ գամենայն
աւուրս կենաց իւրոց որպէս յայտ էր ի յետկարէ անտի
զրելոյ իւրով իսկ ձեռամբ: Աւ այսպէս կկաց մնաց թա-
գաւորն ի Վահիրէ մինչև ցմահ սուլթանին, որ կոչէր
Մելէք Աշրաֆ, որ և կորեաւ խեղդամահ յիւրայնոց ան-
տի, յերկոտասաներորդի աւուր ամսեանն Մարտի, յա-
մին հազար երեք հարիւր եօթանասուն և եօթն:

ԳԼՈՒԽ ՆԺԳ.

Թէ ո՛րպէս ինքրեաց ըագաւորն է կրօնաւորէ ունեմէ՝ որ
 էր Յովհանն Վարդէլ՝ յաշխարհէն Վաղղեոյ, զի հաճեացէ
 կալ ծնալ առ իւր:

Յամի Տեառն հազար երեք հարիւր եօթանասուն և
 եօթն եկին ի Վահիլէ ուխտաւորք բազումք ասպետք,
 ազնուականք, զինակիրք և այլք, յորս էր և կրօնաւոր
 ոմն, անուանեալ եղբայր Յովհանն Վարդէլ, ծնեալ յԱս-
 տամպ, յաշխարհին Վաղղեոյ, և ընկեր նորա եղբայր
 Ենտոն Մոնոպոլեցի, որք երթային յուխտ յԱրուսաղէմ
 և ի լեառն Սինայ: Աւ իբրև լուան ուխտաւորքն զի
 թագաւորն Հայոց կայր արգելական ի Վահիլէ, եկին
 մեծարել զնա ի պատիւ քրիստոնէութեան և էր օրն
 այն տօն սրբուհւոյն Մարգարիտայ: Աւ եղբայր Յով-
 հանն մատոյց զսուրբ պատարագն առաջի թագաւորին:
 Աւ յաւարտել խորհրդոյն, աղաչեաց արքայ զՅովհանն
 Վարդէլ կալ մնալ անդէն առ իւր, զի զուրկ էր ի մխի-
 թարութենէ և ոչ ունէր դրաներէց և ոչ զոք խորհրդ-
 դական, բայց զԱստուած և եթ միայն: Աւ տեսեալ
 եղբօրն Յովհաննու զթշուառութիւն արքային՝ զթա-
 ցաւ ի նա և ասաց թէ յետ կատարելոյ զուխտ իւր յԱ-
 րուսաղէմ, խնդրեսցէ արձակուրդ ի տէրանց իւրոց և
 եթէ հաւանեսցին նոքա՝ դարձցի առ նա աներկբայ:

Աւ արքայ ի ձեռն թղթոց մատոյց աղաչանս տեարց
 նորա, և իբրև հասին նոքա յԱրուսաղէմ՝ արձակեցին
 զեղբայրն Յովհանն դառնալ անդրէն ի Վահիլէ առ թա-
 գաւորն, որ կալաւ զնա առ իւր իբրև հայր խոստովա-
 նութեան: Աւ մխիթարէր եղբայր Յովհանն իւրովսանն

զթագաւորն յամենայն տառապանս նորա: Օ՛ր ոչ դա-
դարէին սարակինոսք ի ստիպելոյ զթագաւորն ուրանալ
զՎրիստոս և զօրէնս նորա, է՛ր զի խոստանալով դար-
ձուցանել ի նա զթագաւորութիւնն և առնել նմա բա-
րիս որպիսիս չէր նորա տեսեալ ցայնվայր, և է՛ր զի սպառ-
նալիօք կորուսանելոյ զնա չարաչար մահուամբ. և բա-
զում այն էր զի օրն ողջոյն թողուին անսուաղ զնա և
զթագուհին և զգուստր նոցա և զամենայն ընտանիսն:

Նւ ևկաց մնաց անդէն եղբայր Յովհան Վարդել ըն-
կերաւն հանդերձ մինչև ցամն հազար երեք հարիւր եօթա-
նասուն և ինն և զրեաց զամենայն զթուղթսն, զոր ա-
ռաքէր թագաւորն յարեմուտս կոյս:

ԳՒՂՈՒԽ ՆՃԻԷ:

Թէ ո՛րպէս որդի սո-լեանին սպանելոյ՝ որ էր Եօննատեայ՝
յաջորդեաց զհայր իւր և զի զէ էր հասեալ յարբոնս՝ Էրաս-
րնոր խնամակալութեամբ զօրավարի Տոյ Տեթի՝ որ անսանեալ
կոչէր Վարաշ:

Նւ յեա խեղդամահն սատակելոյ սուլթանին Մելէք
Աշրաֆայ, միաբանեալ աւագանւոյն կարգեցին ի սուլ-
թան զերէց որդի նորա, որ կոչեցաւ Մելէք Մանսուր.
զի սովորութիւն էր երկրին յորդոց յորդիս ժառանգել
զսուլթանութիւնն: Նւ զի չև ևս էր նորա հասեալ
յարբունս, գոլջով ամաց եօթնից, խնամակալ եղաւ նմա
և պետութեանն զօրավար ոմն աւագաշուք, Վարաշ ա-
նուն, որ վասն ուրախաբեր դահակալութեան սուլթա-
նին՝ բաշխէր շնորհս առատապարգևս ամենեցուն առ
հասարակ: Օ՛այն լուեալ արքայի՝ զնաց առ նա և ե-

ցոյց դիտկարս, զոր տուել էր նմա սուլթանն վախճա-
 նեալ, և խնդրեաց ի նմանէ պատուալից թախանձանօք
 յակն արկանել զայն և կատարել զբովանդակեալն ի զրի-
 անդ և առնել նմա շնորհս տալով թոյլ զի գնացէ ուր
 և կամեսցի: Աւ Պարաշ ետ նմա վստահութիւն թէ
 վարեսցի ընդ նմա որպէս պատշաճ և օրէն էր: Աւ պա-
 տուիրեաց նմա առնել աղերսագիր առ սուլթանն և բե-
 րել առ նա ի վաղիւ անդր ընդ յետկարին, զի յանդիման
 արասցէ ժողովոյն, և ակն ունէր բարւոք պատասխանուոյ:
 Շնորհս մատուցեալ նմա արքայի, դարձաւ յապարանս
 իւր և ետ զրել զթուղթն աղերսանաց, և ընդ առա-
 ւօտն՝ գնացեալ անդրէն առ իշխանն, մատոյց նմա զա-
 ղերսագիրն և զյետկարն, զորս ընկալեալ նորա՝ առաջի
 արար ժողովոյն և գուն գործեաց, առ գութ սիրոյ ար-
 քային, պաշտպանել զիրաւունս նորա, և բաղմահնար
 ջանիւք հաւանեցոյց զնոսա արձակել զթագաւորն: Այլ
 մի ոմն յաւազաց անտի, Անէբէզ անուն, շրջեաց զմիտս
 նոցա: Ասան այսորիկ եկաց մնաց արքայ Աւոն ի Քա-
 հիրէ, որպէս յառաջն:

ԳԼԳԲ.

Աւ զօրավարն Անէբէզ, այր չար և ժանտարարոյ,
 արձակեալ էր զաչս ի պաշտօն խնամակալութեան Պա-
 րաշի ի վերայ անտիական սուլթանին, և ի կեղծիս լեալ
 բարեկամութեան, խոստացաւ խնամակալին տալ նմա
 զգուստր իւր ի կնութիւն, և ի հաստատել դաշանց
 ամուսնութեանն, սահմանեցաւ օր հարսանեացն, և այր
 ընդ ընկերի իւրում՝ երգուան յօրէնս իւրեանց ուխտ
 հաւատարմութեան առ միմեանս: Աւ իբրև եհաս օրն

սահմանեալ, Անէբէզ, որ զիտէրն քաջ զի Վարաշ ըմ-
պէր զինի անչափ, ետ բերել պէսպէս զինիս և մատու-
ցանէր նմա յարբումն. և զի վաղագոյն ևս զինեհարեացի՝
ետ խառնել զեղս արբեցուցիչս յըմպելին: Աւ Վարաշ՝
որ անկասկածն էր ամենեին՝ էարբ յորգագոյնս, ինքն և
որք ընդ նմայն էին, մինչև զինին կալաւ զխելս նոցա ա-
մենեցուն: Յայնժամ Անէբէզ վառեցաւ ի զէն և առեալ
յիւրոցն զինուորս հաղար և հինգ հարիւր, զիմեաց ընդ
նոսա ի զղեակ սուլթանին և զբռամբ արարեալ զնա
ետ փակել զղբունսն և քարոզ կարգալ ընդ քաղաքն
ողջոյն զի որ ոք հաւատարիմ իցէ սուլթանին՝ եկեսցէ
առ նա. և որք իցեն նորա թշնամիք՝ երթիցեն առ Վա-
րաշ: Աւ ի լուր բանիցն՝ ոմանք զնացին առ սուլթանն
և կէսք չոգան առ Վարաշ, վասն սիրոյն, զոր առ նա
ունէին, զի էր այր ազնուական բարուք և առատաձեռն:
Աւ տեսեալ զնա յայսպիսի պայմանի, ոչ զիտացին. թէ
զինեհարեալ իցէ, այլ կարծեցին զնա յանզգայեալ, վասն
որոյ թողեալ լքեալ զնա զնացին ի զղեակ անգր առ
սուլթանն: Աւ առաքեաց անդէն Անէբէզ յանուն սուլ-
թանին յաւարի առնուլ զամենայն գոյս Վարաշի՝ որ էին
յապարանս նորա և հալածեաց զնա յերկիրն Ասորոց:
Աւ կալաւ Անէբէզ զխնամակալութիւն սուլթանին և
զպետութեանն:

ԳՒՈՒԽ ՆՃԻՆ.

Թէ որպէս արքայն աղաւթաց զԱնէբէզ է յերան ասպետի ու-
րոմն ճարտի զի արշակեացե զնա երեսու այլ Անէբէզ զերե-
ասիս և էր ճնաց յիշխանութեանն:

Աւ իբրև եհաս իշխանութեանն Անէբէզ, որ առ չա-
րութեան իւրում խափան եղև սղատութեան արքայի,

որպէս ի վեր անդր ասացաք, կացոյց հաղարապետ տան
 իւրոյ զայր ոմն աւագ, ուրացող, որ կոչէր Սաֆէզդին
 Քահազուր, և էր նա հռոմ ազգաւ, ի Սիպրոսէ, և
 թագաւորն Աւոն կապեալ էր ընդ նմա սիրով բարեկա-
 մութեան: Սաֆէզդին՝ առ սէր արքային ջան ի կիր
 արկեալ շրջեաց զմիտս տեառն իւրոյ տալ հրաման ա-
 ղատութեանն արքայի և թողուլ զնա երթալ յաշխարհ
 իւր: Աւ արդարեւ գոյր նմա զերծանիլ, եթէ էր Անէբէզի
 տեւալ յիշխանութեանն առաւել քան զամիսս երիս:
 Քանզի զօրավարք Ասորւոց և Հալպայ ոչ կամեցեալ
 հնազանդել նմա, գումարեցին դունդս դունդս զօրաց, ո-
 րոց առաջնորդ և հրամանատար էր Վեստամուր Վուեդար,
 ամիրայն Վամասկոսի, ատենադպիր սուլթանին սպանե-
 լոյ: Աւ եկին ի դրունս Քահիրէի, հարկանել վանել
 զԱնէբէզ: Յայնժամ և նա հանդերձեցաւ և կամեցաւ
 ճակատ տալ ընդ նոսա, այլ իբրև էջ ի դաշտ մարտին,
 երկեաւ թէ գուցէ մատնեցի յիւրայնոց անտի, զի էր
 ատեցեալ յամենեցուն առ վատթարութեան իւրոյ և
 ժլատ ազահութեան: Ասան որոյ ել խուսափեաց ի ծա-
 ծուկ և ոչ ոք զիտաց թէ զի՛նչ եղև:

ԳԼՈՒԽ ՆՃԻԹ.

Թէ որպէս Վեստամուր, ամիրայն Վամասկոսի, կալաւ զիշ-
 խանութեանն և էին առ նա Անէբէզ՝ գործն զպարանոցա-
 արկեալ:

Աւ իբրև փախստական եղև Անէբէզ, երկուք ոմանք
 ի զօրավարաց անտի, Քարգուս և Քարեկ, որք էին

ստրուկք սուլթանին սպանելոյ, առին ի ձեռս զիշխա-
 նութիւնն մինչև ի գալուստ Վեստամուրի ամիրային
 Վամասկոսի, զոր առաքեցինն կոչել: Աւ նորա եկեալ ի
 Վահիրէ, կալաւ զինամակալութիւն սուլթանին և զպե-
 տութեանն: Չայն իբրև լուաւ Անէբէզ՝ որ խուսափեալն
 էր, եկն ինքնակամ առ Վեստամուր՝ տոռն արկեալ ի
 պարանոց իւր և հայցէր թողութիւն ի նմանէ. և նա
 ընկալաւ զթութեամբ և շնորհեալ նմա զկեանսն, առա-
 քեաց Մղեքսանդրիա արկանել ի բանտ, ուր սատակե-
 ցաւ նա չարալուկ:

ԳԼՈՒԽ ՆԻ.

Թէ որպէս պարգաւճաւորք ոճանք եկին ի Վահիրէ առ սուլ-
 թանն ինդրէլ զԼազաւորն. և թէ զի՞նչ էր նոցա պարգա-
 յանի խորհրդահանն սուլթանին:

Թէպէտ և յորմէ հետէ մասնեցաւ թաղաւորն և
 ածաւ ձերբակալ յաշխարհէն չայոց ի Վահիրէ, զրեաց
 ստէպ ստէպ առ պապն, առ կայսերս շոտմայ և Աոս-
 տանդնուպոլսոյ և առ թաղաւորն Վաղղիոյ՝ համարիւնն
 իւր և առ ամենայն թաղաւորս քրիստոնէից, խնդրելով
 ի նոցանէ թախանձանօք զի առաքեսցին հրեշտակս պար-
 զեաբերս առ սուլթանն և խնդրեսցին ի նմանէ զազա-
 տութիւն իւր. և անշուշտ իսկ լսելի լինիցին բանք նո-
 ցա: Այլ սակայն ցորչափ ժամանակս եկաց արքայ ար-
 զելական ի Վահիրէ, յիննիրորդ օրէ անափ, ասեմ, ամ-
 սեանն Յուլիսի, հազար երեք հարիւր եօթանասուն և
 հինգ ամին շնորհաց, մինչև ցամիսն Ապրիլի հազար և

րեք հարիւր եօթանասուն և եօթն տարւոյն, ոչ ոք յա-
 րեւմտականաց անտի խնդրեաց զնա ի սուլթանէն, բայց միայն
 թագաւորն Սիպրոսի՝ արեանառուն նորա, միով նամակաւ
 և պապն Պրիգոր, որ առաքեաց թուղթ առ սուլթանն ի
 ձեռն Յակոբեան կրօնաւորի ուրումն, եղբայր Առնոլդ
 կոչեցելոյ, որ և սա եկն առանց ընծայից. և էր նա այր
 չքաւոր, աղքատահանդերձ և զձուձ տեսեամբն: Ընդ
 նմին օրինակի և տիկինն Յովհաննա, թագուհին Աէա-
 պոլսոյ, առաքեաց զպահապանն անկելանոցին Արուսա-
 ղեմի՝ որ անուանեալ կոչէր Անտոն զը լա Աուր, խընդ-
 րել զթագաւորն ի սուլթանէն: Նոյնպէս և կայսրն Աոս-
 տանդնուպոլսոյ առաքեաց զոմն, խնդրանօք և ծախիւք
 Բղապէլ տիկնոջ Առուսինեան, դստերն Քուխդոնի Առու-
 սինեան բարեխորհուրդ արքային Հայոց, որ էրն հօրեղ-
 բայր արքային Ալեոնի և եղբայր հարազատ Տեհան իշխա-
 նին Առուսինեան, որոյ էր լեալ գունդստապլ Հայաստանի,
 հայր արքային Ալեոնի, և սոյն այս տիկին Բղապէլ էր դուստր
 հօրեղբօր թագաւորին: Աւ այնպէս իմն դիպեցաւ զի ամե-
 նայն պատգամաւորքս այսոքիկ ի միում ի նմին աւուր
 եկին հասին ի Քահիրէ, յամսեանն Օգոստոսի, վասն խնդրե-
 լոյ զթագաւորն. և ոչ էր նոցա շուք վայելչութեան և ոչ
 ի ձեռին պարզեք. բայց միայն պատգամաբերն Յունաս-
 տանի Քէորդ Փոթ (Փոտ?) անուն, բերեալ էր ընդ իւր
 պարզեւս դուզնաքեայս՝ որ ոչ եղեն հաճոյ: Աւ ամե-
 նեքին միանգամայն մատուցին ի մի և նոյն աւուր առ
 սուլթանն զթուղթս առաքողացն իւրեանց և խնդրե-
 ցին զաղատութիւն թագաւորին: Աւ սահմանեցաւ նոցա
 օր ի պատասխանի և մեկնեցան զնացին յօթեանս իւ-
 րեանց: Աւ սարակինոսացն ընդ խաղ արկեալ ասէին.
 «Տեսէք, ա՛ղէ, որպիսի հրեշտակս առաքին առ մեզ մե-

ճագոյնքն յիշխանաց անտի քրիստոնէից»: Աւ յաւուրն սահմանելոյ յանդիման եղին սուլթանին հրեշտակքն և կրկնեցին զխնդիր իւրեանց: Աւ խորհրդականն սուլթանին պատասխանի արար նոցա և ասէ այսպէս. «Տեառք, թագաւորն՝ զոր դուքդ խնդրէք, կամի բնակել աստի ի Վահիրէ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, որպէս տուեալ իսկ է նորա մեզ թուղթ զրեալ մատամբ իւրով»: Աւ հրեշտակացն պատասխանի տուեալ ասացին՝ թէ անգոր էր այն թուղթ թագաւորին, զի ի բանտի էր նա և ընդ բռնութեամբ ստիպեալ ի գրել զայն յոչ կամաց ամենեւին: Աւ յաւելուին ասել պատգամաւորքն թէ զիտէին զի ունէր թագաւորն ի սուլթանէն վախճանելոյ յետկար ազատութեան, մեկնելոյ յաշխարհ իւր, և վասն այսորիկ իսկ չէին իրաւունք պահել արգելական զթագաւորն այնոց, այլ պարտէին մանաւանդ արձակել զնա: Եսկ նոցա պատասխանի տուեալ ցպատգամաւորսն ասացին՝ թէ ոչ կարին զործել ինչ այլազգազոյնս: Աւ ասպա, ըստ իւրեանցն սովորութեան, ետուն նոցա հանդերձս և զրեալ նամականւոյն պատասխանի, արձակեցին զնոսա ի բաց:

Ապաքէն քաջայայտ իսկ է զի եթէ էր հրեշտակացն եկելոց առբերեալ պարգևս և ընծայս պատուականս, ազատեալ լինէր թագաւորն, զի սարակինոսք ընչաքաղցք են ի բնէ և աչս արձակեն ի դոյս օտարաց, և են նոքա մեծամիտք և ամբարտաւանք և արհամարհոտք: Այլ վասն ի տեսանել անդ պատգամաւորս եկեալս առանց ընծայից պատարագաց, անգոսնեն զնոսա:

ԳԼՈՒԽ ՆԻՇ.

Թի՛ք որպէս ասիրայն 'Մեհարամոս'ը արայր նենգո-նեամբ հար-
ցո-ածս էրկո-ս ար Մագու-որն՝ որ գիտաց արնէլ նճա իճաս-
սո-նեամբ պատասխանի:

Նւ եղև իբրև մեկնեցան անտի հրեշտակքն, 'Մեստա-
մուր՝ որ ունէր զինամատարութիւն սուլթանին և զպե-
տութեանն, կոչեաց զթագաւորն յապարանս իւր և ա-
րար նմա հարցուածս երկուս նենգութեամբ: Առաջին,
թէ զրեան էր նա երբէք նամակ ի դաւառ իւր հայրենի.
և երկրորդ՝ թէ կամէ՞ր արդեօք մեկնել անտի կամ բնա-
կիլ յԱրուսաղէմ: Այսոցիկ երկուց հարցուածոց պա-
տասխանի ետ թագաւորն և ասէ.
.
. (պակասէ բնագիրն)
ի հատուցումն վնասուց և թշնամանաց զոր, արարեալ էր
սուլթանին և իւրայնոցն նախաճառեալ նուիրակն: Նւ
պատմեցան բանքս այսոքիկ առաջի արքային Արագոնի.
և առաքեաց նա դեսպան ի Քարսիլոնէ, զանուանեալն
Ֆրանսուա Սակլոզա, առ սուլթանն, հանդերձ պարզեօք
և թղթովք աղաչանաց զի հաճեցի ի բաց տալ զգոյս
վաճառականացն այնոցիկ. և պատուիրեաց ևս դեսպա-
նին՝ զի յետ տալոյ զպատգամ իւր, աղաչեսցէ զսուլթանն
բանիւ բերանոյ և եթ զի և զթագաւորն չայոց հանցէ
յազատութիւն: Նւ եկն Ֆրանսուա ի Քահիրէ և ե-
զիտ անդ զսուլթանն և մատոյց նմա զպատարագսն
նամականեալ արքային Արագոնի ի խնդիր ազատութեան
ընչից վաճառականացն: Նւ շնորհեաց նմա զայն սուլ-
թանն: Յայնժամ աղաչեաց զնա Ֆրանսուա զի առ սէր

տեառն իւրոյ, արքային Արագոնի, Հաճեսցի արձակել
 զԹագաւորն Հայոց: Ահարց զնա սուլթանն թէ ունէ՞ր
 արդեօք նամակս յարքայէ անտի իւրմէ զԹագաւորէն
 Հայոց: Ատ պատասխանի Պրանսուա թէ՛ ոչ: Յայնժամ
 խօսեցաւ Ռարեկ յանուն սուլթանին և ասէ ցպատգա-
 ւորն. «Աւ զիա՞րդ իցէ այս զի բերես թուղթս վասն վաճա-
 ռականացն և վասն թագաւորին Հայոց՝ ոչ: Աւ ո՞ր ինչ
 առաւել արդոյ և պատուական իցէ. թագաւորն Հայոց
 թէ՛ վաճառականքն ձեր: Վիտասջի՛ր դու զի սուլթանն ոչ
 Հաւատայ բանից քոց. այլ երթ զնա՛ դու առ թագա-
 ւորն քո և ասասջիր նմա զի յորժամ առաքեսցէ ուրոյն
 հրեշտակս և թուղթս աղաչանաց յազատութիւն թա-
 գաւորին Հայոց, ընկալցի նա զչնորհն ի սուլթանէն»:
 Աւ ոչ այլ ինչ էին բանիցս այսոցիկ պատճառք, բայց
 եթէ ընչաքաղց ցանկութիւն ընդունելոյ պարզես և ըն-
 ծայս ի պատգամաւորաց անտի յեկելոց ի թագաւորէն
 Արագոնի ի խնդիր ազատութեան արքային Հայոց:

ԳԼՈՒԽ ՃԻՆ.

Թէ ո՞րպէս Ռաբաւորն Հայոց առաւելաց զխոստովանահայրն
 իւր զՅովհան Ռարդել առ Ռաբաւորն Արագոնի, ի պատճառս
 ազատութեան իւրոյ:

Աւ տրտմեցաւ յոյժ ի սրտի իւրում թագաւորն Աւոն
 ընդ պատասխանին Ռարեկի, զոր տուեալն էր ցհրեշտակն
 արքային Արագոնի զնմանէ յանուն սուլթանին. և տեսա-
 նէր քաջ զի ոչ գոյր նմա ելանել յազատութիւն յարդե-
 լանաց անտի, եթէ ոչ առաքեսցէ զբարեջան զոք այր առ
 ազգականս իւր հոգալ զիրացն: Աւ առ այս՝ կարգեաց

զխոստովանահայրն իւր զեղբայր Յովհանն Վարդեղի յուխ-
տէ անտի կրտսեր եղբարց՝ յաշխարհէն Վաղղիոյ, որ ի
բազում ժամանակաց հետէ բնակեալ էր ընդ նմա ի Վա-
հիրէ, և արար զնա ընդհանուր գործակալ իւր և առան-
ձին պատգամաւոր, տուեալ ի ձեռս նորա զիւր վաւերա-
կան: Աւ զի հաւատարմագոյն ևս լիցին բանք եղբօր Յով-
հաննու, ետ նմա զմատանին իւր զոսկի, յորում գրոշ-
մեալ կային զինանշանք իւր: Աւ առաքեաց զնա աղեր-
սական թղթովք առ թագաւորն Արազոնի և պատուի-
րեաց նմա զի եթէ նա ոչ կամիցի կատարել զիւր պարտս
և խնդրել զազատութիւն նորա ի սուլթանէ անտի, գէմ
եղեալ զնասցէ առ այլս ի թագաւորաց քրիստոնէից և
ջան ի գործ եղեալ ճգնեսցի ի փրկութիւն անձին իւրոյ:
Աւ ել մեկնեցաւ անտի կրօնաւորն Յովհանն, խոստովանա-
հայրն արքայի, կրօնակցաւն հանդերձ, երթալ յաշխարհն
քրիստոնէից, յամի Տեառն հաղար երեք հարիւր եօթա-
նասուն և ինն, ի մետասաներորդի աւուր ամսեանն Աեպ-
տեմբերի, հոգալ վասն ազատութեան թագաւորին ըստ
յաջողելոյ Տեառն:

ԳՎՈՒՄ ԱԵՕ.

Թէ ո՛րպէս եղբայր Յովհանն Վարդեղի եհաս ընդ կրօնակցին
ի Ռարսելոն և ճարոցց զԼուսաբանութիւնս աստուծոյն Ա-
րագոնի:

Աւ յառաջնում անդ աւուր ամսեանն Մարտի կրօ-
նաւորն Յովհանն եհաս ընդ ընկերակցի իւրում ի Ռար-
սելոն և ի հնգերորդումն աւուր ամսեանն մատոյց առ
թագաւորն Արագոնի զթուղթսն աղաչանաց, զորս առա-

քէր արքայն Հայոց, և խնդրեաց ի նմանէ խոնարհա-
 բար զի ի փառս Աստուծոյ և ի սէր արքայական վեհա-
 փառութեան և վասն զթութեանն, զոր պարտին առ մի-
 մեանս քրիստոնեայք, հաճեսցի առաքել հրեշտակս առ սուլ-
 թանն, տուեալ ի ձեռս նոցա և պարզես և պատարագս
 արժանիս արքայական վեհափառութեանն և թուղթս
 ընծայութեան, խնդրելով ի սուլթանէն զազատութիւն
 արքայի՛ հարազատին իւրոյ: Աւ թագաւորն Արագոնի
 խոստացաւ նմա կատարել զխնդիրն ախորժ հաճութեամբ,
 ըստ ձեռին բաւականի, այլ բանիւք և խոստմամբք սնո-
 տեօք թարթափեցուցանէր զնա զամիսս իբրև ութ: Աւ
 տեսեալ Յովհաննու զի թագաւորն Արագոնի շատանայր
 և եթ բանիւք, յորդորեաց զնա և աղաչեաց խոնարհա-
 բար զի հաճեսցի նպաստել թագաւորին Աւոնի ի հա-
 սից անտի, զորս ընդունէր նա յաշխարհին իւրում ի
 մտից եկեղեցւոյ, քանզի չէ էր նորա յարեալ ի մի յեր-
 կոցունց պապիցն: Աւ եցոյց նմա համոզկեր բանիւք թէ
 զոր ինչ ծախեալ վասնիցէ ի հասից անտի վասն ազա-
 տութեան թագաւորին Հայոց, պապն՝ յորոյ կողմն ու-
 նիցի յարել, վաւերացուցէ սիրով և հաճութեամբ: Աւ
 արքայն Արագոնի ետ նմա զսովորական պատասխա-
 նին, այլ յաւել ի վերայ զայս նուագ և խոստա-
 ցաւ տալ նմա նաւ, որոյ անուն էր Յաղթ-Ռի-ն, և
 թուղթ կնքեալ մատանեաւ երից զօրապետաց: Աւ մինչ
 կարծէր արեղայն թէ տացի նմա նաւն, թագաւորն Ա-
 րագոնի ոչ կարելով զանց զխոստմամբն առնել, ետ ասել
 ցնա զի եթէ կամիցի ունել զնաւն՝ նմա իսկ անկ էր
 հանդերձիլ զայն: Աւ զայս ասէր՝ քանզի զիտէր հաւաս-
 տեաւ զի արեղայն այն չունէր ի ձեռին արծաթ բա-
 ւական ի հանդերձանս նաւին, և այսպէս կամէր ճողո-

պրիլ ի նմանէ: Հանդերձ այսու ամենայնիւ ոչ ինչ կա-
 սեալ թուլացու եղբայրն Յովհան, մինչև տեսեալ թա-
 գաւորին թէ չէր մարթ զերծանիլ ի ձեռաց նորա, խոր-
 հեցաւ երկուս հնարս հայթայթանաց առ ի կատարել
 զհայցուածս նորա, առանց առնելոյ ծախս յիւրմէ կող-
 մանէ: Առաջին, զրեաց թուղթս առ սուլթանն և յանձն
 արար զայն ի ձեռս ասպետի ուրումն ուխտաւորի, որ
 դէմ երթեալ զնայր ի քաղաքն սուրբ, և էր անուն նորա
 պարոն Յովհան Ալփոնս Աորիկ: Այլ զթուղթն զայն՝
 որ փաստակար էր բարւոյ և փրկութեան թագաւորին
 Հայոց, ետ յետս առնուլ աբեղայն ի ձեռն արքայազարմ
 իշխանին Արագոնի, եղբայր Աետրոս կոչեցելոյ, որ էր հօր-
 եղբայր թագաւորին Արագոնի: Աւ երկրորդ, զրեաց
 թուղթս առ եպիսկոպոսունս, առ կոմսս և առ պարոնս
 թագաւորութեան իւրոյ զի օգնեցեն և նոքա ազատու-
 թեան թագաւորին և ետ զթուղթսն ի ձեռս աբեղային:
 Աւ նորա՝ ի խոր խոցեալ ի սրտի, էառ տարաւ զայնս
 ընդ ամենայն թագաւորութիւնն Արագոնի, ի Վաթա-
 լոնիա, ի Ալալենցիա և ի կոմսութիւնն Ռուսիլոնի և
 և առաջի արար եպիսկոպոսաց և մեծամեծաց աշխար-
 հին: Աւ նոքա պատասխանի կտուն նմա թէ անկ էր
 թագաւորին ինքնին տալ նախ առ այդ զօրինակ: Աւ
 այսպէս անշահ մնաց աբեղայն Յովհան:

ԳԼՈՒԽ ԱԴԷ.

Թի՛ք նրա՛յէս ոմն յասպետաց Բարսեղոնի խնդրեաց ի Յովհանն
Վարդե՛լէ երեւալ ընդ նմա ի Ասատիլիա և եցոց զյօժարո-
ւի-ն ի-ր Ժախելոյ Ֆլորինս հինգ հարի-ր յազաարո-ւի-ն ըս-
գա-որին Հայոց:

Նւ իբրև ետես արեղայն զի ոչ ինչ օգտէր յԱրագոն
և զի թագաւորն խոստամարք և եթ տանէր և ածէր
զնա, խորհեցաւ երթալ առ արքայն Ասատիլոյ, Յով-
հանն, որոյ բարութիւնն և զգօնութիւն և մեծափար-
թամ ճոխութիւն և առատաձիր պարգեացն համբաւ
հռչակէր ընդ ամենայն երկիր: Աամէր անցանել և ի Պաղ-
ղիա, այլ յաւուրսն յայնոսիկ պակասեաց ի կենաց բա-
րեմոյն թագաւորն Աարոլոս, որում Տէր թողցէ զյան-
ցանս: Նւ մինչդեռ հանդերձէր Յովհանն զնալ ի Ասա-
տիլիա, ասպետ ոմն Բարսեղոնի, որոյ անուն էր Բոննա
Սապէրա, աղաչեաց զնա ի ձեռն բարեմիտ քաղաքացւոյ
ուրումն Բեռնարդոս Մարիմոն կոչեցելոյ, զի երթիցէ
ընդ նմա ի Ասատիլիա, պատրաստ գոլով յօժարակամ
ծախել Ֆլորինս հինգ հարիւր յազատութիւն արքայի,
զթացեալ ի վերայ աղիտից նորա, յանձն առեալ մինչև
անգամ երթալ առ սուլթանն Բարսեղոնի, միայն զի հա-
ճեսցի ընդ այն թագաւորն Արագոնի, տէրն նորա: Նւ
ասպա և ինքն իսկ ասպետն եկն բանիւ բերանոյ խօսել
ընդ արեղային և հաստատեալ զխոստմունս իւր երգուաւ
նմա աննկնդ հաւատարմութիւն: Նւ ընկալաւ արեղայն
զոհութեամբ բազմաւ:

ԳԼՈՒԽ ՃԻՏ.

Թի՛ք որպէ՛ս իշխանն Արագոնի և աբելղայն խորհո՛ւրդը կալան
 ընէ՛ զո՛ր պատասխանի փայցեն ըագա՛ւորին Ասատիլիոյ՝ ելնէ
 հարցանիցէ զնոսա ըն որչափ ինչ փո՛ւտալէր արքայնն Արագոնի
 է իբրևանա ըագա՛ւորին Հայոց:

Իշխանն Արագոնի և խոստովանահայրն և ասպետն,
 զորմէ զրեցաք ի վեր անդր, մեկնեցան ի Քարսելոնէ
 յութևատաներորդի աւուր ամսեանն Հոկտեմբերի, յամին
 հազար երեք հարիւր ութսուն, և զնացին ի Ասատիլիա
 և զաին զարքայն ի քաղաքին Մէդինա Ղաշտական (դէլ
 Աամպո) ի նախընթաց աւուր տօնի առաքելոյն Անդրէի:
 Բայց յառաջ քան զմտանելն առ թագաւորն, առեալ ա-
 բելղային մեկուսի զիշխանն Արագոնի խորհուրդ կալաւ
 ընդ նմա և ասէ. «Տէ՛ր, ոչ զանխուլ ինչ է ի քէն զի ար-
 քայն Արագոնի՝ եղբօրորդին քո՝ ոչ ինչ նպաստ եղև ի
 փրկութիւն թագաւորին Հայոց տեսան իմում. և տեսա-
 նես քաջ զի եթէ ոչ դտանէր յաշխարհի այլ ոք թագա-
 ւոր բաց ի նմանէ, ոչ էր երբէք նմա հնար ելանել ի
 բանտէն: Աւ արդ, Տէ՛ր, ինձ այնպէս իմն թուի թէ
 հարկ ի վերայ կայցէ մեզ խորհել զի եթէ հարցանիցէ
 մեզ արքայն Ասատիլիոյ թէ՛ ե՛տ ինչ թագաւորն Արա-
 գոնի յազատութիւն արքային Հայոց, զի՞նչ ունիցիմք
 առ այդ տալ պատասխանի. եթէ ասիցիմք՝ այո՛, ստի-
 ցիմք ի նախատինս անձանց. իսկ եթէ ասիցիմք՝ թէ՛ ետ
 նա և ոչ մի ինչ, չիցէ այն ի պատիւ արքայականն վե-
 հափառութեան և զրեցի նմա ի յանցանս և յանազո-
 րոյն անդթութիւն զի այսպէս վարեալ իցէ քրիստոնեայ
 ոմն թագաւոր ընդ աթոռակից քրիստոնեայ թագաւորի»:

Յայնժամ պատասխանի ետ իշխանն Արագոնի առ եղբայրն Յովհանն և ասէ թէ «քաջ իսկ հասեալ է իմ ի վերայ զի թագաւորն Արագոնի, որդին եղբօր իմոյ, ոչ ինչ կամի շնորհել, ընդ որ ամաչեալ շառագունիմ ես. այլ որպէս զի մի՛ վնաս ինչ հասցէ գործոյ փրկութեան թագաւորին շայոց, ասասցուք թագաւորին Ասատիլիոյ, զի զոր ինչ տացէ արքայն Արագոնի՝ մատուցուք ի նուէր առ սուլթանն. իսկ զոր ինչ հաճեսցի նա ինքն շնորհել ի կիր առցի ի նպաստ և յուտեստ ազգականի իմոյ, թագաւորին շայոց»:

ԳՎՈՒԽ ՆԻԹՎ.

Թի որպէս իշխանն Արագոնի և արքայն Վարդէլ և ասպետն Տասպեանն առ թագաւորն Ասատիլիոյ և ասաջի արարին նճազնազնս արքային շայոց:

Եւ յետ այնորիկ երեքին նոքա, զորս ի վեր անդր յիշեցաք, յանդիման եղնն թագաւորին Ասատիլիոյ, որ անկեալ գնէր ի մահիճս առ խօթութեանն: Եւ իբրև մատուցին նմա մեծարանս, ետ ի նա արեղայն զթուղթս թագաւորին շայոց և եցոյց նմա աղիողորմ բանիւք գնեղութիւնս բանտին և զվիշտս թագուհւոյն Մարգարիտայ՝ կնոջ նորա և զօրիորդին Մարիամու, դստեր նոցա. և թէ զիարդ զոր ամենայն բռնադատէին զնա ուրանալ զՎրիստոս: Եւ գութս ողորանաց արկանէր առաջի արքային զի հաճեսցի տալ ձեռն օգնականութեան ի փրկութիւն թագաւորին շայոց: Յետ այնորիկ և իշխանն Արագոնի խօսեցաւ ըստ խորհրդոյն, զոր էր նոցա կալեալ յառաջագոյն:

ՆԸ յուզեցան դուժք արքային Աաստիլիոյ ի վերայ
 թագաւորին և ընդ տիկնայցն Հայոց և խոստացաւ տալ
 ի նպաստ փրկութեան արքային նաւս, ոսկի և արծաթ
 և ականս պատուականս ըստ ձեռին բաւականի: ՆԸ պա-
 տուէր ետ իշխանին Արազոնի և ասպետին զի դարձցին
 և հանդերձեալ կազմեսցեն, զոր ինչ արքայն Արա-
 զոնի առաքելոց էր առ սուլթանն ի պատարագ, և
 արեղայն Յովհանն կացցէ, ասէ, առ իս ի պատրաստու-
 թիւն պիտոյից ազգականի իմոյ՝ թագաւորին Հայոց,
 յայնքան աղէտս թշուառութեան տուայտելոյ: ՆԸ ի
 վերայ ածեալ ասէր թէ պարտ ի վերայ կայ իւրաքան-
 ճիւր ումէք քրիստոնէի ունել դուժ խանդաղատանաց ի
 վերայ նորա: ՆԸ դարձան իշխանն և ասպետն յԱրազոն,
 առ արքայն իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ՃԼ.

Թէ որպիսի դեպք արժեւելէ հասն ի վերայ արքայն Աաստի-
 լիոյ, որով ոչ կարաց ըստ ցանկո-Ռեանն ժո-Ռանակի արձակել ի
 Բաց դաքեղայն Յովհանն Վարդել:

Յայնմ ժամանակի ոչ սակաւ դէպք խափանարարք
 կուռ զինի միմեանց հասեալ ի վերայ, խոչընդոտն եղեն
 արքային Աաստիլիոյ ի բաց արձակելոյ զՅովհանն կրօնաւոր,
 որչափ ցանկայրն փութանակի: Նախ զի՝ տառապէր
 արքայ դժնդակ ախտիւն քարի երեկամանց մինչև մերձ-
 լինել ի մահ: Իսկ իբրև բժշկեցաւ յախտէն յայնմանէ
 արդել զնա հոգ կկեղեցւոյ յերեսաց խռովութեանցն եր-
 կոցուն պապից: ՆԸ ետ արքայ ի սոյն պէտս դումա-
 րել ի ժողով զամենայն եպիսկոպոսունս և զեկեղեցականս

տէրութեան իւրոյ, որք մաքառեալ ընդ երկար, յուզաքընին եղեն ի կանոնաց և յիրաւանց առ ի գտանել թէ ո՞յերկուց անտի իցէ օրինաւորն պապ: Եւ յորժամ զարդարագատ քննութիւնս իւրեանց և զիրացն սերտ ստուգութիւնս մատուցին առ թագաւորն, երդուեալ ի մարմին Յիսուսի Քրիստոսի, արքայն Աստիլիոյ յիննետասներորդի աւուր ամսեանն Մայիսի, յամի Տեառն հազար երեք հարիւր ութսուն և մի, յաւուր կիւրակէի, ի քաղաքին Սալամանքա, յեկեղեցւոջ անդ Աուսին Մարիամու, առաջի համախումբ եպիսկոպոսաց, իշխանաց և ժողովրդեան յարեցաւ ի պապն Աղեմէս Լ, և բաշխեաց ամենեցուն հանդերձս սպիտակաթոյրս: Ենդ էր և եպիսկոպոսն Ալակենտիայ, որում հակապապն Հռոմայ՝ Բարթողոմէոս, անուանեալն Աւրբանոս, առաքեալ էր զլիարկ կարմիր և արարեալ զնա հակակարգինալ, որ և առաջի թագաւորին, եպիսկոպոսաց, պարոնայց և այլոց, հրաժարեցաւ ի զլիարկէ անտի: Յայնժամ, ըստ խնդրանաց արքային՝ կարգինալն Աիւնա, որ գտանէին անդ իբրև նուիրակ պապին Աղեմայ, դարձոյց առ եպիսկոպոսն զզլիարկն և զհակակարգինալն արար կարգինալ: Եւ այսմ ամենայնի գտաւ ականատես կրօնաւորն Յովհանն Բարդել, խոստովանահայր և հրեշտակ թագաւորին Հայոց:

Իսկ երրորդ խափան ցանկութեան սրտի արքային Աստիլիոյ՝ եղև վերահաս մահ Յովհաննայ թագուհւոյն, մօրն իւրոյ, ի քաղաքի անդ Սալամանքայ, ի քսաներորդի իններորդի աւուր ամսեանն Մայիսի:

Չորրորդ խոչ յարեաւ յերեսաց Ալփոնսի, կոմսին Աստուրիոյ, խորթ եղբօր թագաւորին Աստիլիոյ, որ նշկահեաց զնա, և արքայ ստիպեցաւ խաղալ զնալ յԱստուրիա:

Հինգերորդ, պատերազմն ընդդէմ թագաւորին Պորտուգալի, որ վասն ել գնաց արքայն Աաստիլիոյ ի Պորտուգալ և զինու զօրութեամբ էառ զբերդն կոչեցեալ Ալմեդա:

Եւ իբրև ետես թագաւորն Աաստիլիոյ զի հրեշտակն և խոստովանահայր արքային Հայոց երթայր զհետ նորայոր կոյս դէմ եղեալ գնայր նա, ասաց նմա թէ տուեալ էր հրաման զի աւանդեսցեն ի ձեռս նորա ի Ալալագոլիդ քաղաքի զոր ինչ սահմանեալն էր նորա ի փրկանս թագաւորին Հայոց, այսինքն՝ անօթ մի արծաթեայ, գեղեցիկ յոյժ, պատեալ ոսկւով, բաժակ մի ոսկի հանդերձ կափարջաւ, կտաւս չորս կարմիրս բարակամանս, երեք հազար մորթս սկիւռի և չորս բաղէս: Եւ հրաման ետ արքայ միում ումեք ի զինակրաց անտի իւրոց, որոյ անուն էր Ալփոնս զը Աելար զի ուղեկից լիցի նմա հաւատարմութեամբ, յորժամ կամեսցի մեկնել անտի և երթալ ի Բարսելոն, ընդ որ յոյժ շնորհակալ եղև արքայի աբեղայն Յովհան: Եւ զի ասպետն Բոննա որ ի Աաստիլիոյ դարձ արարեալ յԱրագոն, զրեալ էր առ Յովհան զի թագաւորն Արագոնի հրամայեալ էր հանդերձել նաւս և պարզևս առաքել առ արքայն Հայոց, ել գնաց աբեղայն ի Բարսելոն վասն ստուգելոյ զիրան, այլ ետես զի ոչ նաւք և ոչ ընծայք էին պատրաստեալ, վասն որոյ և տրամեցաւ իսկ յոյժ, և դարձաւ անդրէն ի Աաստիլիա վշտացեալ սրտիւ և չողաւ ի Ալալագոլիդ, ուր խորհէր գտանել զընծայսն պատուականս կազմ և պատրաստ ըստ հրամանի թագաւորին: Այլ բանս ստապատիրս եղեալ էին յունկն թագաւորին թէ խոստովանահայրն արհամարհեալ զընծայիւքն՝ անցեալ գնացեալ էր ի Բարսելոն: Եւ իրազեկ այնմ եղեալ եղբօր Յովհաննու, գնաց ի

Սաստիլիա առ թագաւորն ի քաղաքն Ավիլայ, ուր
 առւեալ էր նորա բերել զանօթանս ոսկեղէնս, և բերկրեցաւ
 թագաւորն մեծապէս ի տեսանել անդ զնա. և արեղայն
 արդարացոյց զանձն առաջի արքայի, պատմելով նմա թէ
 յինչ պատճառս երթեալ էր նորա ի Ռարսելոն:

ԳՎՈՒՅ ՂԼԸ.

Թէ ո՛րպէս Յովհանն աբեղայ եգիպո ի Կաղաթին Ավիլայ ապ-
 զոմն ասպէս հայապի, որ ուրացեալ էր զՌիսպոսս և ընկա-
 լեալ զդէն ասարակինոսաց:

Եւ յետ արդարանալոյ Յովհաննու առաջի թագաւո-
 րին, եղիտ ի քաղաքին Ավիլայ զխաբերայ ոմն ասպետ
 աղղաւ հայ, Մանուէլ անուն, որ ուրացեալ էր զՌիս-
 տոս և ընկալեալ զսարակինոսացն զդէն և էր եղեալ նորա
 յառաջագոյն քահանայ. և երթայր ընդ ամենայն կող-
 մանս առ թագաւորս և իշխանս քրիստոնէից և կեղծա-
 ւորեալ զանձն իբրև հրեշտակ թագաւորին Հայոց, խնդրէր
 ի նոցանէ զի օգնեսցեն արծաթով ի փրկանս նորա, այն-
 պէս իմն կարծեցուցանելով թէ զոր ինչ շնորհեսցեն՝ ե-
 ղիցի ի նպաստ ազատութեան արդելական արքային. այլ
 պատրէր զնոսա ստութեամբ, զի զոր ինչ տային՝ յինքն
 շորթէր: Եւ այնքան համոզկեր բանիւք ողորեաց պատրեաց
 զթագաւորն Սաստիլիոյ, մինչև հաւանել նմա, զի յան-
 ձնեսցին ի ձեռս նորա պատարադքն, զորոց խօսեցաք, որ-
 պէս զի տարեալ մատուցէ առ սուլթանն յանուն ար-
 քայի: Բայց եղբայր Յովհանն զնաց առ կարդինալն
 Լուենա ի Սալամանքա և խնդրեաց ի նմանէ տալ կոչել
 առաջի իւր զխաբեպատիր զայն ասպետ զի խօսեսցի

ընդ նմա. և կարգինայն կատարեաց զինդիր նորա: Աւ
 իբրև եկն՝ աղաչեաց կրօնաւորն զկարգինայն զի հրա-
 մայեացէ առնն տալ զնամականի, զորս թագաւորք և իշ-
 խանք քրիստոնէից գրեալ էին առ սուլթանն ի խնդիր
 աղատութեան արքային շայոց, և բերել ի մէջ զամե-
 նայն ընծայսն և զարծաթ՝ զոր ընկալեալ էր ի նոցանէ, և
 արար նա այնպէս: Յայնժամ պատուիրեաց մի՛ ևս այլ
 այդպիսի սուտ հրեշտակութեամբ պատրել զթագաւորս
 և զիշխանս և առնուլ ի նոցանէ ինչս իբրև թէ ի պէտս
 արքային շայոց և պահել առ իւր: Այլ սակայն զի-
 րացս այսոցիկ ոչ խօսեցաւ ինչ առ թագաւորն Աաս-
 տիլիոյ խոստովանահայրն այն, զի մի՛ խափան ինչ անտի
 հասանիցէ փրկութեան արքային շայոց:

Աւ յետ աւուրց ոչ բազմայ՝ թագաւորն Աաստիլիոյ
 հրամայեաց հրեշտակացն իւրոց երթալ ի միասին ընդ
 խոստովանահօրն առ սուլթանն և մատուցանել նմա
 զընծայսն: Աւ որք առաքեցանն՝ էին ստանուէն ասպետն
 և Ալփոնս Բուէլար և Աետրոս Սեզովիացի: Եսկ եղ-
 բայր Յովհան, որ ճանաչէր քաջ զխաբեպատիր ասպետն,
 ասէ ցնա զէմ յանդիման թագաւորին, զի եթէ և լեալ
 իսկ էր նա հայր իւր՝ ոչ կամէր զի գնացէ նա անդր:
 Աւ թագաւորն հարցանէր զաբեղայն թէ՛ առ իմէ՞ ա-
 սէր նա զայդ: Ատ պատասխանի և ասէ. «Տէ՛ր արքայ,
 եթէ նենգէն ոք քեզ խաբէութեամբ, զի՞նչ, ա՛ղէ, առնէիր
 դու նմա»: Աւ թագաւորն ասէ, «Օ՛ն և զն, տայի հա-
 տանել զգլուխ նորա»: Աւ եղբայր Յովհան ասէ, «Աւ
 ահա զայդ արասցէ սուլթանն ընդ առնդ այդմիկ, եթէ
 անկցի նա ի ձեռս նորա, այլ սակայն մահ գորա ոչ մի-
 այն գործիցէ և ոչ մի ինչ օգուտ ի փրկութիւն արքային
 շայոց, այլ մանաւանդ լինիցի ևս այնմ խափան և վնա-

տակար»: Աւ թէպէտ զայդ ինչ ասաց Յովհանն արեղայ, այլ ոչ ի վեր եհան թագաւորին թէ կեղծեալն այն ասպետ՝ էր յառաջագոյն քահանայ և լեալ ասպա քրիստոսուրաց, այլ զայս և եթ ասաց նմա թէ «ոչ համարձակեսցիս անշուշտ ելանել ընդ առաջ սուլթանին, քանզի դու ինքն զիտելով զիտես զի սարակինոսք մատնեսցեն զքեզ ի մահ, զի ոչ դտար հաւատարիմ յոր ինչ խոստացարն նոցա և նմին ինքեան սուլթանին»: Եսկ խաբեբային՝ արդարացուցանել կամելով զանձն առաջի թագաւորին, ասէ. «Տէ՛ր արքայ, ի բոլոր սրտէ իմմէ ցանկամ բարութեան արքային իբրև բնիկ տեառն իմում»: Աւ զայս ասէր նա առ կեղծաւորութեան, զի ակն ունէր բարիս ինչ ընդունել ի թագաւորէն, և ոչ ունէր ի մտի երթալ մինչև առ սուլթանն, քանզի հասեալ ի Վարսելոն ընդ խոստովանահօրն և ընդ այլոց պատգամաւորաց, մեկնեցաւ ի նոցանէ և զնաց ի բաց:

Յայնժամ թագաւորն Աաստիլիոյ հրամայեաց հրեշտակացն ուղղոյ լինել և ետ նենդաւորին երեք հարիւր Ֆլորէնս, կերպաս ազնիւ ի հանդերձս, և խոստովանահօրն՝ Ֆլորէնս երեք հարիւր և յիսուն, ետ և զինակրաց իւրոց զրամ բաւական ի պէտս ճոնապարհին, ի զնալ և ի դառնալ, և հրամայեաց նոցա լինել նմա ընկերակից հաւատարմութեամբ և անսալ յամենայնի խորհրդոց նորա: Աւ հրեշտակացն երկրպագեալ արքայի, ելին յերեսաց նորա և անկեալ յուղի չոզան ի Վարսելոն:

ԳՎՈՒՄ ՆԼԻ.

Յաղագս հակառակութեան որ եղև ի մէջ պատգամաւորացն և
ասպետին Բոննայի, հրեշտակի արքային Արագոնի, ի պատճառս
պատարագաց արքային Աստուխիոյ:

Եւ եղև իբրև հասին արեղայն Յովհան և պատգա-
մաւորք արքային Աստուխիոյ ի Բարսելոն, սուտանուն
ասպետն եթող զնոսա և մեկնեցաւ յուկամ առանց
տալոյ զողջոյն հրաժեշտի: Եւ սեպուհն Բոննա, աս-
պետ և հրեշտակ արքային Արագոնի մատեաւ առ արե-
ղայն և ասաց նմա եթէ ունէր յարքայէն Արագոնի զիր
աղերսանաց առ սուլթանն, և աղաչեաց զնա զի հաճեա-
ցի առնուլ զնա ընդ իւր և ընդ հրեշտակս արքային
Աստուխիոյ, զի մատուցէ զթուղթն առ սուլթանն յե-
րեսաց թագաւորին Արագոնի, և նա խոստացաւ նմա
առնել զայդ: Եւ մտեալ պատգամաւորացն ի նաւ, մեկ-
նեցան անտի ի քսաներորդի առաջներորդի աւուր ամ-
սեանն Մայիսի, յամին հազար երեք հարիւր ութսուն և
երկու, և յետ բազում ալեկոծութեան հասին ի քաղաքն
Աղեքսանդրիա, ի չորեքտասաներորդում աւուր ամսեանն
Օգոստոսի: Եւ եղև հակառակութիւն մեծ ի մէջ Յով-
հաննու արեղայի և ասպետին Բոննայ, պատգամաւորին
արքային Արագոնի, քանզի կամէր սա զի պատարագքն,
զորս առաքէր արքայն Աստուխիոյ, մատուցին առ սուլ-
թանն յանուն թագաւորին Արագոնի, այլ սակայն արե-
ղայն Յովհան և ընկերակիցք նորա, զինակիրք արքային
Աստուխիոյ, ոչ հաւանեցան ընդ բանս նորա, և պատաս-
խանի ետուն նմա ասելով թէ ոչ բնաւ յօժարեցին յանձն
առնուլ զայն, զի հակառակ է իրաւանց և արդարութեան:

ՆԸ տեւեաց ձգեցաւ դժտութիւնն ի մէջ նոցա մինչև եկին ի Քահիրէ:

ՆԸ իբրև հասին անդր, արեղայն Յովհանն և երեքին զինակիրքն Սաստիլիոյ գնացին գէպ ուղիղ առ թաղաւորն Հայոց, և եղբայր Յովհանն՝ խոստովանահայրն արքայի, պատմեաց նմա թէ զորպիսի՛ ընծայս առաքէր առ նա արքայն Սաստիլիոյ ի փրկանս, և ետ ապա բերել զայնս և մատուցեալ առաջի, ասաց ցարքայ բաշխել ըստ հաճոյից կամաց իւրոց, և յանձնեաց նմա և զթուղթն ևս, զոր առաքէր արքայն Սաստիլիոյ: ՆԸ հրամայեաց արքայն Հայոց բաժանել զընծայսն յերկուս մասունս, զմին տանել պատարագ առ սուլթանն և զմիւսն առ Քարկուկ՝ որ էր յայնժամ խնամակալ սուլթանին և պետութեանն: ՆԸ արարին որպէս և հրամայեաց նոցա արքայ:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԳ.

Թէ որպէս Տափուսցին պատգամաւորս զՌուղբան առ իշխանն Քարկուկ և թէ զինչ խօսեցաւ Քարկուկ ընդ պատգամաւորին Արագոնի.

ՆԸ ի վեցերորդում աւուր ամսեանն Սեպտեմբերի ելին հրեշտակքն առաջի մեծի իշխանին Քարկուկայ և ետուն նմա զթուղթսն, զորս թաղաւորք իւրեանց առաքէին առ սուլթանն: Այլ յառաջ քան զմատչելն առ նա՝ համբուրեցին զերկիր երիցս, և պատմեաց նմա Յովհանն արեղայ թէ որպէս երկոքին թաղաւորքն Սաստիլիոյ և Արագոնի խնդրէին և հայցէին ի սուլթանէն զի ի սէր Աստուծոյ արասցէ շնորհս արձակել յարգելանէն

անտի զհէք արքայն Հայոց քրիստոնեայ, զզրկեալն յա-
 թոռոյ իշխանութեան իւրոյ: Յայնժամ իշխանն Ռար-
 կուկ ասէ ցհրեշտակն Արաղոնի. «Օ խաւիք իցէ, զի նա-
 մակ մի և եթ բերես դու ի թաղաւորէն Արաղոնի, բայց
 զխաասջիր զի ոչ սիրեմք մեք առնուլ բռնի. թաղաւոր
 քո ոչ է քաջածանօթ մերոցս սովորութից: Յորժամ առաքէ
 այսր առ մեզ խնդիր վասն վաճառուց իւրոց, առաքէ
 միանդամայն և ականս պատուականս և ընծայս ի նու-
 էր: Իսկ առ ի խնդրել զայր ոք թաղակալ ոչ բերես և
 ոչ մի ինչ ընդ քեզ: Իբր ոչ եթէ սուլթանն և ես կարօս
 ինչ իցեմք պատարագաց ձերոց և պատմութեանաց, այլ
 եթէ բերեալ էր քո և խնձոր մի, շատ իսկ էր այդ ի
 նշան բարեկամութեան, և եթէ կամեցեալ էր թաղաւո-
 րիդ զնոց առնուլ զերի զոմն սարուկ, պարտ իսկ էր
 նմա հատուցանել զրամս հազար»: Աւ դարձեալ առ
 պատգամաւորսն Ասատիլիոյ. «Առաք մեք, ասէ, զխնդիր
 ձեր. տեսցէ սուլթանն զթուղթսդ և կալցի խորհուրդ
 և ասպա տացէ ձեզ պատասխանի»: Աւ պատգամաւորացն
 խոնարհեալ յերկիր, ելին յերեսաց նորա և դարձան ի
 տեղիս իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԴ.

Թէ ո՛րպէս պատգամաւորն իողցեալ է սուլթանէն՝ ճարտա-
 ցին նմա զընթացան:

Աւ առաքեաց սուլթանն ասել ցպատգամաւորսն զի
 եկեսցին առ նա յուլթեասաներորդում աւուր ամսեանն
 Օգոստոսի: Այլ մինչ դեռ ևս ի տան էին, առաքեաց
 նոցա հանդերձս նորս, զի արկեալ զանձամբ երևեսցին

առաջի երեսաց իւրոց, զի այս սովորութիւն էր սուլթանաց: Աւ յղեաց զոմանս յաւագորերոյն տեսանել զպատարագս արքային Աստախիոյ, զի թագաւորն Արագոնի ոչ էր առաքեալ և ոչ մի ինչ: Աւ իբրև մտին առաջի սուլթանին և երկիրպագին երիցս անգամ, իշխանն մեծ Բարկուկ եհարց ցնոսա թէ զինչ խնդրեն: Աստասխանի ետ եղբայրն Յովհան և ասէ. «Տէր, խնդրեմք զի ի սէր Աստուծոյ և վասն պաղատանաց արքայից տերանց մերոց, որ բարեկամք ձեր են և յորոց առաքեցաքս առ ձեզ, հաճեսցի սուլթանն առնել շնորհս և արձակել ի բանտէ զհէք թագաւորն Հայոց քրիստոնեայ»: Աստասխանի ետ Բարկուկ և ասէ. «Սուլթանն կալցի խորհուրդ վասն բանիդ այգորիկ և ասպա տացէ ձեզ պատասխանի»: Յայնժամ հրեշտակացն երկրպագեալ որպէս յառաջն, մատուցին զընծայսն՝ որք պատուականք յոյժ երեւցան յաչս ամենեցուն, և ելեալ զնացին ի տեղիս իւրեանց:

ԳԼՈՒԽ ՃԼԵ.

Թէ ո՛րպէս իշխանն Բարկուկ արշակեաց ի բանտէ զԼևոն արքայ Հայոց:

Աւ յետ ոչ բազմաց ինչ աւուրց, ի վերջնում աւուր ամսեանն Աեպտեմբերի, եին եհաս բարենշան օր ազատութեան թագաւորին Հայոց: Իշխանն Բարկուկ ետ կոչել առաջի իւր զհրեշտակսն և զթագաւորն Հայոց, ազուցեալ նմա հանդերձս ոսկեհոռոս արտակիտեալս կրնդմենեաւ, և յերկրորդել նոցա զաղաչանսն, արձակեաց զարքայ յանպայման ազատութիւն, և ոչ խնդրեաց ինմանէ երդումն կամ խոստումն չմնասելոյ սուլթանին առ յա-

պայն: Աւ արքայ մատոյց նմա շնորհս: Աւ ելեալ անտի յապարանս իւր նոյնհետայն փրկանաւորեաց ի գերութենէ զարս և զկանայս, որք էին ի Վահիրէ, ի փոխարէն շնորհին զոր արար նմա Աստուած:

Աւ մինչդեռ արքայն Աւոն էր ի հանդերձանս չուոյն, իշխանն Վարկուկ եկն յեզր գետոյն Նեղոսի, սեպհական գետանաւան սուլթանին, որ էրն կազմեալ պատրաստեալ վասն թաղաւորին, և ելեալ անտի գնաց ի տուն իւր, և առաքեաց հեծեալս չորս յապարանս թաղաւորին Հայոց, որ առեալ ածին գնա ի տեղին ուր էր գետանաւն:

ԳՎՈՒՄ ՆԼՕ.

Թի՛ւ ո՛րպէս եհն արեաց ընդ իւրայնոցն յԱղէթասանդրիս և ըն ո՛րպէս առաջնան խորհրդակցո՞ւնեամբ՝ իշխանացն առաւելաց հրովարտակ յԱղէթասանդրիս առ Կազատակոն զի կալցէ զԲագարն և դարչոսցէ ի Բանար առաջնանին:

Աւ ել թաղաւորն և որք ընդ նմայն էին ի գետանաւ անդր սուլթանին և նաւարկեալք հասին յԱղէթասանդրիս: Աւ նոյնհետայն ետ թաղաւորն խնդրել նաւորով և իցէ գնով, յոր մտեալ ծովամուխ եղև յիօթներորդում աւուր ամսեանն Հոկտեմբերի:

Աւ ստրջացաւ սուլթանն և իշխանք նորա զի արձակեցին զթաղաւորն, և ասէին թէ մարթէր նմա դեռ ևս մնասել նոցա, զի ամենայն թաղաւորքն քրիստոնէից տոհմակիցք էին նորա: Աւ խորհուրդ արարեալ առաքեցին առ քաղաքապետն Աղէթասանդրիոյ հրովարտակս ի սուլթանէն, հրաման տուեալ օպառնալիօք զխապարտութեան, զի մի թողացուցէ թաղաւորին Հայոց մեկնել

ի քաղաքէ կամ ծովագնաց լինել, այլ զի ձերբակալ արարեալ զնա դարձուացէ ի բանտ սուլթանին, ի Ռաբելուն, ուստի արձակեալն էր:

Այլ սակայն, շնորհելովն Աստուծոյ, ոչ յաջողեաց նոցայն ձեռնարկութիւն. զի հրովարտակն եհաս ի ձեռս քաղաքապետին ընդ արեւազալն, մինչդեռ արքայն մեկնեալ էր ծովագնաց ընդ իւրոցն զհասարակ զիշերաւ:

Եւ իբրև ետես աւագանին թէ ի դերև ել խորհուրդ նոցա, սպանին զսուլթանն և բազմեցուցին ի տեղի նորա զմեծ իշխանն Ռարկուկ:

Եւ թագաւորն և որք ընդ նմայն էին՝ նաւարկեալք յաջողակ հողմով՝ հասին ողջամբ շնորհիւ Տեառն ի Հռոմոս կղզի, ի քսաներորդի առաջներորդի ամսեանն Հոկտեմբերի: Անդ եղիտ արքայ զտիկինն Իզապէլ, զգուստր հօրեղբօր իւրոյ Վուլիգոնի Աուսինեան՝ թագաւորին Հայոց: Եւ եղիտ անդ արքայն Աւոն և զայր ոմն ազնուական, զսեպուհն Յովհան Աուրսէն (Աորսինի) զեղբայր կարգինալին Փլորենտիոյ, որ ընկալաւ զնա պատուով մեծաւ՝ հանդերձ դատելք հօրեղբօր թագաւորին:

Եւ յիշեաց արքայ զհաւատարմութիւն և զխնամս, զվիշտս և զնեղութիւնս, որոց տարաւ սիրով արեղայն Յովհան Վարդել, իւրն խոստովանահայր, յազատութիւն անձին իւրոյ: Եւ կարգեաց զնա ատենագալիւր Հայոց:

ԳՒՈՒԽ ՆԼԷ:

Թի ո՛րպէս լուսաւ արեաց զգոյժ մահս Ռաբաւորին Ապրտաի և գրգռեցաւ ընդ այն Ռեթապէս:

Եւ մինչդեռ էր թագաւորն ի Հռոմոս կղզւոջ լուսաւ

զգոյժ մահու արեանառուին իւրոյ թագաւորին Սիպրոսի,
 որդւոյ լաւակամ թագաւորին Վեսրոսի, որ էառն զՆղեք-
 սանդրիա. և էր նորա զրաւեալ ի կենաց ի տասներոր-
 դում աւուր ամսեանն շոկտեմբերի, յամի Տեառն Հա-
 զար երեք հարիւր ութսուն և երկու: Աւ տրամեցաւ
 արքայ տրամութիւն մեծ, ոչ միայն ընդ այն զի համար-
 ըիւն իւր էր արքայն, այլ զի տեսանէր զապականութիւն
 աշխարհին ի ձեռաց Վենուացւոց, որք տիրեալ Պամա-
 դոսայ, նուաճեալ էին զպետութիւնն ընդ իշխանութեամբ
 իւրեանց: Աւ իղձ լինէր արքայ անցանել զնալ ի Սիպ-
 րոս առ ի ստանալ զիրաւունս ժառանգութեան, որ ան-
 կանէր նմա, և զօրավիզն լինել բնակչացն, եթէ միայն
 գտանէր նաւ տանել զնա անդր. սակայն ոչ կարաց բե-
 ըել ի ձեռս ոչ ոսկւով և ոչ արծաթով: Շուսկ ուրեմն
 խնդրեաց նաւ ի կարգապետէ շիւրրնկալացն շոողոսի,
 առ ի յղել պատգամաւորս և թուղթ մխիթարութեան
 ի Սիպրոս. զոր և ետ նմա յօժարութեամբ: Այլ երկու-
 ցեալ շիւրրնկալացն թէ գուցէ զչարեացին Վենուացիք,
 ոչ թողին թագաւորին վարձել նաւ զի անձամբ զնացէ
 ի Սիպրոս:

Աւ տեսեալ արքային թէ ոչ էր մարթ առնել ինչ,
 կազմեցաւ հանդերձեցաւ երթալ յԱրևմուտս, և նախ
 առաջինք՝ առ պապն, յԱվինիոն. և այնուհետև՝ առ թա-
 գաւորս և իշխանս քրիստոնէից, զի խնդրեացէ ի նոցանէ
 օժանդակութիւն ստանալոյ վերստին զթագաւորութիւն
 իւր:

ԳՎՈՒԽ ՆԼԸ.

Թէ որպէս եհասարքայ ի նաւահանգիստն Ալեքսանդրոսի և ան-
 փի գնաց յԱլեքսանդրոսի արապն:

Նւ մեկնեցաւ արքայ ի Հռոմոսէ, և էին ընդ նմա
 արքն իւր և Յովհանն Աուրսէն և ազնուական ոմն կրօ-
 նաւոր՝ անուանեալ եղբայր Վովինիկոս, ասպետ ի կարգէ
 սրբոյն Յովհաննու Նրուսաղէմի, հրամանատար Աէա-
 պոլսոյ և ասպա Միպրոսի, և ծովամուխ եղեալ ի քսա-
 ներորդի առաջներորդի ամսեանն Աոյեմբերի, հասին
 ողորմութեամբն Աստուծոյ ի նաւահանգիստն Ալեքսանդրոսի
 յերկոտասաներորդի աւուր ամսեանն Վեկտեմբերի, և
 ընկալեալ եղև անդ թագաւորն մեծաշուք փառօք: Նւ
 իբրև հանդեաւ արքայ և որք ընդ նմայն էին, ետ դու-
 մարել զժողովն և զաւագանի քաղաքին յապարանս իւր
 և խնդրեաց ի նոցանէ զի շնորհեսցեն նմա նաւս եր-
 թալ ի Միպրոս, կալ զօրավիզն ժողովրդեանն և ամոքել
 զանհնարին տրամութիւն նորա ընդ մահ արքային, ա-
 բեանառուին իւրոյ: Նւ Ալեքսանդրոսիք պատասխանի ե-
 տուն և ասացին թէ վասն ուխտի դաշանցն կռելոց ընդ
 Վենուացիս՝ ոչ կարէին առնել զայդ:

Յետ այսորիկ մատեան առ թագաւորն հակակարգի-
 նալն Ռաւեննայ և հակապատրիարքն Վարդոյի (Վրա-
 դոյի) յարեցուցանել զնա ի պապն իւրեանց Վարթո-
 ղոմէոս, որ էր ի Հռոմ, և ասէին, թէ նա իցէ օրինա-
 ւոր պապ, և խոստացան ձեռնտուութեամբ նորին դար-
 ձուցանել զնա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ: Նստ պա-
 տասխանի թագաւորն և ասաց թէ հասու եղեալ ճշշ-
 մարտութեանն՝ արասցէ զոր ինչ ցուցցէ նմա Տէր ի
 բարին:

Աւ ել յետ այնորիկ և մեկնեցաւ թագաւորն և որք
 ընդ նմայն էին, զերեսս հաստատեալ զնալ առ պապն: Աւ
 անցին ընդ գաւառսն իշխանացն Պատաւիոնի և Աւե-
 րոնայ, և յամենայն քաղաքս և յաւանս ընդ որ անցանէր՝
 իշխանք, քաղաքացիք և ժողովուրդն համօրէն ընկալան
 զնա մեծահանգէս շքով, ելեալ ի թափօր ընդ առաջ
 նորա, և ետուն նմա ընծայս և պարգևս: Աւ յառաջ
 վարեալ արքայի զճանապարհ իւր, եկն եհասս Ղափինիոն:
 Այլ նախ քան զմտանել նորա անդր, յղեաց ընդ առաջ
 նորա պապն Սղեմէս Ա, զթափօրս քաղաքին և արս իբրև
 հազարս երկուս և ընկալաւ զնա աւագաշուք հանդի-
 սիւ և սիրով մտերմութեան: Աւ կրօնաւորն Յովհան, հայրն
 խոստովանութեան արքային, ի ժողովի անդ պա-
 պին պատմեաց մի առ մի զանհնարին վիշտս տառապա-
 նաց, զորս կրեալ էր նորա ի բանտի կապանաց՝ Ղազիպ-
 տոս, և թէ որպէս սարակինոսք բռնադատէին զնա դառ-
 նալ ի դէն իւրեանց և յուրաստ լինել զՎրիստոս, և
 թէ որպէս շնորհիւն Աստուծոյ զգէմ կալաւ նոցա անվը-
 կանդ արիութեամբ: Աւ յաւել պատմել թէ որպէս դի-
 մեալ էր արքային առ պապն և խնդրեալ ի նմանէ օգնա-
 կանութիւն առ ի զբռամբ արկանել զերկիր իշխանու-
 թեան իւրոյ, զոր յափշտակեալ էր սարակինոսաց: Աւ ի
 լուել նորա ի խօսիցն, արքայն Աւոն, իբրև բարի և ճշ-
 մարիտ կաթողիկեայ դաւանեցաւ ի ժողովի անդ զպապն
 իբրև զարդարև փոխանորդ Յիսուսի Վրիստոսի, որպէս
 վայել է հարազատ որդւոյ սրբոյ եկեղեցւոյ, և մերժեաց
 զբանս հակաարդինային և հակապատրիարքին նախա-
 ճառելոց, որ հրապուրեալ էին զնա խոստմամբ ի Աւե-
 նետիկ քաղաքի՝ յարել ի կողմն իւրեանց.

Յայնժամ պապն մարդասիրութեամբ բազմաւ ըն-

կալաւ զԹագաւորն Հայոց և պարզեաց նմա նուէրս
առատաձիրս առ ի ստանալ վերստին զԹագաւորութիւնն
իւր: Աւ յառաջնում անդ աւուր ամսեանն Մարտի ետ
նմա գպատուական վարդն ոսկեղէն իբրև քան զամենե-
սին անուագունի ի Թագաւորս: Աւ ի մետասաներորդի
աւուր ամսեանն Ապրիլի, առաջի ժողովոյն կարգինալաց
ամբարձ պապն զեղբայր Յովհան Ղարգել, զխոստովա-
նահայրն Թագաւորին, յեպիսկոպոսութիւն քաղաքին Տոր-
տիբոլեայ (ի Թագաւորութեան Ահապոլսի), ի վարձ փո-
խարինի վաստակոցն և վշտաց և բազմաչարչար տուայ-
տանաց, զորս կրեաց նա ի փառս սրբոյ եկեղեցւոյ, ջա-
նահար եղեալ ազատել զարքայն Հայոց:

Յետ այսորիկ կարգեաց արքայ զեղբայր Յովհան
Սուրսէն ատենադպիր Հայոց, փոխարէն մեծամեծ երախ-
տեաց նորա և վաստակոց յանցելումն ժամանակի:

ԳՂՈՒԽ ՆՂԹ.

Թէ ո՛րպէս Ռինեցաւ Ռազաւորն յԱլեքիոնէ երևալ յԱրագոն
և ի Ասասիլիս:

Ի չորրորդում անդ աւուր ամսեանն Մայիսի մեկ-
նեցաւ արքայն Հայոց ի քաղաքէ անտի պապին զնալ
յԱրագոն և ի Ասասիլիս, զի մատուցէ շնորհակալիս
Թագաւորացն երկոցուն, վասն ջանիցն տարեկոց յազա-
տութիւն անձին իւրոյ: Աւ չոգաւ նախ յԱրագոն: Աւ
արքայն, Թագուհին, դուքսն Ժիրոնի, դքսուհի կին նո-
րա և որդի նոցա Մարտինոս և ամենայն ժողովուրդն
ընդառաջեալ՝ ընկալան զնա Թափորիւ և մատուցին

Նմա բազում պարզեա և ընծայս: Չնոյն արարին և
ամենայն քաղաքք, ընդ որս անցանէր արքայ:

Նւ թողեալ զԱրազոն դէմ եղ թագաւորն զնալ ի
Մաստիլիա: Նւ արքայն Մաստիլիոյ լուեալ զգալստենէ
նորա, առաքեաց զերկուս յասպետաց անտի իւրոց ընդ
առաջ նորա, ի մուտս սահմանաց աշխարհին, զի ընկալ-
ցին զնա պատուով և հատուցեն զծախս նորա յարքու-
նուտս, մինչև ի գալ հասանել նորա առաջի տեառն իւ-
րեանց: Նւ էր յայնժամ թագաւորն Մաստիլիոյ ի Ռա-
տայօջ քաղաքի, ուր հանդերձեալ էր առնուլ ի կնութիւն
զգուտար արքային Պորտուգալի, որոյ անուն էր Ռե-
ատրիքս, յերկոտասաներորդում աւուր ամսեանն Մայ-
իսի, յամի Տեառն հազար երեք հարիւր ութսուն և
երեք, և ազգ արար արքային շայոց զի կացցէ մնաս-
ցէ մտադիւր գալստեան նորա առ ի կատարել զհարսա-
նիսն: Նւ թագաւորն շայոց թէպէտ ձիավարէր սրար-
շաւ ընդ տիւ և ընդ զիշեր, այլ չեղև նմա հնար ժա-
մանել ի սահմանեալ աւուրն: Նւ արքայն Մաստիլիոյ
յերկարաձգեաց վասն նորա զօր հանդիսի հարսանեացն:
Նւ եհաս հուսկ ուրեմն թագաւորն շայոց ի գրունս
Ռատայօջի, այլ մինչ չև էր նորա մտեալ ի քաղաքն, ել
ընդ առաջ նորա արքայն Մաստիլիոյ, առեալ ընդ իւր
զկարգինայն Վիւնայ, զնուիրակ պապին, և զիշխանն Սա-
վարրայ և արքեպիսկոպոսունս և եպիսկոպոսունս բա-
զումս, ի շուք թափօրի: Նւ եղև իբրև մատեան առ
միմեանս թագաւորքն երկոքին, իջին յերիվարաց իւրեանց,
այլ նախ զառաջինն փութացաւ էջ արքայն շայոց, ի
մեծարանս թագաւորին Մաստիլիոյ, վասն շնորհաց փր-
կանաւորութեան իւրոյ: Նւ զիրկս արկեալ համբուրեցին
զմիմեանս արքայքն երկոքին և կատարեցին տօն ցնծու-

Թեան, զնոյն պատիւ մեծարանաց մատուցին թաղաւորին շայոց և դասք եպիսկոպոսացն: Աւ երկրպակեալ թաղաւորացն տէրունական խաչին և համբուրեալ զսուրբ նշխարսն, զորս բերեալ էին ընդ առաջ, աշտանակեցին ի նիւս երիվարաց և չողան յապարանս իւրեանց:

Աւ ի վաղիւ անդր, որ էր տօն Ամենասուրբ Արրորդութեան և օր վեշտասաներորդ ամսեանն Մայիսի, կատարեցաւ մեծաշուք փառօք հանդէս հարսանեաց արքային Աստիլիոյ, և թաղաւորն շայոց եղև կնքահայր նորա: Աւ եղին յաւուր յայնմիկ նիղակախաղք և մրցանք հեծելոց ի հրձուանս հասարակաց:

ԳՎՈՒՅՆ ՆԽ.

Թի ո՛րպէս ըստարն Աստիլիոյ գնաց յԱստորիս և արքայն շայոց դիմեաց յոխար ի Ա. Յակոբ որ ի Պալիկիս:

Աւ ի կատարել աւուրց հարսանեացն մեկնեցան երկոքին թաղաւորքն ի Քատայօջէ և զնացին ի քաղաքն Ախոն, և արքայն Աստիլիոյ ել անտի և զնաց ընդդէմ կոմսին Ալփոնսի՝ անհարազատ եղբօր իւրոյ, ընդվզելոյն ի նմանէ, որ ոչ յապաղեաց լինել նմա անձնատուր, և թաղաւորն ընկալաւ զնա քաղցրութեամբ:

Իսկ թաղաւորն շայոց զնաց ի Ախոնէ ի Ա. Յակոբ Պալիկիոյ կատարել զուխտն, զոր ուխտեալ էր մինչ էրն ի բանտի սուլթանին: Աւ ի վերադարձի անդ՝ եկին երկոքին թաղաւորքն ի քաղաքն Ախոն, և ելեալ անտի՝ զնացին ի քաղաքն Սեդովիս, անցեալ ընդ Վալադոլիդ: Աւ զի ոչ ատակեաց թաղաւորն Աստիլիոյ արձակել զարքայն շայոց ի Ախոն և ի Վալադոլիդ, աղաչեաց զնա

գալ ընդ իւր ի Սեղովիա, ուր գումարելոց էր զխորհրդա-
րանն և խոստանայր արձակել զնա անտի:

ԳԼՈՒԽ ՆԽԸ.

Թէ ո՛րպէս էղբայրն Յովհան Վարդել ընկալաւ զօժո՞ճն է-
պիսկոպոսո՞ւնէան Տորախբուլեայ. և թէ որպէս Ռաբա՞որն Հայոց
առաջի արար զխնդիր էր առ Ռաբա՞որն Ասատիլիոյ:

Ի չորեքտասաներորդում աւուր ամսեանն Օգոստոսի,
ինմին տարւոջ, եկին ի միասին երկոքին թագաւորքն ի Սե-
ղովիա. և անդ եղբայր Յովհան Վարդել ընկալաւ զօժոճմն
եպիսկոպոսութեան Տորախբուլեայ, ի մայր եկեղեցւոջ
անդ քաղաքին, որ յանուն Աուսին Մարիամն, առաջի
թագաւորացն երկոցուն և իշխանին՝ Նավարրայ և բազ-
մութեան մեծամեծաց և եպիսկոպոսաց և կատարեաց ար-
քայն Ասատիլիոյ տօն մեծահանդէս:

Նւ յետ աւուրց գումարեաց անդ արքայ զատեան
իւր: Յայնժամ թագաւորն Հայոց առաջի արքային Աս-
ատիլիոյ, կարդինալին Ալիւնայ, իշխանին՝ Նավարրայ և
եպիսկոպոսաց, աղատաց և պարոնայց, ասպետաց և զն-
նակրաց Վաղղիոյ, Արազոնի, Պորտուգալի և այլոց աշ-
խարհաց, խօսեցաւ և եցոյց թէ՛ որպէս ի սէր քրիստո-
նէութեան երթեալ էր ի Միպրոսէ ի Հայս, առնուլ զթա-
գաւորութիւն իւր հրամանաւ պապին Աւրբանոսի, որ
խոստացեալն էր օգնել նմա, այլ ոչ էր կարացեալ հասա-
նել ի թիկունս. և թէ՛ որպէս կորոյս զթագաւորութիւնն
մատնութեամբ և տարեալ ի Վաբելոն արկաւ ի բանտ
սուլթանին և կրեաց անդ տառապանս վշտաց ազգի ազ-
գիս ընդ ամս եօթն և զերծաւ ի ձեռն հօրեղբօրորդւոյ

իւրոյ սիրելւոյ, թագաւորին Ասատիւիոյ՝ որ կայր յատե-
նի անդ, ի ծունր իջեալ առաջի նորա, շնորհահատոյց եղև
նմին. այլ թագաւորն Ասատիւիոյ փութացաւ կանգնեաց
զնա և յորժամ թագաւորքն երկոքին բազմեցան ի դա-
հոյս, ասէ արքայն շայոց ցթագաւորն Ասատիւիոյ. «Սի-
րեցնալդ իմ տէր և հօրեղբօրորդի. որովհետև հաճեցաւ
Նստուած զի ի ձեռն քո տացի ինձ շնորհ ելանելոյ ի բան-
տէ կապանաց, թէպէտ և կապուտ կողոպուտ յամենայնէ,
աղաչեմ զքեզ թախանձանօք, որ զի եսդ համբաւեալ
ընդ աշխարհ համօրէն ոչ միայն իշխանութեամբ աջոյդ
հօրի այլ և պարզեացդ առատաբաշխութեամբ, հաճես-
ջի՛ր, աղէ, կարկառել առ իս ձեռն օղնականութեան ի
պահպանումն արքայական շքոյն և ի վերականգնումն
թագաւորութեանս իմոյ. ես և իմքս, քեզ և քոյոցդ լի-
ցուք պարտապան ցորչափ դուցէ ի մեզ շունչ կենդանի»:

ԳՎՈՒՅՆ ՆՆՈՒՄ.

Թէ որպէս թագաւորն Ասատիւիոյ ետ արքային շայոց զհաս-
երեց քաղաքաց թագաւորութեան իւրոյ ցկեանս՝ ի պահպանումն
արքայական շքոյն. և ետ նմա Քլարէնս հնգեպատան հազար՝ ի
պէտս Զախոց նորա ի Վաղղիս:

Նւ իբրև խօսեցաւ արքայն շայոց զտուայտանաց
իւրոց, ի դութ խանդաղատանաց շարժեցաւ թագաւոր-
ըն Ասատիւիոյ և ասաց թէ ցաւ էր յոյժ նմա վասն
աղիտից նորա. և թէ պարտ և արժան էր ամենայն թա-
գաւորաց և իշխանաց քրիստոնէից ձեռնտու լինել նմա.
և թէ ինքն իսկ իւրովի զնացեալ էր ժառանգեցուցանել
նմա զթագաւորութիւն իւր, եթէ չէր շուրջանակի պա-

տեալ պաշարեալ յանհաւատից և ի թշնամեաց հաւա-
տոյ: Աւ զոյգ ընդ բանիցն շնորհաց նմա քաղաքս երիս
երեւելիս, զՄաղրիդ, զՎիլարէալ և զԱնդիւեար, որոց
են տարեոր հասք հարիւր հազար դահեկանք մարաւե-
դիք Սպանիոյ. շնորհաց նմա զայն ընդ ամենայն աւ-
ուրս կենաց իւրոց: Աւ յաւել ևս ասել ցնա թէ յորժամ
հաճոյ թուիցի նմա զնալ յաշխարհ իւր, տացէ նմա
ցոկանաւս վեց և նաւս վեց կազմեալս ամենայն հան-
դերձանօք և պիտոյիւք՝ յօգնականութիւն նմա, առ ի
ստանալ զթագաւորութիւն իւր, յորմէ զրկեալն էր: Աւ
հրամայեաց տալ նմա Ֆլորէնս հնգետասան հազար ի
պէտս ծախուց ճանապարհին զնալոյ ի Վաղղիա առ
թագաւորն՝ եղբայր իւր և արեանառու, և ասաց օժան-
դակել նմա առաւելապէս եթէ պէտք ինչ լինիցին: Աւ
թագաւորն շայոց շնորհակալ եղև նմա յոյժ վասն այնո-
ցիկ ամենեցուն պարգևաց:

ԳԼՈՒԽ ՃԽԳ.

Թէ որպէս արքայն շայոց հրաժեշտ արեալ ի Ռաբատըն
Աստաիլիոյ Գնաց արանալ գլխաւորան, և ասլա անց ի Աստարբա
և ի Բիհերնա (Բհարան) և անոր շտապ ար պապն:

Աւ հրաժարեալ արքային շայոց ի թագաւորէն
Աստաիլիոյ, չողաւ ի ստացումն քաղաքացն երեցունց
շնորհելոց, և ընկալաւ անդէն զմեծարանս հպատակու-
թեան յասպետաց և ի բնակչաց քաղաքացն այնոցիկ, որք
են ընդարձակք յոյժ և հոյակապք և մարդաշատք, և ամենեքեան
ընկալան զնա պատուով ի տէր իւրեանց՝ ա-

րարեալ թափօր մեծահանդէս. և բերին յոտս նորա նուէրս և ընծայս առատապարգևս:

Նւ ի վերջնում անդ աւուր ամսեանն Փետրուարի, յամի Տեառն հաղար երեք հարիւր ութսուն և չորս ել ի Ասատիլիոյ արքայ Աւոն և եկն ի Նավարրա: Նւ արքայն Նավարրայ իբրև զիտաց զգալուտ նորա, ել ընդ առաջ ի Պերալդա և ընկալաւ զնա մեծաւ փառօք. և ընծայեաց նմա ականս պատուականս և պարգևս և ի պէտս ընդ բռամբ արկանելոյ վերստին զթագաւորութիւնն՝ շնորհեաց նմա զօրականս հարիւր և աղևղնաւորս հարիւր հանդերձ թռչակօք, զորոց գոհացեալ մեծապէս արքայի, ետ զողջոյնն հրաժեշտի:

Նւ եկն ի Ռիհեոնա (Ռէաոն) առ կոմսն Պուա, որ ել ընդ առաջ նորա և ընկալաւ զնա մեծաշուք հանդիսիւ, բերեալ ի նուէր ականս պատուականս և պատարագս. և զի կարող լիցի տիրել վերստին թագաւորութեան իւրում շնորհեաց նմա արս զօրականս հարիւր և աղևղնաւորս հարիւր հանդերձ թռչակօք: Նւ արքայ Աւոն շնորհ կալեալ կոմսին, ետ զողջոյնն հրաժեշտի և մեկնեցաւ անտի:

Նւ եկն Նրագոն առ թագաւորն, որ խոստացեալ էր նմա զի ի գումարել խորհրդարանին իւրոյ՝ օգնեսցէ նմա նաւուք և զինուորօք առ ի զբռամբ ածել կրկին զթագաւորութիւնն իւր: Նւ զնաց ընդ նմա մինչև ի Աէրիդա, այլ ոչ արար նմա օգնութիւն և ոչ մի. զի ոչ եթէ ինքն էր որ իշխէր, այլ թագուհին տիրէր ի վերայ նորա. և էր երկպառակութիւն մեծ ի մէջ նորա և ի մէջ ատենակալացն արքունի: Ռայց ազնուագութ դուքսն Ժիրոնի, անդրանիկ օրդի թագաւորին Նրագոնի, խոստացաւ նմա զի եթէ ունիցի ինչ պէտս՝ տացէ նմա ցականաւս հինգ զինեալս և հանդերձեալս մինչև ցամիսն

վեցերորդ. զորմէ գոհացաւ յոյժ թագաւորն: Աւ մեկնեալ
անտի, եկն յԱվինիոն առ պապն, որ ընկալաւ զնա փա-
ռօք բազմօք. և կարդինալք ընդ առաջ եղին նմա մինչև
ի քաղաքն Վիլնէով:

ԳՎՈՒՅ ՆԵՐՒ.

Թէ որպէս լազաւորն Հայոց եկն ի Պարսիս և արքայն Վաղ-
ղիոյ եւ ընդ առաջ նորա ամբօրի- Ռեթա- Բազմ-Բեւաճ:

Աւ ի վերջնում աւուր ամսեանն Յունիսի, յամի
Տեառն հազար երեք հարիւր ութսուն և չորս, եհաս
թագաւորն Հայոց ի մայրաքաղաքն Պարսիս, և թագա-
ւորն Վաղղիոյ Վարդուս եւ ընդ առաջ նորա մեծաւ
բազմութեամբ դքսից, կոմսից, իշխանաց, պարոնայց և
ասպետաց, կարդինալաց և եպիսկոպոսաց և այլոց բազ-
մաց աւագաց, որ հեծեալ և որ հետեակ, և անթիւ
բազմութեամբ ժողովրդեանն: Աւ զարմացան առ հասա-
րակ ամենեքին ընդ ելանել թագաւորին ի մայրաքաղաքէ
անտի իւրմէ ընդ առաջ արքային Հայոց, զի որպէս
վկային ամենեքին, ոչ ոք ի թագաւորաց անտի Վաղ-
ղիոյ եւ երբէք ընդ առաջ թագաւորի միոյ սոսկականի,
այլ միայն ընդ առաջ կայսեր, հօրեղբօր իւրոյ: Այլ թա-
գաւորն Վաղղիոյ զայս շուք մեծարանաց հա արքային
Հայոց, նախ՝ ի պատիւ և ի փառս Աստուծոյ և կա-
թողիկեաց սուրբ հաւատոյ, և երկրորդ՝ ի պատիւ երե-
սաց թագաւորին Հայոց, որ առ սէր օգտի քրիստոնէ-
ութեան էր զրկեալ ի թագաւորութենէ անտի և վա-
րեալ ի դերութիւն և արկեալ ի դժնդակ բանա կապա-
նաց սուլթանին ընդ ամս եօթն և կէս: Այլ եկեսցէ

ժամանակ, յորում, օղնականութեամբն Աստուծոյ, նպաստեսցէ արքային շայոց թագաւորն Վաղղիոյ, առ ի ժառանգել վերստին զաթոռն արքունի. որպէս Հաստատեացն անդրէն յիշխանութեան անդ իւրեանց զբազումս ի պապից, որոց լիալ էր զահրենկէց և տարազրեալ յանիրաւի. և իշխանս բազումս զըկեալս՝ դարձոյց ի բնիկն տէրութիւն:

Եւ թագաւորն Վաղղիոյ ընկալաւ բազում պատուով և մեծապայծառ Հանդիսիւ զարքայն շայոց և արար նմա Հացկերոյթ շքեղ: Եւ յետ նորա՝ զնոյն արարին և զուքսն Ռերրիի և զուքսն Ռուրգոնի: Եւ յերեսին Հացկերոյթսն յայնոսիկ՝ ամենայն խորտիկք, որ եղան առաջի իշխանացն, էին՝ ի սակս մեծի փառաւորութեան՝ ի սկուտեղս ոսկիս զբոշմեալս զինանշանօք իւրաքանչիւր իշխանի: Յետ այնորիկ դարձեալ միւս անգամ արքայն Վաղղիոյ ի Առւիլ, յապարանս իւր, արար խրախութիւն կոչնոց թագաւորին շայոց. և ի ճաշի անդ մատոյց ընծայ թագաւորին շայոց Աւոնի և ամենեցուն, որոց ընդ նմայն էին, զարդս մեծագինս յոսկւոյ և արծաթոյ:

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

- Աբգար արքայ Հայոց. 2, 3.
 Աբխազիք կամ Ապլղարիա, իշխան
 Տարսնի ի տանէ Արծրունեաց. 8.
 Ադանա դեա. 97, 98.
 Ադանա կամ Ատանա քաղաք. 11, 44,
 49, 52.
 Աթալասա ամրոց. 65.
 Ալեքս-Անդելոս կայսր. 14.
 Ալինախ որդի Հեթմոյ Ա. 16, 21,
 25, 26.
 Ալխա դուստր Օշին խնամակալի.
 28, 29, 30.
 Ալմեդա բերդ. 176.
 Ալո-Արսլան կամ Արփ-Ասլան. 9.
 Ալփոնս դը Վելլար, ասպետ. 176-8.
 Ալփոնս կոմս Ատաուրիոյ. 175.
 Աղեքսանդրիա քաղաք. 163, 180,
 184-6.
 Ամօրի արքայ Վիպրասի. 14.
 Ամօրի Լուսինեան եղբայր արքային
 Վիպրասի. 27, 31, 34, 35, 39, 55,
 61.
 Անարզաբա, բերդ. 103.
 Անաւարդայ բերդ. 24.
 Անդիւխար քաղաք. 194.
 Անի մայրաքաղաք. 8.
 Անախք. 11, 13, 15.
 Անտոն դը Լա Վուր. 164.
 Անտոն Մոնտպուլեցի, ընկերակից Դար-
 դելի. 158.
 Աշոտ իշխան. 119.
 Աշտարակ պարոն Լեոնի՝ բերդ ի Բա-
 բելոն. 19.
 Առմօլդ իշխան Անախոքայ. 11.
 Առնոլդ կրօնաւար. 164.
 Ասպնջական ասպետք. 29.
 Ատաուրիա. 175, 191.
 Ալինիոն կամ Ալինիոն քաղաք. 83,
 186-88-89, 195.
 Ալիլլա քաղաք. 177.
 Արագոնիա. 170-1-4-6, 189-90,
 195.
 Բարեւոն. 1, 18, 19, 52, 119, 185,
 192.
 Բաղդադ կամ Պաղտատ. 17.
 Բայեաս քաղաք. 11.
 Բատայոջ քաղաք. 190-1.
 Բարեկ զօրավար. 162, 167.
 Բարգուխ կամ Բարկուկ զօրավար.
 162, 181-3-5.
 Բարթողիմէ սեպուհ. 79.
 Բարթողիմէոս առաքեալ. 2.
 Բարթողիմէոս Հակապապ տես Ուր-
 բանոս.
 Բարսեւոն քաղաք. 166-8, 172, 176-
 7-9, 180.
 Բեդամուր կամ Բէյդեմուր զօրա-
 վար. 80, 147.

Բեռնարդոս Մարիմոն. 172.
 Բերրիի դուքս. 196.
 Բեատորիքս դուստր արքային Պորտուգալի. 190.
 Բիլարդը. 24, 25, 26.
 Բիհեյնա (Բեառն). 194—95.
 Բոհեմոնդ, որդի Ջեհանի Լուսինեան, եղբայր Լեոնի վերջնոյ. 50, 52, 57, 58.
 Բոհեմոնդ, որդի Ամօրիի Լուսինեան. 27, 29, 30, 31, 37, 38, 43, 44, 48, 49, 50, 73.
 Բոննա Սապերա, ասպետ, 172—6, 180.
 Բուդբէքի. 115—119—126.
 Բուրգոնիի դուքս. 196.
 Բօդին կամ Բօդուին մարաջախա. 28, 31.

 Գապիկ Բ. արքայ հայոց. 5, 6, 7, 9, 11.
 Գազզա կամ Գասսերայ քաղաք. 20.
 Գալիկիա. 191.
 Գաղղիա. 14, 41, 42, 102, 113, 115, 158, 171, 193—4.
 Գաղղիացիք. 73.
 Գարաշ խնամակալ սուլթանի. 159—160.
 Գարդոյ (Գրադօ) քաղաք. 187.
 Գենուացիք. 74, 75, 78, 82—88, 90—95, 97, 98, 113, 186—7.
 Գերմանիա Ստորին. 5.
 Գէորգ Փոֆ (Փոա). 164.
 Գոնդասլաս տեղի. 98.
 Գուի կամ Գուխոն որդի Ամօրիի Լուսինեան. 27, 31, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 50, 52, 55, 61, 73, 112.
 Գուլիէլմոս կրօնաւոր. 137.
 Գրիգոր Նազարին, Լուսաւորիչ. 3, 4, 5.
 Գրիգա ամրոց. 56.

Գամասկոս. 19, 20, 21, 157.
 Դանիէլ քահանայ. 40, 41, 42.
 Դարդել տես Յովհաննէս Դարդել.
 Դաւուդ-Բէգ. 115—120.
 Դեստամուր Դուեգար ամիրայ Դամասկոսի. 152-3-6, 162-3-6.
 Դովինիկոս կրօնաւոր. 187.

Եգիպտոս. 188.
 Եշիվ Սկանդալիոն տիկին Վիպրացի. 65.
 Եստամիլ քաղաք Գաղղիոյ՝ ծննդավայր Դարդելի. 158.
 Երուսաղէմ. 2, 64, 65, 66, 153, 158, 164—6.

Զապէլ կամ Զիբիլ կին Լեոն Ա. Թագաւորի, դուստր Ամօրի արքային Վիպրոսի. 14, 16.
 Զապէլ կին Օշնի արքայի. 26.
 Զապէլ դուստր Լեոնի Գ. 34.
 Զապէլ տիկին. 64, 66.

Էլէոնօր Թագուհի՝ կին Պետրոսի Ա. արքայի Վիպրոսի. 82, 84, 86.
 Էնէբէգ զօրապետ. 160—63.

Ըշրգթիմուր կամ Աշէշամուր տես Մելէք ամիրայ.
 Թաթարք. 9, 17, 18.
 Թափրէթ. 9, 16, 17.
 Թորոս, որդի Վաստանդնի. 11, 12.
 Թորոս որդի Լեոն Ա. իշխանի. 12.
 Թորոս որդի Հեթմոյ Ա. 16, 18, 19.
 Թուրքք. 17, 33, 72.

Ժան Լուսինեան տես Ջեհան.
 Ժիրոն, դուքս Ժիրոնի. 189, 195.

Իզապէլ կամ Զապէլ զուսար չեթմոյ Ա., կին Ամօրի Լուսինեան իշխանի. 16, 27, 28, 29, 30, 36, 37.

Իզապէլ զուսար Գուլիի Լուսինեան. 61, 62, 164, 185.

Լէրիզա. 195.

Լիոն քաղաք. 191.

Լիւնա կարգինալ. 175—7, 190, 192.

Լուսինեան տոհմ. 14, 27.

Լուվր պալատ ի Փարիզ. 196.

Լեոն Ա. թագաւոր, որդի Ռուբենի (Սանփանէի). 13, 14.

Լեոն Բ. որդի չեթմոյ Ա. 16, 18, 21, 22, 23.

Լեոն Գ. որդի Թորոսի, եղբոր Լեոնի Բ. 23.

Լեոն Դ. որդի Օշնի. 26, 27, 28, 29, 30.

Լեոն Ե. որդի Զեհան կամ Ժան իշխանի Լուսինեան, վերջին թագաւոր Հայոց. 1, 50, 52, 58, 59—81, 82—112.....ցվերջ:

Լեոն իշխան որդի Սասանդնի, եղբայր Թորոսի. 12.

Լեոն Համուսցի ասպետ. 69.

Վաթաղնիա. 170.

Վառուիէռ պրօֆ. 42.

Վաստիլիա. 171-2-6-7, 189—90.

Վասարինէ զուսար Վիրմաւրոս իշխանի. 62.

Վարուլոս արքայ Գաղղիոյ. 172, 196.

Վարուլոս Հօրերժիէ, ասպետ. 88.

Վարդաս, ծովախորշ. 55, 56.

Վեճարիա. 7.

Վիլիկիա. 42.

Վիպրոս կղզի. 11, 14, 15, 27, 30, 34, 35, 39, 40, 44, 47, 48, 53,

54, 55, 60—79, 82-88-96, 105, 107, 113, 130, 186—7, 192.

Վիրմաւրոս իշխան Մորէայ. 62.

Վիւզնոս գետ. 90.

Վղեմէս Զ. պապ. 61.

Վղեմէս Է. պապ. 175, 188.

Վոռիկոս կամ Վոռկ ամբոց. 11, 28, 31, 49, 50, 52, 53, 54, 68, 80, 86, 87—97, 150.

Վոստանդ զինակիր. 78.

Վոստանդա կին Լեոնի Գ. 29, 30.

Վոստանդիանոս կայսր. 4.

Վոստանդնուպօլիս. 6, 12, 14, 31.

Վոստանդին որդի Ռուբենի. 9, 10.

Վոստանդին Բրազանացի, հրամանատար Վոռիկոսի. 91.

Վոստանդին որդի չեթմոյ Ա. 16.

Վոստանդին պարոն, խնամակալ. 28, 30.

Վոստանդին Վարսիլի. 47.

Վոստանդին առաջին բռնակալ թագաւոր. 44, 45, 48.

Վոստանդին Գ. երկրորդ բռնակալ արքայ որդի Բօզին մարաջախտի. 28, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 90.

Վոստանդին Ե. թագաւոր որդի պարոն չեթմոյ. 59, 60, 66, 68, 69, 70, 81, 110-119-130.

Վոստանդին Լեամերացի մեքենապետ. 131.

Հալէպ. 19, 148, 151, 162.

Հայննակ մեղք. 12.

Հանրի արքայ Վիպրոսի. 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 55.

Հանրի որդի Ամօրիի Լուսինեան. 27, 29, 37.

Չեթում Միականի Հօրեղբորորդի Լեոնի Գ. 24, 25.

Չեթում Ա. թագաւոր Հայոց. 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 42.

Հեթում շամբելլան. 28.
 Հեթում պարոն Հայր Աստանդնի Ե.
 59, 69.
 Հեթումեան տոհմ. 27.
 Հենրիկոս արքայ Վիպրոսի. 27.
 Հիւզ որդի Ամօրիի Լուսինեան. 27,
 29, 35, 36, 37.
 Հիւզ արքայ Վիպրոսի. 35, 36, 37,
 38, 39, 55—57, 61, 83.
 Հիւրընկալ ասպետ. 186.
 Հոռամք. 5, 8, 10, 12, 13.
 Հուլաղու խան. 19.
 Հոսրերա արքայ Սիկիլիոյ. 26, 27.
 Հոսրոս կղզի. 28, 29, 37, 185—6.
 Հոսմ. 4, 6, 14, 15, 187.

 Մագրիդ քաղաք. 194.
 Մակար (սուրբ) տես Հեթում իշխան.
 16.
 Մանդոյ խան. 17.
 Մանդալէ բերդ. 8, 11.
 Մանուէլ կայսր. 11.
 Մանուէլ սուրհանգակ. 76, 78, 79,
 80, 150.
 Մանուէլ ասպետ Հայազգի. 177.
 Մասթեոս դը Շապպ ասպետ. 130—
 132, 135.
 Մարգարիտ Սուասոն կին Լեոնի Ե.
 63, 104, 114-5-173.
 Մարիամ դուստր Օշին խնամակալի.
 28, 68, 79, 132.
 Մարիամ դուստր Լեոնի վերջնոյ.
 173.
 Մարրի ամրոց. 18.
 Մելիք էլ Աշրաֆ Շաբան. 68, 141,
 157, 159.
 Մելիք-Նասար. 20, 142.
 Մելիք ամիրոյ Հալապ. 123—144—
 151.
 Մելիք Մանսուր Գալլահոմի (Քելա-
 ունի). 142, 159.

Մեծ-Հայր. 1, 2.
 Մէդինա դաշտական (դէլ Վամպօ)
 քաղաք Վաստիլիոյ. 172.
 Մլեհ կամ Մելէք որդի Լեոն Ա. իշ-
 խանի. 12.
 Մորէա. 62, 63, 66.
 Մուդոն քաղաք. 61.
 Մուհամմէդ կամ Մահմեդ մարդարէ.
 17, 141, 142, 149.

 Յակոբեան ուխտ. 47, 113, 137,
 157.
 Յոյնք. 5, 6, 7, 8, 9, 61.
 Յովհաննա կին Օշնի. 27, 28, 30,
 68, 76.
 Յովհաննա թագուհի Նեապօլսոյ. 77,
 164.
 Յովհաննա թագուհի Վաստիլիոյ. 175.
 Յովհան Ալփոնս Լորիկ, ասպետ. 170.
 Յովհան Վուրսէն (Պորսինի) սեպուհ.
 185-7-9.
 Յովհաննէս արքայ Վաստիլիոյ. 171.
 Յովհաննէս Սուասոն, աներ Լեոնի
 Ե. 63.
 Յովհաննէս Լուսինեան իշխան Ան-
 տիոքայ. 60, 63.
 Յովհաննէս Վոմենոս Պերփերուժէն.
 12.
 Յովհաննէս Գրադեցի. 42.
 Յովհաննէս Դարդէլ. 158—9, 167,
 183, 185-88-89, 192.
 Յովսէփ, պատգամաւոր Արդարու. 2

 Նափարրա. 194—5.
 Նեքրոնի եպիսկոպոս. 103—4, 137.
 Նեղոս գետ. 184.
 Ներսէս եպիսկոպոս ի Յակոբեան
 ուխտէ. 47.
 Ներսէս եպիսկոպոս որդի Հեթմոյ Ա.
 16.

Նեապոլիս քաղաք. 27, 28, 30, 76,
77.

Նիկոսիա քաղաք. 34, 85.

Ուրբանոս Ե. պապ. 57, 83, 192.

Ուրբանոս հակապապ. 175, 187.

Պատաւիտն. 188.

Պարիս (Փարիզ). 42, 196.

Պետրոս Ա. արքայ Սիպրոսի. 57—64,
82—84, 186.

Պետրոս Բ. արքայ Սիպրոսի. 60, 63—
69.

Պետրոս կրօնաւոր, հօրեղբայր ար-
քային Արադոնի. 170—3.

Պետրոս Սեդովիացի. 178.

Պերալդա. 195.

Պորտուգալ. 176, 192.

Պրեստր քաղաք. 69.

Պօղոս Ա. կաթողիկոս. 99.

Ջեհան որդի Ամօրիի Լուսինեան,
հայր Լեոնի Ե. 27, 29, 30, 31,
37, 50, 52, 53, 61.

Ջեմալէղդին Հիւսէին. 141.

Ռադիբէ ամրոց. 61.

Ռաւեննայ քաղաք. 187.

Ռեմի կոմսուհի Վոռիկոսի. 79, 115.

Ռընօ տես Աամօլդ.

Ռիթա դուստր Հեթմոյ Ա., կին Մի-
քայէլի կայսեր. 16, 26.

Ռոքերտ. 77.

Ռուբէն իշխան. 9.

Ռուսիլիոն կոմսութիւն. 170.

Ռուբնէղ-գին-Մաքսուտ տես Հայե-
նակ մելէք.

Սալամանքա քաղաք. 175—7.

Սալլահիէ քաղաք. 20.

Սանատրուկ, որդի Աբգարու. 3.

Սարակինսոսք. 17, 18, 19, 31, 72,
164—5.

Սաֆէղդին Բահադուր. 162.

Սեդովիա քաղաք. 191—2.

Սեղբեստրոս պապ. 4, 5.

Սիկիլիա կղզի. 26, 27.

Սինայ լեռան. 158.

Սիս. 11, 14, 33, 50, 69, 78, 79,
87, 99—104, 114—126, 148—
154.

Սմբատ, որդի Հեթմոյ Ա. 16.

Սոհիէ Դուլդարդ. 92, 97, 98, 115,
133, 148, 153.

Սուլթան աիկին, դուստր արքային
Վրաց, կին Ջեհանի Լուսինեան և
մայր Լեոնի վերջնոյ. 31, 52, 53,
56, 57.

Սունգուր Ասկար. 21.

Սուրբ Գէորգ Տունբիայ ամրոց. 66.

Սուրբ-Յակոբ ուխտավայր Գալիցիոյ.
191.

Սուրբ-Սիմէոն ամրոց. 56.

Ստեփանէ. 13.

Վալադօլիդ քաղաք. 176, 191.

Վալենցիա. 170.

Վահկայ ամրոց. 12.

Վահրամ մասնիչ. 121, 122.

Վասիլ պարոն, որդի պարոն Թորո-
սի. 79, 108—111, 130, 135—7,
154.

Վենետիկ. 50, 58, 187—8.

Վերսնայ. 188.

Վիլլարէալ քաղաք. 194.

Վիլնէով քաղաք. 196.

Տապարի կարդ. 88.

Տարկնտոն. 26, 27, 68.

Տարսն քաղաք. 8, 11, 30, 44, 52,
89—90, 93, 96, 144.

Տիւրս. 27, 34, 55.

Տորդիբոլիս քաղաք. 189, 192.

Տրդատ թագաւոր. 3, 4, 5.

Փարիզ ան Պարիս.

Փիլիպպոս Բ. իշխան Տարննայ. 68,
77.

Փոքր-Հայք. 1.

Փրեզերիկոս արքայ Սիկիլիոյ. 29.

Քաշիբէ. 119—120, 150—1, 153,
155-6-8, 162-5-6, 181.

Քարոզիչ Նղբարք. 47.

Քերինէ նաւահանգիստ. 77, 79, 93.

Օշին թագաւոր, որդի Հեթմոյ Ա.
16, 26, 27, 29, 77.

Օշին իշխան Պոսիկոսի ինամակալ.
28, 29, 30, 31, 37, 68.

Օշին Պաքարոն կամ Բակուրան. 51.

Օշին Նզրեցի իշխան. 119.

Փամաղոստ. 64, 65, 82, 85, 89,
93—94, 97, 98.

Փիլիպ, որդի իշխանին Անտիոքայ և
թագաւոր Հայոց. 15, 16.

Փրանսուա Սակլոզար պատգամաւոր
արքային Արագոնի. 166—7.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0255331

